



УДК 811.1/12

Махина АБДУВАХАБОВА,
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси
E-mail: makhina.abduvahabova@gmail.com
ЎзДЖТУ доценти, PhD Мухаммедова Х.Э. тақризи асосида

COMMUNICATIVE POSSIBILITIES OF FOLKLORIC DISCOURSE - THEORY OF SPEECH ACTIVITIES, ON THE EXAMPLE OF H.GRICE'S MAXIMS

Abstract

Although the concept of “folklore discourse / communication” is common in modern research, its full description is not yet available, and although there are a number of individual observations, the problem of describing folklore discourse has not yet been resolved. Folklore speech is an aesthetically reworked traditional text that meets the needs of the community and reflects the collective knowledge that sustains society. Modern society consciously refers to folklore as a source of national ideas, understanding folklore as an integral part of the cultural heritage that needs to be preserved and promoted.

Keywords: Folklore discourse, narratives, speech acts, communication maxims, postulates.

КОММУНИКАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСА - ТЕОРИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, НА ПРИМЕРЕ МАКСИМ Г. ГРАЙСА

Аннотация

Хотя понятие «фольклорный дискурс/речь» является общепринятым в современных исследованиях, полное его описание до сих пор отсутствует, и хотя имеется ряд отдельных наблюдений, проблема описания фольклорного дискурса до сих пор не решена. Фольклорная речь представляет собой эстетически переработанный традиционный текст, отвечающий потребностям сообщества и отражающий коллективное знание, поддерживающее общество. Современное общество осознанно обращается к фольклору как к источнику национальных идей, понимая фольклор как неотъемлемую часть культурного наследия, которое необходимо сохранять и пропагандировать.

Ключевые слова: Фольклорный дискурс, нарративы, речевые акты, коммуникативные максимумы, постулаты.

ФОЛЬКЛОР ДИСКУРСИНИНГ КОММУНИКАТИВ ИМКОНИЯТЛАРИ- НУТҚ АКТЛАРИ НАЗАРИЯСИ, Х.П.ГРАЙС МАКСИМАЛАРИ МИСОЛИДА

Аннотация

Замонавий тадқиқотларда “фольклор нутқи/ дискурси” тушунчаси тез-тез учраб туришига қарамай, унинг тўлиқ тавсифи ҳали мавжуд эмас, бир қатор индивидуал кузатувлар мавжуд бўлса-да, бугунги кунгача фольклор дискурсини тавсифлаш муаммоси ҳал қилинмаган, шу кунга қадар одатда дискурсининг прагматик тавсифи тадқиқ этилган. Фольклор нутқи эстетик жиҳатдан қайта ишланган анъанавий матн бўлиб, у жамоат эҳтиёжларини қондиради ва жамиятни барқарорлаштирадиган жамоавий билимларни акс эттиради. Замонавий жамият онгли равишда фольклорга миллий ғоялар манбаи сифатида мурожаат қилади, фольклорни сақлаш ва тарғиб қилиш керак бўлган маданий мероснинг таркибий қисми сифатида тушунади.

Калит сўзлар: Фольклор дискурси, нарративлар, нутқ актлари, мулоқот максималари, постулатлар.

Кириш. Фольклор дискурси ўзига хос шаклланган бўлиб, у инсон фаолиятининг турли соҳаларига хизмат қилувчи бир қатор коммуникатив вазиятларни ўз ичига қамраб олади. Ушбу тур дискурсида коммуникантлар бир ижтимоий ҳамжамиятнинг вакиллари сифатида ҳаракат қилади, жамоада эса турли жинс, мақом, касбий жиҳатдан аниқланган гуруҳлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири коммуникатив вазиятда белгиланган ролни бажаради. Шунинг таъкидлаш керакки, дискурс позицияси одатда жанрга боғлиқ бўлади, коммуникантлар “жанр регистри”га ўтганда жанрда белгиланган ролларни ижро қилади. Шундай қилиб, маросим ёки маросим бўлмаган жанрларда коммуникантлар позицияси турлича гавдаланади. Умуман олганда, фольклор дискурси тарихий нарративлар сифатида ўтмишнинг субъектив тасвири ҳисобланади [1]. Бунда гап XXI аср маданий контекстини шакллантиришда кўзга кўринмас, аммо фоол иштирок этувчи ўтмиш фольклори ҳақида кетмоқда. Мулоқотнинг алоҳида тури сифатида фольклор матни иштирокчиларини тавсифлаш юзасидан кўплаб саволлар пайдо бўлади.

Фольклор нутқининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот беришда турли методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ: коммуникантлар билан суҳбат, матн таҳлили, психолингвистик эксперимент. Кўпгина ҳолатларда, мулоқот қилувчининг шахсиятига мурожаат қилиш керак бўлади, Мулоқотнинг фольклор шахси учун аввало умумий нараса биринчи навбатда, қадрият муносабатлари, дунёқарашнинг ўзига хослиги, маълумотни шахсий эмас, балки жамоавий тарзда етказиш истаги устунлик қилади. Фольклор шахси ҳам анъанавий, ҳам замонавий фольклор матнларда ўзини “мен- бошқалар учун” сифатида намоён қилади, жамоа номидан гапиради, жамоавий анъаналар ва қоидаларга бўйсунганини намшайиш этади.

Фольклор нутқи иштирокчилари ўтгасидаги мақом-роль муносабатлари мурожаат позициясининг вариантларига боғлиқ. Ягона турмуш тарзи билан бирлашган, умумий қонуниятларга бўйсундирган ҳар қандай ижтимоий гуруҳ умумий ахлоқий фольклор билимлага эга бўлади. Фольклор дискурси иштирокчилари ўртасидаги мақом- роль муносабатлари мурожаат позициясининг вариантларига боғлиқ. Ягона турмуш тарзи билан

бирлашган, умумий конунларга бўйсунадиган ҳар қандай ижтимоий гуруҳ умумий фольклор билимига эга бўлади. Фольклор дискурси шахсий (ҳам кундалик, ҳам экзистенциал шаклда) ва институционал нутқларнинг мураккаб аралашмаси бўлганлиги сабаб ушбу дискурс иштирокчилари ўз мақомларига оид ҳамда шахсий ролларни бажарадилар. Иштирокчиларнинг хусусиятларини уларнинг коммуникатив позициялари нуктаи назардан кўриб чиқамиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Адресант (сўзловчи). Халқ оғзаки нуткида адресат ўзининг маълум бир жамиятга мансублигини актуаллаштирувчи субъектдир. Фольклор дискурсида адресант мураккаб тўзилишга эга: муаллиф- сўзловчи (матнни яратувчи)- субъект. Эътибор беринг, XX аср филологияси учун долзарб бўлган муаллиф-сўзловчи-мавзу фольклорда ўз ечимини топади. Номланган триадада марказий ўринни сўзловчи эгаллайди. Фольклор дискурси кўпқиррали бўлиб, айна пайтда у матннинг “кўпайтирувчиси”, муаллифи, таржимони бўлиши мумкин. Фольклор анъанаси матлар сонини кўпайтиришга эмас, балки уларни вариантли шаклларда бўлса-да сақлаб қолишга қаратилган, шунинг учун кўпинча муаллиф матннинг таржимони, ҳикоячиси, кўшиқчи-репродуктори вазифасини бажаради. Бошқа томондан, фольклорнинг “иккинчи даражали моделлаштирилган тизимлари”га тегишлилиги бизга адабий анъанадагидек нотик ва муаллифинини бир хил бўлмаган, аммо жуда яқин, умумий жамоа деб ҳисоблайдиган шахслар сифатида кўриб чиқишга имкон беради.

Хабарнинг лингвистик шакли уни узатишнинг структуравий схемаси элементлари билан белгиланади [5]. Юқоридаги компонентларнинг ҳар бири мулоқот жараёнида бажарилган алоҳида функцияга эга, хусусан, экспрессив, назмий, конатив, мавҳум, фатик ва металингвистик кабилар. Ҳар бир нутқий хабар мурожаат қилувчининг фикрини ифодалаш воситаси сифатида тушунилади. Конатив функция доирасида хабар тегишли тарзда расмийлаштирилган ва реал мазмун билан тўлдирилган хусусиятга эга бўлади [7]. Хабарда кўшимча равишда алоқани ташкил қилиш (фатик функция) ва матнни тартибга солиш (металингвистик функция) воситалари мавжуд [4]. Р.Жакобсон схемаси оғзаки мулоқот жараёнининг илк қолипи ҳисобланади. Навбатдаги Л.Блюмфильд моделида эса нутқ реал муҳитда намоён бўлади. Нутқнинг таъсири Л.Блюмфильдга кўра ҳаракатнинг бир тури сифатида гавдаланади [10]. Нутқ акти иштирокчисининг коммуникатив ва информатив хатти-ҳаракатлари ўртасида фарқ, мулоқотнинг энг муҳим жиҳатлари ва мақсади қирраларини Л.Блюмфильднинг мулоқот концепцияси қамраб олмайд. Оғзаки мулоқот тадқиқотларининг кейинги босқичи Ж.Остин, Ж.Сёрл, Х.Грайс ва бошқа олимлар номлари билан боғлиқдир. Айна улар бутун дунёда эътироф этилган оғзаки мулоқотнинг изчил концепциясининг асосчиси ҳисобланадилар. Яратилган илмий тадқиқотлар асосан “нутқ актлари назарияси” номи билан ждуд ҳам машҳурдир.

Тадқиқот методологияси. Нутқ актининг икки машҳур мумтоз таснифи юқорида таъкидланганидек, Ж.Остин ва Ж.Сёрлга тегишлидир. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам нутқий ҳаракатнинг бешта умумий синфини ажратиб туради, аммо улар таснифлаган нутқий актлари турлари қисман мос келади. Барча нутқий акт тоифалари коммуникатив аҳамияти билан фарқланади. Ҳар қандай гапда сўзловчи томонидан бажариладиган уч жиҳат ёки ҳаракат фарқланади [11]: гапни ҳақиқатда ифодала қилиш ҳаракати (locutionary act); б) таклиф акти (шу жумладан, маълумотнома акти – маълум объектларни кўриқ

чиқилаётган ҳудудга олиб кириш ва предикация акти- ушбу объектларга хоссалар бериш); с) illocutionary act (масалан, тасдиқ, ваъда, илтимос, миннатдорчилик ифодаси); буйруқ ва маслаҳат бериш, савол бериш, бир сўз билан айтганла, сўзловчининг ниятини амалга ошириш).

Ж.Сёрл иллюкутив актни ҳодиса сифатида ажратиб кўрсатган ва тасвирлаган Ж.Остин ғояларини ривожлантирар экан, ўз таснифига ўн икки мезон асосида нутқий ҳаракатларнинг беш турини ажратиб кўрсатади. Ж.Сёрл иллюкутив актларнинг асосий тоифалари рўйхатини қуйидагича таклиф қилади: 1. Баёнотлар; 2. Комиссивлар (ваъдалар); 3. Директивлар (рецептлар); 4. Экспрессив (психологик муносабатлар); 5. декларативлар.

Нутқ актлари назарияси Г.П.Грайс асарларида кизикарли ривож топди, айнан ушбу муаллиф нутқ импликациясининг механизмларини ишлаб чиқди [3]. Унинг фикрича, Грайс нутқ актида узатиладиган маълумотларни икки қисмга бўлади. Тингловчи томонидан маълум бир гапдан олинishi мумкин бўлган қолган барча маълумотлар учун “имплицатура” атамасини таклиф қилди. Импликатуранинг икки тури ажратилади [2]: 1. Анъанавийлашган (мулоқот имплицатураси); 2. Анъанавийлашмаган (дискурс имплицатураси). Грайс умумий принциплардан фарқли ўлароқ оғзаки мулоқотнинг яна бир қанча махсус қоидаларига амал қилиб, уларни коммуникатив постулатлар, яъни “мулоқот максималари” деб атайди. Муаллиф қуйидаги “мулоқот максималари”ни аниқлайди: 1. Ҳўшмуомалалик максимаси (бировнинг манфаатларини кузатиш); 2. Саҳийлик максималари (ўзгаларни безовта қилмаслик); 3. Маъқуллаш максимаси (бошқалардан ёмон эмас); 4. Қамтарлик максималари (ўзингдан мактовни олиб ташла); 5. Розилик максимаси (мурувват кўрсатиш).

Таҳлил ва натижалар. Ушбу постулатлар сўзловчига тингловчи томонидан қилинган баённинг тўғридан тўғри маъносидан ҳулоса чиқариш мумкин бўлган нарсаларни оғзаки ифодалашга мурожаат қилмасдан, ўзининг коммуникатив ниятини амалга оширишга имкон беради. Улар қандай қилиб “сўзловчи маъноси” жумланинг тўғридан-тўғри маъносидан кўпроқ нарсани ўз ичига олиши, қандай қилиб тўғридан-тўғри маънодан четга чиқиши ёки унга тесқари маъно берилиши мумкинлигини тушунтиришга мўлжалланган. Нутқ акти маърузачи ва қабул қилувчини ўз ичига олади, улар ўзаро қилишилган маълум ижтимоий роль ва функцияларнинг ташувчиси сифатида ишлайди [9]. Нутқ акти ҳар доим сўзловчининг қиёфаси билан боғлиқ. Тил воситалари сўзлашувчи шахс, “мен” билан боғланганда нутққа айланади. Нутқ акти барча долзарб (оғзаки) ва потенциал (ҳали айтилмаган) баёнотларни ўз ичига олади, унинг тузилиши, схемаси мен (маърузачи) сизга (тингловчига) у ҳақида бирон бир нарса (объект, шахс, воқеа) айтадиган ҳар қандай жумлаларни ўз ичига олади [6]. Сўзловчи адресатсиз нутқ одатда амалга оширилмайди. Нутқ ҳаракатлари назариясида нутқ фаолияти субъекти деганда бир қатор хусусиятларнинг ташувчиси бўлган мавҳум шахс тушунилади: психологик (ниятлар, билимлар, фикрлар, ҳиссий ҳолатлар) ва ижтимоий (тингловчи нисбатан ҳолат). Нутқ ҳаракатлари назариясида нутқ фаолияти субъекти деганда бир қатор хусусиятларнинг ташувчиси бўлган мавҳум шахс тушунилади: психологик (ниятлар, билимлар, фикрлар, ҳиссий ҳолатлар) ва ижтимоий (тингловчига нисбатан ҳолат, функция). Адресат мулоқотга сўзловчи қаби мавҳум шахс сифатида эмас, балки сўзловчининг, мурожаат қилувчининг жиҳатлари ва вазифаси билан боғлиқ бўлган маълум бир жиҳат, роль ёки функция орқали қиради [8]. Оддий нутқ муҳитида мурожаат қилувчи ва қабул қилувчининг параметрлари бир-бирига мос қилиши керак (ўқувчи-

шогирд, боўлик-бўйсунувчи) ёки мувозанатли вазиятларда (дўстлар, қўшнилар) баъзан эса жинс, ёш, ижтимоий мавқе ва бошқаларда ассиметрик фарқлар кузатилади. Сухбатдош параметрлари ўртасидаги номувофиклик кўпинча алоқанинг узилишига олиб келади. Ҳар қандай нутқий ҳаракат адресатнинг маълум бир модели учун мўлжалланган ва бу унинг самарадорлигининг муҳим шартларидан биридир [7]. Грайс тамойиллари адресатнинг коммуникатив манфаатларини қабул қилувчининг мумкин бўлган “нутқ тажовузкорлиги”дан ҳимоя қиладиган ўзига хос “ҳимоя комплекси” сифатида намоён бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Асосий тамойил “ҳамкорлик принципи” қабул қилинган мақсад ва

суҳбатнинг йўналишига мос келадиган нутқ алоқасига ҳисса қўшиш талабларидан келиб чиқади. Бунга тўрт хил максима сизиб чиқади: ахборотнинг тўлиқлиги максимаси, сифат максимаси (тўғриси айтинг), долзарблик максимаси (мавзудан четга чиқманг), услуб максимаси (аниқ гапиринг). Мурожаат қилувчи ва олувчи ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи бир хил даражада муҳим принцип- бу нутқ одоби соҳасига тегишли бўлган ҳушмуомалалик принциpidир. Ҳушмуомалалик максималарининг ўзига хос хусусияти шундаки, нафақат уларнинг бузилиши, балки уларга тиришқоклик билан риоя қилиш ҳам ноқулайлик туғдиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдувахобова М.А. Лингвофольклоршунослик ва Симпсон типологияси: фанлараро муносабатлар// ЎзМУ хабарлари. № 1/1/2, 2022, 169-171 б.
2. Грайс Г.П. Парадокс как принцип организации художественного текста. //Вестн. С-петерб. ун-та. Сер.2, История, языкознание, литературоведение.- СПб., 1998, Вып. 3, с. 40-50.
3. Падучев Е.В. Речевая интенция, интенциональное значение и смысл. Семантика языковых единиц: //Доклады 4-й международной конференции. Ч.Ш, М., 1994.
4. Сиротинина О.Б. Русская разговорная речь.- М., 1983.
5. Танеев Б. Парадокс. Москва, 1978. - с.64.
6. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспект. М., 1982.
7. Шерба Л. В. Процессы говорения.- М., 1958.
8. Якобсон Р.О. Избранное.- М., 1989.
9. Якубинский Л.П. Избранное: Язык и его функционирование.- М., 1986.
10. Bloomfield L. Organisational Decision Making and Information.- Norwood, 1983.
11. Carlson L. Dialogue Games. An Approach to Discourse Analysis.- Boston, 1983.



УДК:821.512.133:81'255.2(73)

Мухтасар АБДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Инглиз тилишунослиги кафедраси
катта ўқитувчиси
E-mail: amukhtasar@mail.ru
тел: 97 734 76 66
ЎзМУ доценти, ф.ф.д.
ДЖУМАБАЕВА Ж.Ш.
ва Ислоҳ Каримов номидаги
Тошкент давлат техника университети

Амалий инглиз тили кафедраси доц., PhD
Тўхтаходжаева Н.А. тақризлари асосида

THE RECREATION OF EXPRESSIONS OF HOSPITALITY IN LITERARY TRANSLATION

Abstract

Translation is a rendering from one language into another. Translation may be defined as a means of interlingual communication which renders meaning across cultures. Translation is the process and result of creating a text in a target, or translating language; this text has approximately the same communicative value as the corresponding text in the source language. Thus, translation unifies two different language speech acts in one communicative situation. It can be defined as a special type of communication intended to convey information between the participants speaking two different languages.

Key words: Translation, interlingual, communication, equivalence, source text, target text, language, translator.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ВЫРАЖЕНИЙ ГОСТЕПРИИМСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

Перевод – это процесс перевода с одного языка на другой. Перевод можно охарактеризовать как средство межкультурной коммуникации, имеющее смысл в разных культурах. Перевод — это процесс создания текста на переводимом языке и результат этого процесса; этот текст имеет примерно такую же коммуникативную ценность, как и соответствующий текст на исходном языке. Таким образом, перевод объединяет речевое действие на двух разных языках в одну коммуникативную ситуацию. Это можно определить как особый тип общения, предназначенный для передачи данных между носителями двух разных языков.

Ключевые слова: Перевод, межкультурной, общение, эквивалентность, исходный текст, целевой текст, переводчик.

МЕҲМОНДЎСТЛИККА ОИД ИБОРАЛАРНИНГ БАДИЙ ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Таржима – бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш жараёни ҳисобланади. Таржима турли маданиятларда маъно берувчи тиллараро мулоқот воситаси сифатида таърифланиши мумкин. Таржима – матн ўгирилаётган тилдаги матн яратиш жараёни ва шу жараённинг натижасидир; бу матн манба тилидаги мос келадиган матн билан тахминан бир хил коммуникатив қийматга эга. Шундай қилиб, таржима икки хил тилдаги нутқий ҳаракатни бир коммуникатив вазиятда бирлаштиради. Бу икки хил тилда сўзлашувчилар ўртасида маълумот узатиш учун мўлжалланган махсус алоқа тури сифатида белгиланиши мумкин.

Калит сўзлар: Таржима, тиллараро, алоқа, эквивалентлик, исходный текст, аслият, ўгирилаётган матн, тил, таржимон.

Қириш. “Меҳмондўстлик барча миллатларга ва элатларга хос. Бироқ бу хусусият турли миллатларда турли даражада намоён бўлади. Меҳмондўстлик хусусиятининг муайян халқда ривожланиши ўша халқнинг ўтмиши, тарихи билан боғлиқ. Савдо билан кўпроқ шуғулланган халқларда бу хусусият юқори даражада ривожланган. Масалан, Буюк Ипак йўлида жойлашган халқларда, жумладан, ўзбекларда бу хусусият азалдан юксак даражада ривожланиб сайқал топиб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири шундаки, меҳмонхоналар ривожланмаган қадимги даврда савдогарлар йўл-йўлакай турли хонадонларда, хусусий уйларда тўхташига тўғри келган. Меҳмондўст бўлмаган қишлоқлар, овулларни савдогарлар четлаб ўтган. Оқибатда савдогарларга меҳмондўстлик кўрсатмаган қишлоқ ва овуллар тараққиётдан ортда қолган.”

Қрим Давлат индустриаль-техника институти ректори, профессор Февзи Якубов ўзбек халқининг

бағрикенглиги ҳақида сўз юритар экан, у шундай дейди: “...Фақатгина шундай ахлоқий қарашлар орқали ўзбекона меҳмондўстликнинг қадрига етиш мумкин. Ҳар йили миллионлаб одамлар Ўзбекистонга зиёрат қилишга ошади. Шубҳа йўқки, мен шунга аминман, ҳар бир меҳмонга меҳмоннинг чексиз қувончидан, оила аъзоларининг юксак эътибори ва қўшниларнинг самимийлигидан, бетакрор инсоний ғазилатлардан хайратга тушмаган кимса топилмайди. Бундай мурувватпешалик фақат хизмат юзасидан ёки сайёҳлик вазидан бу ерга ташриф буюрганларгагина кўрсатилмайди. Масалан, ўзингиз хоҳлаган бир қишлоқ чойхонасига қиринг-да, бироз дам олинг. Дарҳол дастурхонга чой келтириб қўйишади ва қанча пул тўлашингизни асло эслатишмайди. Агар узок вақт қоладиган бўлсангиз, катта ёшлилардан бири олдингизга келиб, ёрдам керакмасми, деб сўрайди. Розилик билдирсангиз, албатта уйига меҳмонга тақлиф этади. Бу

хол хотирангизда узоқ вақт сақланиб қолади, фикрлай бошлайсиз, бошқаларга ҳам гапириб берасиз ва беихтиёр муруватпеша бўлганингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз.

Бундай қадрият ҳамиша бўлган-дахшатли киргинбарот уруш йилларида ҳам, ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам. Буларнинг бари ана шу манбадан қувват олган турли дин, тил ва маданиятлар етиштирган ниҳоллар самарасидир. Бир-бирини инкор этмаган ҳолда тарихий эришилган қадриятлар гулчамбаридан бир умр миннатдор бўлиб яшайсиз.

Шубҳасиз, меҳмондўстлик – халқнинг энг қадрланадиган маънавий хазинаси. Унинг миқёсини ўлчаб бўлмайди....!" [1]. Меҳмондўстлик —биринчи навбатда, эзгулик ва ўзаро ҳурмат деганидир.

Асосий қисм: Биз юқоридаги масалаларни ўзбек тилидан восита тил, яъни рус тилидан инглиз тилига килинган баъзи ўзбек ҳикоя ва романлар мисолида кўриб чиқамиз.

Ойбекнинг “Навоий” романидаги баъзи парчалар таржимасини таҳлил қилар эканмиз, қуйидаги ҳолатни кузатамиз:

Ўзбек тилида (аслият) Ойбек. Танланган асарлар. 123-б..	Русча таржимаси: Айбек. Навои. М.Салье таржимаси. 99-стр.	Инглизча таржимаси: Aybek. Navoi. Uzbekistan speaks. Г.Ханна ва Д. Сквирскийлар таржимаси. Р.41.
“Тўрдаги катта оқ уйда одам кўп, хизматкорлар ўз юмушларини ифтихор билан бажарадилар . Уй соҳиби- шоир ўз одаича, бир нафас қўнмайди ” [2]	“В просторном белом доме собралось много гостей. (Ø) Хозяин дома приветливо встречал входящих.” [3]	“Many people gathered in the big white house. (Ø) The host did not sit for a moment for such was his manner; he courteously welcomed all newcomers.” [4]

Юқоридаги келтирилган мисолда ўзбекча матн билан русча ва инглизча матнларнинг бир-бири билан айнан мос келмаслигини кўришимиз мумкин. “**ифтихор билан бажарадилар**” – русча матнда умуман таржима қилинмаган, бунини биз ушбу белги Ø орқали бердик, инглизча таржимасида ҳам тушириб қолдирилган. Русча ва инглизча таржималарда хизматкорларнинг меҳмонларга кўрсатаётган хизматлари акс этмаган. Асарнинг ушбу қисмидаги уй соҳибининг меҳмонларга нисбатан эътибори юқори бўлганлигини акс эттирувчи ибора “**бир нафас қўнмайди**” рус тилига таржима қилинган матнда умуман тушиб қолган, инглизча таржимада эса “*host did not sit for a moment*” ибораси билан берилган. Бу каби ҳолат ўзбек меҳмондўстлигининг таржимада биров саёз ҳолатда ифодаланишига олиб келган. Хизматкорларнинг эса уй юмушларини **ифтихор билан бажараётганлари** русча ва инглизча матнларда умуман тушуриб қолдирилган.

“...тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишнинг ўзи бир мушкул муаммо.

Шуни айтиш лозимки, бу тушунчалар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, кулоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онг шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир”[5]. Дарҳақиқат бундай ибораларни таржима қилиш мушкул иш. Уларнинг ўзга тилдаги эквивалентлариин топиш мутаржимдан катта маъсулият талаб қилади.

Кейинги мисолларни Раҳмат Файзийнинг “Янги йил оқшомида” номи хикоясидан келтираамиз.

Ўзбек тилида (аслият) Р. Файзий. Янги йил оқшомида 293-б..	Русча таржимаси: Раҳмат Файзи. В пустыню пришла весна. Повесть и рассказы Л.Бать ва П.Қодировлар таржимаси 324-стр.	Инглизча таржимаси: Rakhmat Fayzi. New Year's Party/Uzbekistan speaks. Short stories. Г.Ханна ва Д. Сквирскийлар таржимаси. Р.134.
Ҳамма гап биз хотинларнинг эскича расми-русмимизда. Олинг қуда, беринг қуда расми ўлсин. ...[6]	Да, всему виной наши глупые старые обычаи: Бери, кума, - верни, кума! [7]	Of course, the whole trouble was caused by our ridiculous old customs: Take it, old girl – return it, old girl! [8]

Ўзбек тилидаги **Олинг қуда, беринг қуда** идиомасининг рус ва инглиз тилларида эквивалентлари мавжуд эмас. Чунки рус ва америка менталитетида қудаларнинг бир-бирларига бўлган бундай “**олди-бердилар**”и йўқ. Бундай ибораларнинг рус ва инглиз тилларида мавжуд бўлмагани учун таржимонлар сўзма-сўз таржима қилганлар. Бундай тўғридан-тўғри таржима қилиш рус ва инглиззабон ўқувчиларга тушунарсиз бўлиши табиий. Чунки улар ўзбекларнинг бундай урф-одатларидан умуман беҳабар. Шунинг учун сўзма-сўз

таржима қилганларида ҳам матн сўнггида ёки китобнинг охирида бунга рус ва инглиз тилларида изоҳ бериб кетишлари керак эди. Шу ўринда инглизчада мавжуд бўлган *Scratch my back and I'll scratch yours*, русчада эса *Услуга за услугу* мос келиши мумкин. Лекин ушбу ибораларда қуда-андачиликдаги бундай муносабатлар мавжуд эмас, аммо сўзма-сўз таржимадаги англашилмовчиликдан ҳоли ҳисоблаш мумкин, яъни мос келади, деган фикрдамиз.

Кейинги мисолга мурожат қиламиз:

Ўзбек тилида (аслият) Р. Файзий. Янги йил оқшомида 294-б..	Русча таржимаси: Раҳмат Файзи. В пустыню пришла весна. Повесть и рассказы Л.Бать ва П.Қодировлар таржимаси 325-стр.	Инглизча таржимаси: Rakhmat Fayzi. New Year's Party/Uzbekistan speaks. Short stories. Г.Ханна ва Д. Сквирскийлар таржимаси. Р.134.
- Ҳечнарс а эмас, хола , арзимаган...	- Так, пустячок, тетушка.	Just a little present, auntie.

Санобарнинг “*Ҳечнарс*а эмас, арзимаган” деган сўзлари рус тилига “*так, пустячок...*” тарзида имплицитликини сақлаган ҳолда таржима қилинган бўлса, инглиз тилига “*just a little present*”, яъни “*кичкинагина совға*” деб эксплицит равишда ўтирилган. Бунинг асосий ўзбек тилида (аслият)

Р. Файзий. Янги йил оқишларида .296-б..

...Худди меҳмонга чақирган одамнинг уйида нони ё меваси йўқдай, уни ҳақорат қилаётгандай бўлиб кўринади, билсангиз.”

сабаби, инглиз тилида *nothing* ёки *unworthy* тарзида берилиши, сўзма-сўз таржима бўлиб қолгандек туюлади, таржимон эса уни ойдинлаштиришга ҳаракат қилган.

Ҳалимаҳон Санобарга бундай катта тугунларни кўтариб келмаслигини айтган экан, шундай дейди:

Ҳалимаҳоннинг бу сўзлари рус ва инглиз тилларига таржима қилинмаган. Унинг бу сўзлари рус тилига “*...Как будто у человека, которого ты приглашаешь, нет в доме ни хлеба, ни фруктов, и его оскорбляют, понимаешь*”, инглиз тилига эса “*...It's as if*

the person you're inviting doesn't have bread or fruit in their house, and they're insulting him, you know. ” деб ўтирилиши керак эди.

Баҳри хола шундай дейди:

Ўзбек тилида (аслият) Р. Файзий. Янги йил оқишларида 299-б..	Русча таржимаси: Раҳмат Файзи. В пустыню пришла весна. Повесть и рассказы Л.Бать ва П.Қодировлар таржимаси. 327-стр.	Инглизча таржимаси: Rakhmat Fayzi. New Year's Party/Uzbekistan speaks. Short stories. Г.Ханна ва Д. Сквирскийлар таржимаси. P.139.
Бор товоғим, кел товоғим, келишингда қуруқ бўлсанг ўрта ерда син товоғим деганни эшитмаганмисан.	Иди, мой поднос, вернись, мой поднос, а не вернешься, чтоб черт тебя унес!	Go my tray, return, my tray, and if you don't return may the devil take you!

Ўзбекларда бир одат бор. Меҳмоннинг қилиб келган тугунига қараб у ҳам униқига борганда ўшанга яраша тугун қилиб бориши керак. Шу ўринда бу мақол, яъни *бор товоғим, кел товоғим, келишингда қуруқ бўлсанг ўрта ерда син товоғим* ишлатилади. Бу мақол рус тилига *иди, мой поднос, вернись, мой поднос, а не вернешься, чтоб черт тебя унес* деб тўғри таржима қилинган. Бу ерда маталнинг сўзма-сўз таржимаси нафақат тўғри, балки жуда ҳам яхши чиққан, унга хос ички ритм, қофия ҳам

бор. Русча матндан фойдаланган инглиз мутаржими ҳам мақолни *go my tray, return, my tray, and if you don't return may the devil take you* деб тўғри таржима қилган. Асарнинг миллийлигига ҳеч қандай зарар етмаган.

Кейинги мисолларни таниқли ўзбек ёзувчиси, романист Асқад Мухторнинг “Опа-сингиллар” романидан келтирамыз: Собиржоннинг уйига унинг кадрдон дўсти Ефим Данилович келади.

Ўзбек тилида (аслият) А.Мухтор. Опа-сингиллар. 28-б..	Русча таржимаси: Асқад Мухтар. Сестры.. А.Пантиелев таржимаси. 24-стр.	Инглизча таржимаси: Askad Mukhtar. Sisters. Д.Сквирский таржимаси. P.33
Онахон эшикни қия очиб Собиржонга мева-чева, чойнак-пиёла узатаркан, уларнинг гаплари қулоғига чалинара эди.[9].	Подавая в полуоткрытую дверь лепешки и фрукты, Анахан напряженно прислушивалась [10].	Anakhan listened attentively while she served flat cakes and fruit through the half-open door [11].

Меҳмоннинг ҳузурига *мева-чева* ва *чойнак-пиёла* олиб кирган Онахон негадир романнинг русча ва инглизча таржималарида *нон* ва *мева-чева* олиб кирган. Сўнгра бу нарсаларни эшик қия очиб ҳолда узатар экан, атайлаб эшик олдида уларнинг суҳбатига қулоқ солиб тургани йўқ. Уларнинг суҳбати қулоғига чалинмоқда эди. Русча ва инглизча таржималарни ўқиган, аслиятдан беҳабар китобхон Онахоннинг бундай одатга, яъни “*итион*” деган

тасаввурга келиши табиий. Бу ерда русчасига *их разговор был услышан Анаханом* инглизчасига эса *their talk was heard to Anakhan* деб ўтирилиши керак эди.

Онахоннинг икки кизи Башорат ва Турсуной роман-китоб баҳонаси билан Ефим Даниловичнинг уйига боришади. Уларни Ефим Даниловичнинг рафикаси Софья Борисовна хушмуомалалик билан қарши олади:

Ўзбек тилида (аслият) А.Мухтор. Опа-сингиллар. 58-б.	Русча таржимаси: Асқад Мухтар. Сестры.. А.Пантиелев таржимаси. 43-стр.	Инглизча таржимаси: Askad Mukhtar. Sisters. Д.Сквирский таржимаси. P.55
Оилада кўпчилик бўлиб, стол тўлатиб ўтириб овқатланишни яхши кўрадиган Софья Борисовна Башоратнинг қарашаман деганига қўймай, семиз ўрдақдай лапанглаб ичкарида стол тўзди ва қизларни жой-жойига ўтқазди.	Софья Борисовна любила, чтобы за столом было побольше народу, и с удовольствием хлопотала. Усадила девочек каждую на свое привычное место и строго следила за тем, чтобы ели за обе щеки.	Aunt Sofya liked to have many people at her table and enjoyed serving them. She sat the girls in their usual seats and saw to it that they had their fill.

Софья Борисовнанинг меҳмондўстлигини қуйидаги иборалардан кўришимиз мумкин. *Оилада кўпчилик бўлиб, стол тўлатиб ўтириб овқатланишни* яхши кўрадиган ибораси рус тилига *Софья Борисовна любила, чтобы за столом было побольше народу* ва инглиз тилига эса *Aunt Sofya liked to have many people at*

her table тарзида ўтирилган. Бу таржималардан русийзабон ва инглиззабон ўқувчи ўзбек халқининг меҳмондўст эканлиги ҳақидаги тасаввурга эга бўлади.

Асл нусхадаги мезбоннинг меҳмонга бўлган эҳтиромини ифодалаб келатган *семиз ўрдақдай лапанглаб* салбий тасвирлаш ибораси русчада *c*

удовольствием хлопотать, инглизчада эса *enjoyed serving them* иборалари ижобий тасвир билан ўтирилган, бу ерда рус тилига *переваливаясь как толстая утка* ва инглиз тилига *waddling as a fat duck* деб ўтирилса рус ва Ўзбек тилида (аслият)

А.Мухтор. Опа-сингиллар. 74-б.

— Иш бўлмагани учун мояна ҳам чиқмай қолди... Қуруқ бўлса ҳам чойга уннай, **ёзилиброқ ўтир**, раҳмат-э, **бошим осмонга етди**, синглим...

Қумри ковушини судраб ўчоқ бошига кетди.

Русча таржимаси:

Аскад Мухтар. Сестры.. А.Пантиелев таржимаси. 116-стр.

... Работы нет, и жалованья не видим... Займусь-ка я чаем, хотя и на столе пусто. — И Кумри волоча кожаные калоши, надетые на босую ногу, пошла к очагу.

инглиззабон ўқувчилар Софья Борисовна ҳақида салбий тасаввурга эга бўлар эдилар. Бу эса мутаржимларнинг юксак маҳоратга эга эканликларидан далолат беради.

Эътиборимизни яна бир мисолга қаратамиз:

Инглизча таржимаси:

Askad Mukhtar. Sisters. Д.Сквирский таржимаси. P.114

...There's no work and we don't see any wages. Here, I'll put some tea on the fire even though there's nothing on the table. Her leather overshoes slapping against her bare feet. Kumri went to the fire.

Меҳмондўстликнинг яна бир белгиларидан бири меҳмон мезбоннинг уйини ўз уйидек ҳис қилиши, очилиб-сочилиб суҳбатлашиб, дастурхондаги ноз-неъматдан уямай олиб ўтириши учун унга “Ёзилиброқ ўтиринг”, “Олиб ўтиринг”, “Тортинманг” каби сўзлар айтиб турилади. Лекин Кумрининг юқоридаги, яъни “Ёзилиброқ ўтир” деган сўзлари рус тилидаги ва инглиз тилидаги таржималарда акс этмаган. Анчадан бери кўрмаган одами бирдан келиб қолганда мезбон меҳмонга қарата “*бошим осмонга (қўкка) етди*”, “*Сизни кўрганимдан жуда хурсандман*” деб айтади. Лекин мезбоннинг меҳмонни кўргандаги “*боши осмонга етгани*” ҳам таржима қилинмаган. Ўзбек тилидан ўтираётган рус мутаржими юқоридаги сўзларнинг маъносини тушунмаганими ёки рус тилида илтифотли сўзларнинг эквивалентини топа олмаганими, таржима қилмай ташлаб кетган. Рус таржимони А.Пантиелев изидан борган, аслиятдан беҳабар бўлган Ольга Шарц ҳам худди шундай хатога йўл қўйган. Ўзбек тилидаги “Ёзилиброқ ўтиринг”, “Олиб ўтиринг”, “Тортинманг”, “*бошим осмонга (қўкка) етди*”, “*Сизни кўрганимдан жуда хурсандман*” каби ибораларга рус тилида мос келадиган *чувствуй себя как дома, очень рада тебя видеть, как ты обрадовала меня своим приходом* каби, инглиз тилида эса *feel at home in, I'm very glad to see you, how you made me happy with your arrival* каби сўз ва иборалар мавжуд. Шунинг учун бу ерда келтирилган таржима рус таржимонининг аслият матнидаги иборалар нимани англатишидан беҳабардек туюлади, аммо таржимон уларни билиши лозим. Рус тилига ўтирган ҳамкасбининг хатоси инглизча матнга ҳам кўчган.

“Таржимага ижодий иш, таржимонга эса муаллифнинг онгли, содиқ дўсти деб қараш лозим.

Таржимон ҳар иккала тилни чуқур билиши лозим. Лекин “тил билиш” – бу фақат турли академик грамматикаларнинг қуруқ, ясама қонун ва қоидалар билан чегаралаб қўйилган расмий идора тилини эгаллаш эмас, балки адабий тилдан ташқари, халқ жонли тилини чуқур ҳис қилиш дегани. Бугина эмас. Таржимон тилдан “ташқари” яна “баъзи нарсалар”, яъни экстралингвистик омиллар ҳеч қандай лўғат, ҳеч қандай грамматикаларда кўрсатилмайдиган турмуш ҳодисалари, халқнинг тарихи, урф-одатларидан ҳам хабардор бўлиши лозим. Таржимон – китоб матнини бир тилдан бошқа тилга кўчирувчи котиб, тилмоч эмас, балки тил соҳасида дадил янгилик яратувчи, журъатли ижодкордир. Муаллиф ва таржимон муносабати хусусида эса шуни айтиш керакки, муаллифнинг илмий эътибори, нуфузи ва адабий салмоғи қанчалик юқори бўлгани сайин таржимоннинг маъсулияти янада ошиб боради. Танқид чинакам адекват таржима яратишга, унда мавжуд нуқсонларни бартараф қилишга, имкон яратувчи энг синалган мақбул воситадир” [12].

Таржима ва маданиятни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Таржима маданиятсиз ривожланмайди. Адабиёт, фан ва фалсафа таржимонларнинг тушунчаларига таъсир қилади. Бошқа тарафдан, маданият таржимасиз ривожланмаган бўларди, чунки таржималар халқларни бошқа халқларнинг маданий қадриятлари билан бойитади [13]. Шуни таъкидлаш жоизки, мутаржимлар адекват таржимага эришишлари учун ўзбек халқи учун қадрият ҳисобланган сўз ва ибораларнинг туб моҳиятини англаб, уларнинг қайси маънода қўлланганини чуқур таҳлил қилган ҳолда таржима қилсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди. Улар юқоридаги камчиликларга йўл қўймаган бўлардилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Февзи Якубов. Ўзбекона бағрикенглик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 24 февраль, 2012. №8. Б.2.
2. Ойбек. Танланган асарлар. Учинчи том. Навоий ЎзССР Давлат Бадиий Адабиёт. 1957.
3. Айбек. Навои. – М.: «Художественная литература», 1989.
4. Aybek. Navai/ Uzbekistan-Contact, 1/1995.
5. Ислон Каримов. Юксак маънавият- энгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2011. – Б.8.
6. Раҳмат Файзий. Повесть ва хикоялар /Янги йил окшомида/. Т.: Уздаврнашр, 1954.
7. Раҳмат Файзи. В пустыню пришла весна. Повесть и рассказы /Под новый год/. М.: Советский писатель, 1985.
8. Rakhmat Fayzi. New Year's Party/Uzbekistan speaks. Short stories. Foreign Languages Publishing House. Moscow, 1958.
9. Мухтар Аскад. Сестры. – М.: Советский писатель, 1957.
10. Мухтор Аскад. Опа-сингиллар. Роман. ЎзССР Давлат нашриёти, –Т., 1955.
11. Mukhtar Askad. Sisters. – М.: Foreign Languages Publishing House, 1959.
12. Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б.60.
13. Proshina Z. Theory of translation (English and Russian) 3rd edition, revised Vladivostok Far Eastern University Press, 2008. – P.12.



Yulduz ABDULHAKIMOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: abdulhakimovayulduz@mail.ru

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, f.f.d. D.R.Yusupova taqrizi asosida

THE SKILL OF ALISHER NAVOI AND MUHAMMAD FUZULI IN THE DESCRIPTION OF THE IMAGE OF QAYS Annotation

The article analyzes the description of love in the poems "Leyli and Majnun" by Alisher Navoi and Muhammad Fizuli. On the basis of examples, the artistic skill of two great creators is compared.

Key words: Earthly love, allegorical love, divine love, psyche, majzubi solik, soliki majzub.

МАСТЕРСТВО АЛИШЕРА НАВОИ И МУХАММАДА ФУЗУЛИ В ОПИСАНИИ ОБРАЗА КАЙСА Аннотация

В статье анализируется описание любви в поэмах «Лейли и Меджнун» Алишера Навои и Мухаммада Физули. На основе примеров сравнивается художественное мастерство двух великих создателей.

Ключевые слова: Земная любовь, аллегорическая любовь, божественная любовь, психика, маджзуби солик, солики маджзуб.

QAYS OBRAZI TASVIRIDA ALISHER NAVOIY VA MUHAMMAD FUZULIYNING MAHORATI Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlarida Ishqning tasviri bayoni tahlilga tortiladi. Ikki buyuk ijodkorning badiiy mahorati misollar asosida qiyoslanadi.

Kalit so'z: Nafsoniy ishq, majoziy ishq, ilohiy ishq, ruhiyat, majzubi solik, soliki majzub.

Kirish. Badiiy adabiyotda qahramonlar ruhiyati ularning xarakterlari orqali ochib beriladi. Aslini olganda ruhiyat tasviri keskin ziddiyatlar asosida namoyon bo'ladi. Ruhiy tasvirning bu xususiyati uzoq davrlar mobaynida shakllangan va klassik tasvirming asl mohiyatini tashkil etadi. Majnun ruhiyatining tub mohiyatida komil ishq, vafo, sadoqat, va chin muhabbatning hech bir to'siq oldida bosh egmay doimo g'olib kelishida namoyon bo'ladi. Bu kurash qahramonlari esa ruhan bir-birlariga zid xarakter sohiblari. Ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar keskin kurashlar va kuchli ruhiy iztiroblardan iborat. Dostonlardagi Majnun obrazi esa ana shu keskin va murosasiz to'qnashuvlar, ruhiy kechinmalar markazida shakllanadi, kamolga yetadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" va Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlari qiyosiy adabiyotshunoslikning nazariy masalalari doirasida tahlil etilishi muhim ilmiy to'xtamlarga olib keladi. D.Dyurishenning "Теория сравнительного изучения литературы" asarida qiyosiy tahlil tamoyillari aniq belgilangan. Jumladan, olim qiyoslash doirasini kengaytirish zarurligini alohida ta'kidlaydi "...mushtarak va farqli jihatlar qiyosi faqat adabiy yo'nalishlar, janrlar va janr ko'rinishlari doirasida emas, balki, badiiy asaring boshqa tarkibiy qismlari: g'oyaviy-psixologik yo'nalish, personajlar tavsifi, kompozitsiya va syujet qurilishi, motivlar, obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari, metrik unsurlar va boshqalarni ham nazarda tutgan holda amalga oshirilishi zarur" [1]. Olimning ushbu fikri Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlarining qiyosi uchun ham qo'l keladi. Har ikki dostonning bosh qahramonlaridan biri Majnun ruhiyatini qiyosiy aspektida tahlili qilishda bu kabi nazariy qarashlardan foydalanildi.

Adabiyotshunos olim, professor Nurboy Jabborovning "Maoniy ahlining sohibqironi" monografiyasida "Xamsa" va jumladan, "Layli va Majnun" dostoni yuzasidan tahliliy fikrlar berilgan. Maqolada ushbu monografiyadagi ilmiy-nazariy qarashlardan ham foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Navoiyning ishq haqidagi tushunchasi insonning ilohiy fayzdan bahramandligi bilan bog'liq e'tiqodiga asoslangan, ya'ni haqiqiy muhabbat faqat pokiza insonlar qalbidangina joy olishi mumkin. Majnun qalbidagi ana shu ishq uning siyratini ziynatlab, sur'atiga ham go'zallik baxsh etgan. Alisher Navoiy ham Majnun timsolini shunday ulkan muhabbat bilan yaratadiki, bu obraz qiyofasi o'zining yagonaligi, betakrorligi, takrorlanmasligi bilan boshqa obrazlardan ajralib turadi.

Alisher Navoiy dostonning 9-bobida Tun ta'rifi birga bilan Ishqning ta'rifini ham keltiradi:

Gah Yasrib uza bu barq inib tez
Zulmatqa ashi'asi ziyorez.
Andoqki rasuli Hoshimiykesh.
Hajr ichra chu bo'ldi vuslatandesh.
Me'roj tuniki avj tutti,
Yuz lam'asidin jahon yorutti [3].

"Mahbub ul-qulub"da Navoiy ishqning "marotib"lari borligini aytib, uning uch turini qayd etadi: nafsoniy ishq ("avom ishq"), majoziy ishq ("xavos"- xos kishilar ishq) va ilohiy ishq ("avliyolar ishq"). Bu o'rinda Navoiyning "ishq marotibdir" degan so'ziga diqqat qilishingizni istar edik, zero "marotib" so'zi tariqat ahlining istilohlaridan bo'lib, u solikning ruhiy-ma'naviy taraqqiyot darajasini belgilaydi. Demak, ishq insonning kamolot darajasini ko'rsatuvchi fazilat"[4].

Dostonning XXXVI bobi “Ishq ta’rifidakim...” deb nomlanadi. Bobning yuqoridagi ikki bayti shunday boshlanadi:

Ey ishq, g’arib kimiyosen,
Bal oynai jahonnamosen.
Ham zotinga darj kimiyoliq,
Ham oynai jahonnamoliq [3].

“Shoir ishqni kimiyoga va oynai jahonnamo, ya’ni olamni ko’rsatuvchi ko’zguga o’xshatadi. “Kimyo”- hozirgi til bilan aytganda ximiya, ammo bu so’zning mo’jiza, mo’jizakorlik degan ma’nolari ham bor. Aytishlariga qaraganda, qadimgi kimiyogarlari mis va boshqa madanlarni yuqori harorat ta’sirida oltinga aylantirish mumkin, degan xayolga ishonib, bu orzu yo’lida ko’p kuch sarflaganlar. Navoiy ana shu afsonaga ishora etib, odam aslida tuproqdan yaratilgan, ammo ishq otashining “kimyoliqi” tufayli u oltinga aylanadi, ya’ni ishq inson vujudini pishiradigan, har xil chiqindilardan tozalaydigan olov, deydi...Ana shu yomon xislatlardan qutulish jarayoni bag’oyat og’ir kechadikim, oshiq yoki solikning ohu- nolasi, iztiroblari shundan. Oshiq shuning uchun ham “hajr o’ti”da qiynalishga mahkum”[4].

Yozmoqta bu ishqni jovidona,
Maqsudim emas edi fasona.
Mazmunig’a bo’ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.
Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat [3].

Fuzuliy esa Majnunning ishq bilan tug’ilganligi, iztiroblarini quyidagicha bayon etadi:

Süd içsə sanırdı kim, içər qan,
Əmcək görünürdü ona peykan.
...Əlbəttə, bu tıfli zar edər eşq,
Aşüftəyi-ruzigar edər eşq [5-47].

Mazmuni: Majnun doimo nola qilardi, uni hech bir narsa shod qila olmas edi. Dardining kuchliligidan hatto o’ziga ziyon yetkazar edi. Emgan har yutum suti tomog’idan qon bo’lib o’tar edi. Onasining ko’kragi esa unga paykon bo’lib ko’rinar edi. Majnun hali yosh bola bo’lsa-da ishq uni oshufta qilib, tunu-kunini qorong’u etardi.

Fuzuliy “Bu, Mecnunun nasihət qəbul etmədigidir və atasinin dərdi dərmana yetmədigidir” bobining so’ngida Majnun tilidan g’azal keltiradi. G’azalda Majnun Ishq haqidagi fikrlarini quyidagicha bayon etadi:

Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman degil!
Cövhərindən eyləmək cismi cüda asan

degil!

Dövr cövründən şikayət edənə aşiq demən,
Eşq məsti vaqifi-keyfiyyəti-dövrən degü!
Şəhərdən səhrayə bir fərq olduğun hər kim

bilir,

Bilmiş ol kim, eşq səhrasında sərgərdan

degil. [80]

Yoki Dostonning “Bu, Mecnuni-bicarənin Kə’bəyə üz urduğudur və münacatla sevdasi artdığıdır ” bobida Majnun Allohdan ishqini yanada orttirishini so’raydi:

Əndişeyi-əqldən cüda qıl,
Eşq ilə həmişə aşina qıl!
Artır mənə zövqü şövqi-Leyli,
Daim mənə onda qıl təcəlli! [87]

Mazmuni: Ishq ichra meni shavqimni orttir, shavq bilan mudom zavqimni orttir. Qayerda alam, g’am bo’lsa mani ko’nglimni shu g’amga giriftor qilgin. Ishq bilan doim oshno qilib, andishadan, aqlidan mani judo qilgin. Laylining timsolida Sen tajalli qilar ekansan, maning qalbmida Laylining shavq-zavqini orttirgin!

Fuzuliy tasviridagi Majnun timsoli Navoiy yaratgan Majnunning ruhiy holati bilan juda yaqin. Bu yuqoridagi parchada, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo’ladi. Bobning davomida Fuzuliy Majnun tilidan bir g’azal keltiradi:

Az eyləmə inayətini əbli-dəddən,
Yə’ni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni!
Olduqca mən, göturmə bələdən iradətim,
Mən istərəm bəlani, çü istər bəla məni! [87]

Mazmuni: Yo Rab, ishq bilan oshno qil mani, bir on bo’lsa-da ishqdan judo qilma mani! Manga inoyatingni oz etma. Kerak bo’lsa yana ko’p balolarga muhtalo qilgin! Manim irodamga dard-u baloni yuqtirgin. Chunki, man baloni istarman. Balo ham istar mani!

Tahlil va natijalar. “Hamd bobining har bir baytida nafaqat birinchi dostonga, balki “Xamsa” umumsuyetiga zamin bo’luvchi fikrlar yuksak badiiyat bilan ifodalanadi. Masalan, Ishq yelin yetkurubon tundu tez, Aql alochug’in etib rez-rez satrlarida ishqning shiddatli shamoli yetsa, aql chaylasini mayda-mayda qilib sovurishi haqidagi fikr Qaysning Majnunga aylanishi misolida ta’sirli talqin etilgan” [6].

Navoiy Said Hasan Ardasheriga yozgan maktubida Haqni tanishning ikkita yo’li bor, deb aytadi. Soliki majzub va Majzubi solik yo’li. Biri Majnun yo’li biri esa Farhod yo’lidir. Navoiy Majnun yo’lini tanlash Haq tomonidan berilishini aytar ekan, unga bunday yo’l nasib etmaganini lekin bu yo’l uning orzusi ekanligini aytadi:

...Ki bir jazb ila oshno bo’lg’ay ul,
Muqimi harimi safo bo’lg’ay ul.
...Alarkim nishoni masolik debon,
Burung’uni majzubi solik debon.
Menikim, bu savdo nazor ayladi,
Havas ilgida beqaror ayladi.
...Agar bo’lsa bu yo’lda umrim talaf,
Chu bu yo’ldadir ul ham erur sharaf [7].

Tasavvufda majzubi solik va soliki majzub degan tushunchalar bor. Ya’ni majzubi solik-Haqdan jazba yetgan, ustozi ham, Piri ham ishq bo’lgan, hech qanday maqomlarni egallamasdan turib hol martabasiga erishgan oshiq timsolidir. Tasavvufda bu yo’l “Majnun yo’li” deb ataladi. Soliki majzub esa Haqning visoliga ustozning, pining yordamida maqomlarni egallagan oshiq yo’li, ya’ni, “Farhod yo’li” dir.

Alisher Navoiyning mashhur “Munshaot” asarida bir qancha maktublar keltiradi. Ularning orasida asrab olgan o’g’li Shohquliga bitgan maktubi ham bor. Maktubda Navoiy yomon yo’llarga kirib ketgan o’g’liga quyidagicha nasihat qiladi:

“Ey nafs havosig’a giriftor o’lg’on,
Shayton ishiga ishing namudor o’lg’on,
Ham zuhd ila izzatqa sazovor o’lg’on,
Ham fisq ila olam eliga xor o’lg’on.[8]

Alisher Navoiy Majnunga faqat otasining tilidan nasihat etsa, Fuzuliy esa doston tarkibida Majnunning ham otasining ,ham onasining nasihatini keltiradi: “Kel ey, bo’stonni odat qilgan bulbul, ahvolingni menga bayon et, sir-asroringni ayon et. Sening ixtiyoringni kim oldi, ro’zigingni kim qaro, g’am-g’ussali qildi? Sen qay niyatda kezarsanki, qanday talabing bor, bu nola-yu- zoringni sababi nima? Agar daryodan dur tilasang uni muhayyo qilayin. Agar zulmatda sha’m izlasang men seni ravshan qilay?”:

...Dəryada isə sənə düri-kam,
Sən söylə, mən eyləyim sərəncam.
Zülmətdə isə şəm’i-məqsud,
Rövşən qilü məndən istə movcud. [5-

73,74]

Bilamizki, Fuzuliy Nizomiy va Navoiy o’ziga ustoz deb biladi. Fuzuliy yaratgan Majnun timsoli ham olim I.G’afurov Nizomiyning Majnunini qanday sifatlagan bo’lsa, xuddi shu sifatlarga mos keladi Masalan, Fuzuliy Majnun otasiga bergan javobini quyidagicha keltiradi:

Mən böylə kəmalə tutmazam guş,
Leyli sözü söylə, yoxsa xamuş!”
...Dedi: “Nədir, atə, yoxsa anə?

Leyli gərək, özgödir fəsanə". [5-74]

Fuzuliyda Majnunga onasi nasihat qilganidan so'ng, u o'zining qilgan ishlaridan pushaymon ekanligini, ammo bu holga tushushi uning taqdiriga yozilganligi, u uchun sevgilisidan o'zga hech kim yo'qligini aytadi:

K'ey ruhi-rəvanim atə, anə!

Kami- dilü canım atə anə!

Təhqiq edibəm, işim xətdır,

Hər nə desəniz mənə rəvadır.

Yoxdur bu işimdə ixtiyarım,

Zəbtimdə inani-iqtidarım! [5-78]

Lekin shunda ham ularning amriga bo'ysinishni istamaydi. Balki, ularga ta'na qiladiki, "Sizlar meni ko'p hurliqolar bilan ishlat qilib yuribdi dersiz, lekin man uchun Layli va uning g'amidan o'zga hech narsa yo'qdir", deydi:

Dersiz mənə var dilrūbalər,

Leyli kimi çox pərilıqalər...

Billah, deməngiz bu hərfi zinhar!

Aləmdə bir ondan özgə kim var? [5-80]

Fuzuliy dostonda Majnunning ta'rifini ko'p va xo'p keltirsada, ammo ba'zi o'rinlarda Majnunning ishq Haqqa emas, balki bandaga nisbatan qaratilganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, Majnun Layli yozgan maktubida yoki Laylining o'lganini eshitib hushdan ketishida bunga guvoh bo'lishimiz mumkin:

Bidarlığa gətirmədim tab,

Şəhla güzün oldu maili-xab.

Həmrəhim idin bu yolda, ey mah!

Həmrəhi qoyub gedərmi həmrəh?[5-217]

Fuzuliyda Majnun yozgan maktubini o'qib, yana shunday xulosaga kelish mumkinki, (Alisher Navoiy Allohning tajallisini Layli timsolida ko'radi) Majnun Layli shaxs sifatida murojaat etadi. Undan gina qiladi, uni ta'riflashda ham insonni madh etguvchi sifatlarni keltiradi:

...Peyvandini qeyr ilə eşitdim,

Billah ki, bəsi təəccüb etdim.

...Nə böylə edib, ne öylə, ey gul,

Yaxşımıdır eyləmək təğafül?!

Ey canım içində cana düşmən!

Hər necə ki, düşmənəm sənə mən [5-146].

Fuzuliyning dostonida Majnun Laylining qabilasiga qilingan urushdan so'ng sahroga chiqib ketadi. Sahroda bir pirni ko'radi. Pir qo'lidagi zanjiriga bir qulni bog'lab kelayotgan edi. Majnun istagi bilan qulni zanjirdan ozod qilib o'rniga Majnunni bog'laydi. Majnun Pirning qo'lida zanjirlangan holatda Laylining qabilasiga kirib boradi:

Məcnun dedi: "Səhv edibsən, ey pir!

Divanələrə gərək bu zəncir.

Gəl hacətimi mənim rəva qıl,

Bənd eylə məni, bunu rəha qıl!" [5-125]

Fuzuliy qahramonning ruhiy holatini yanada aniq ifoda etish uchun qahramonlarning zanjir, oy, sabo,sha'm kabi biq qancha narsalar bilan suhbatini keltiradi. Bu bilan qahramon ruhiyati, xarakteri aniq ochib beriladi. Masalan, Majnun zanjiriga dardi-hol etgani:

Şərhi-qəmə var min dəhanin,

Təprəndikçe çıxar fəğanın!

Başdan-əyagə dəlik-dəlik tən,

Könlündəki razı etdi rövşən.

Ey muntəziri-nəzareyi-yar,

Nəzzareyi-yarə min gözün var! [5]

Alisher Navoiy Majnunni tug'ma ishq sohibi qilib tasvirlaydi. Majnun ruh kishisiga aylanadi. Uni Allohdan o'zga dardi ham, sog'inchisi ham qolmagan. Foni dunyoning tashvishlaridan xoli inson chinakam komillik namunasi bo'lsa, Fuzuliy esa doston davomida Majnunni mashaqqatlarda toblab, kamolga yetishtirib boradi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi qiyoslarni jamlagan holda quyidagi xulosaga keldik: Alisher Navoiy doston voqealari ichida yashaydi. Qahramon dardini o'zidan o'tkazib bayon etadi. Navoiy Dostonning ba'zi joyida Majnun, ba'zi joyida ota-ona, ba'zi joyida haqiqiy oshiq qiyofasida namoyon bo'ladi. Fuzuliy esa dostonni juda ko'p o'rnida uchinchi odam bo'lib hikoya qiladi. Asosan kuzatuvchi bo'lib ishtirok etadi. Shuning uchun ham dostonning ba'zi bir o'rinlarida Majnun dardi biroz yengil bayon etiladi.

Fuzuliy yaratgan Majnun obrazi xarakteri, ruhiyatidan kelib chiqib Haqning visoliga yetishish yo'lida doston davomida pishib, yetilib boradi. Demak, Fuzuliyning Majnuni Navoiy tasvir etganidek majzubi solik emas balki soliki majzubdir.

ADABIYOTLAR

1. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. -М.: Прогресс, 1979.-С.183.
2. Qosimov S., Hamroqulov A., Xo'jayev S. Qiyosiy adabiyotshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. Andijon, 2018
3. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. -T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2006
4. Комилов Н. Хизр чашмаси/ Ишқ оташининг самандари. -Т.: Маънавият, 2005. – Б.76
5. Muhammad Fuzuliy. Layli va Majnun. -Baki: Sharq-Qarb, 2005
6. Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. -Т.: Adabiyot, 2021
7. Alisher Navoiy Devon. Masnaviy. - T.: Tamaddun, 2011
8. Alisher Navoiyning mashhur uch maktubi. kh-davron.uz. 04.05.2018
9. G'afurov I. O'ttiz yil izhori. Ishq shiddatining pog'onalari. -T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 1987



UDK: 811.212.

Dilnura AVEZOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
e-mail: davezova@gmail.com

Guldu dotsenti Y.Xodjiyev taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ADABIY TALAFFUZN SHAKLLANTIRUVCHI MASHQ VA TOPSHIRIQLAR YARATISHGA TIZIMLI YONDASHISH

Аннотация

Mazkur maqolada adabiy talaffuzni shakllantiruvchi mashq va topshiriqlar tayyorlashga tizimli yondashish va dars jarayonida ushbu mashq va topshiriqlardan o'rinli foydalanishga doir bir qator uslubiy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy talaffuz, mashq, topshiriq, nutqiy malaka, nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, orfoepiya.

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К СОЗДАНИЮ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ ФОРМИРУЮЩИХ ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОИЗНОШЕНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

В данной статье представлен системный подход к подготовке упражнений и заданий, формирующих литературное произношение, и ряд

методических рекомендаций по правильному использованию этих упражнений и заданий по урокам.

Ключевые слова: Литературное произношение, упражнение, задания, навыки речи, речевая компетенция, лингвистическая компетенция, орфоэпия.

A SYSTEMIC APPROACH TO CREATING EXERCISES AND TASKS FORMING LITERARY SPEECH IN THE PRIMARY CLASSES

Annotation

This article presents a systematic approach to the preparation of exercises and tasks that form literary pronunciation, and a number of

methodological recommendations for the correct use of these exercises and assignments for the lesson.

Key words: Literary pronunciation, exercise, tasks, speech skills, speech competence, linguistic competence, orthoepy.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'limning poydevori hisoblanadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir ta'lim muassasasida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiziqarli o'quv-metodik adabiyotlar, elektron resurslarning katta zahirasi mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'quvchilarga taqdim etilayotgan o'quv materiallari bitta muammo yoki mavzu bilan chegaralanib qolmasdan, o'quvchilarda ikki yoki uch zaruriy malakalarni ya'ni adabiy talaffuz, imlo savodxonligi, zarur so'z boyligi va mustaqil ishlash malakalarini shakllantirishga xizmat qila olsa ko'zlangan maqsadga erishish oson bo'ladi. Masalan, o'quvchiga til bo'limlari haqida nazariy ma'lumotlarni ketma-ket bergandan ko'ra, ularda og'zaki va yozma nutqni, to'g'ri talaffuzni va o'z fikrini aniq, ravon va sodda va jozibali ifodalay olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan amaliy jihatlarni o'rgatish afzaldir. O'quvchilarga orfoepiyaga doir biror topshiriq berishdan maqsad, nutq tovushlari va so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, hamda gap yoki matn tarkibidagi talaffuzi qiyin so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va shu bilan bir qatorda ravon nutq, mazmunli muloqot malakasini va o'z ustida mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirishga erishishdan iboratdir. Bu esa dars samaradorligining oshib borishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda ta'lim jarayoniga turli zamonaviy pedagogik texnologiyalar tatbiq qilinmoqda. Ilmiy tadqiqotchilarning, olimlarning tomonidan bir qator yangi tipdagi mashq va topshiriqlar amaliyotda sinab ko'rilmoqda.

Avvalo, boshlang'ich sinf ona tili darsliklarida talaffuz va imlo qoidalarini amaliy singdirishga ko'proq e'tibor qaratilishi, talaffuz ustida ishlash keyingi sinflarda ham uzluksiz davom ettirilishi lozim.

O'quvchilar o'z ona tili imkoniyatlaridan mahorat bilan samarali foydalansalar, o'z fikrlarini ta'sirchan, tushunarli bayon qila olsalar, ajdodlardan qolgan boy ilmiy, badiiy merosini chuqur anglash darajasida o'z tilini bilsalar, ona tili ta'limi o'z maqsadiga erishgan bo'ladi. Buning uchun esa ona tili darslarida foydalanayotgan darsliklarimiz puxta ishlangan bo'lishi va ko'nikmalarini kompleks tarzida shakllantirishi lozim. Bir paytning o'zida ham talaffuz, ham imlo, ham so'z boyligini oshirish, qolaversa mustaqil fikrlashga yo'naltirishga sharoit yaratish zarurati takrorlash jarayonini talab qiladi va nutqiy mahoratni oshiradi.

O'quvchi nutqiy malakasining rivojlanishida til bo'limlaridan fonetika, orfografiya, orfoepiya bo'limlarini o'qitishda mashqlardan ko'proq foydalanish, qolgan bo'limlarni o'qitishda esa topshiriqlardan foydalanish samaralidir.

Ona tili darslarida nutqiy malakalarni shakllantiruvchi asosiy o'quv materiali bu mashq va topshiriqlar tizimidir. Tadqiqotchi T.G'aniyevning ona tili bo'yicha mashqlar bajarish jarayonida o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirishga bag'ishlangan tadqiqoti [1] ham bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga qaramasdan, tili o'qitish jarayonida, ayniqsa adabiy talaffuz bilan bog'liq bo'lgan muammolar o'z yechimini topmayapti. Bu muammolarni bartaraf etish mashq yoki topshiriqning sifati va berilishi bilan bog'liq. Agar topshiriq maqsadli va puxta tuzilgan bo'lsa ya'ni o'zida to'rtta nutqiy ko'nikmani shakllantira olsa

maqsadga muvofiq bo'ladi. Bugungi kunda faoliyat olib borayotgan ona tili o'qituvchilarimizning barchasini tajribali va malakali deb ayto olmaymiz. Zamonaviy interfaol usullar dars jarayoniga tatbiq qilinishiga qaramasdan, o'quvchilarda nutqiy kompetensiya kutganimizdek rivojlanmayotganini kuzatishlarimiz natijasida ham ko'rib turibmiz. Shu o'rinda nutqiy kompetensiyaga to'xtalish joiz.

Nutqiy kompetensiya (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish) – o'quvchi

shaxsini fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga va uni rivojlantirishga qaratilgan. Ya'ni bolaning nutqiy bilimi bilan bir qatorda orfoepik, orfografik bilimlariga ham e'tibor qararish lozim.

Masalan: Maqollarni o'qing.

Odob – oltindan qimmat.

Aql bilan odob – egizak.

Berilgan maqol tarkibidagi odob, aql, qimmat so'zlarini noto'g'ri talaffuz qilishlari natijasida imloviy xatoga ham yo'l qo'yishadi. Bu mashqda nafaqat orfoepik e'tibor balki boladan maqol yuzasidan o'z xulosalarini berish, uni og'zaki tarzda bayon etish, o'quvchi nutqining ravon bo'lishi, va dars jarayonida o'z nutqini erkin bayon qilishlariga zamin yaratadi.

Lingvistik kompetensiya – o'quvchilarda grammatikaga oid o'zlashtiriladigan

bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning tarkibi, so'z yasashi, morfologiya,

sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish hamda bunday keng imkoniyatlardan unumli foydalangan holda fikrni to'g'ri va ravon bayon eta olishga qaratilgan.

Quyidagi mashq asosida lingvistik kompetensiyani ko'rib chiqamiz. Ushbu mashqda fonetik bilimlardan mashq jarayonida foydalanish, fonemalarning farqlanishiga e'tibor berish talab etiladi.

Ovoz chiqarib o'qing. So'zlar qaysi tovushlar bilan farqlanayotganini toping?

Bilak – tilak, lola – tola – bola – xola, bolg'a – bolta, savob – javob, keng – teng, mosh – tosh – bosh – qosh, bino – kino, havo – navo va hokozo.

Mazkur masalaga ona tili ta'limi maqsadi nuqtai nazaridan yondashilganda, nutqiy malakalarni kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beruvchi maxsus topshiriqlar tizimini, darsda ulardan foydalanish texnologiyasini ishlab chiqish zarurati borligini aniq sezishimiz mumkin[2].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy malakalarni shakllantirishni quyidagi pedagogik texnologiyalar orqali amalga oshirish mumkin.

Bitta topshiriqni bajarish orqali bir nechta zarur nutqiy ko'nikmani shakllantirishga erishish texnologiyasi

1-topshiriq. Berilgan hikmatli so'zning ma'nosini tushuntiring. Talaffuzi va imlosida farq qiluvchi so'zlarni aniqlang. Har bir so'zning ma'nodoshini topib yozing.

Do'stga agar qo'shilsa do'st-yor,

Orzu og'ochi bo'lur hosildor[3]. (Jomiy)

Qo'llanilishi:

1. Dastlab yuqorida berilgan hikmatli so'zning ma'nosini tushuntirib berish so'raladi. O'qituvchi bu o'rinda "Aqliy hujum" metodidan foydalanishi kerak bo'ladi. 5 daqiqa mobaynida bir nechta o'quvchilar hikmat haqidagi o'z fikrlarini bildirishlari mumkin bo'ladi. O'qituvchi bu o'rinda o'quvchilar nutqiga e'tibor qaratishi va so'zlarning to'g'ri talaffuz qilinishini nazorat qilib boradi va to'g'ri talaffuz bo'yicha eslatma berishi lozim. Bu o'rinda adabiy talaffuz ustida ishlanadi.

2. Topshiriqning keyingi bosqichi yozma bo'lib, unda barcha o'quvchilar faol ishtirok etadi. Sinf o'quvchilari soniga

qarab guruhlariga bo'lib chiqiladi va har bir guruhga nom beriladi. Hikmatda ishtirok etgan imlosi qiyin bo'lgan so'zlarni har bir guruh yozib chiqadi. So'ngra, o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklar ustida ishlanadi. Bu o'rinda hamkorlikda ishlashga sharoit yaratiladi.

3. Ushbu bosqichda hikmat tarkibidagi so'zlarning ma'nodoshlarini topib yozish topshiriq'i beriladi va va o'quvchilar do'st so'ziga o'rtoq; orzu so'ziga istak; hosildor so'ziga serhosil so'zlarini yozadi. O'qituvchi ma'nodosh so'zlarning to'g'ri yoki noto'g'ri qo'llashganini nazorat qiladi. Bu o'rinda savodxonlik ustida ishlanadi.

4. Keyingi topshiriq sifatida hikmat tarkibida qo'llangan notanish so'zlarni topib beriladi. O'quvchilar misradagi "og'ochi" so'zining ma'nosi yuzasidan muhokama qilishadi. Ushbu so'z daraxt ma'nosini anglatishi o'qituvchi tomonidan aytilishi yoki o'quvchilarga izohli lug'atdan toptirishi kerak bo'ladi. Ushbu tipdagi topshiriqlar orqali o'quvchining so'z boyligini oshirishga erishish mumkin.

5. O'quvchilar nutqini o'stirishga, fikrini erkin bayon etishga qaratilgan topshiriqlar tayyorlashda asosan aforizmlardan, donolar hikmatlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu o'rinda ularda matn yaratish ko'nikmasi ham shakllanib boradi. Topshiriqqa bunday yondashish darsni samarali tashkil etish va o'quvchi uchun foydali bo'lgan bilim, ko'nikma va malaka berishga imkoniyat yaratadi.

1-2-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarida bunday tipdagi topshiriqlar takomillashganini ko'rishimiz mumkin. Darslikda "Sabzavotlar nima deydi?" matni berilgan. Matn asosida ikkita topshiriq tayyorlangan. Birinchi topshiriqda matn yuzasidan savollar berilgan, bu o'quvchining og'zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan. Ikkinchi topshiriq esa tutuq belgisi ishtirok etgan so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va xatosiz yozishga e'tibor qaratishni nazarda tutadi.

Topshiriq birgina ko'nikmani hosil qilishga qaratilgan bo'lsa, u bugungi kun talabiga to'liq javob berishi qiyin. Darslik hamda o'quv qo'llanmalarining aksariyatida mashq va topshiriqlardan unumli foydalanilmaydi. Ya'ni birgina topshiriq bilan kifoyalaniladi. Aslida bir paytning o'zida bir nechta topshiriqlar berish samarali natija beradi.

Nutqiy ko'nikmalarni kompleks tarzda shakllantiruvchi topshiriqlarning tarkibi quyidagicha:



1.1-rasm[4].

Topshiriqlar tayyorlashda yuqorida ko'rsatilgan to'rtta qismga asoslanib ish olib borilsa, darsliklarimizning saviyasi ortib boradi. Dars jarayonida topshiriqlardan o'z o'rnida samarali foydalanish ham muhim ahamiyatga egadir.

Topshiriqlar, asosan lingvistik kompetensiyani shakllantirishga, bilim olishga xizmat qiladi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, shuning uchun ularning qo'llanish o'rinlarini ham aniqlab olish lozim.

Fonetikaga doir o'quv materiallarini o'qitishda, asosan, mashq turlaridan unumli foydalanish, qolaversa, imlo, orfoepiya, orfografiya, tinish belgilari va husnixat bilan bog'liq darslarda nutqiy kompetensiyani shakllantirish uchun topshiriqdan ko'ra mashqqa ehtiyoj borligini unutmaslik kerak.



1.2-rasm.

Zamonaviy darsliklarda topshiriqlar ma'lumotlarni xotiraga kirituvchi qurilma vazifasini bajaradi. O'quvchining tafakkuri, so'z zaxirasini boyitmasdan turib, uning ravon, mantiqan izchil, ta'sirchan nutqi haqida gap bo'lishi mumkin emas. Bugun dars jarayonida juda ko'p qo'llanilayotgan "Matn tuzing" qabilidagi topshiriqlar endi o'zini

oqlamayapti. Chunki o'quvchi o'zidagi nochor so'z boyligi, tor tafakkuri bilan istalgan mazmunni, kutilgan saviyada yozib bera olmaydi. O'quvchida aynan mavzuga aloqador muhim, foydali, ta'sirli ma'lumotlar juda kam yoki umuman bo'lmaydi[5].

Dastlab talaffuzi qiyin tovushlar ustida ishlash, so'ngra shu tovushlar ishtirokida bo'g'in, so'z hosil qilish va matn tarkibida ushbu tovushlar ishtirok etgan so'zlarni aniq, jozibali talaffuz qilishni mashq va topshiriqlar asosida amaliy ishlar bajarish orqali samarali natijaga erishish mumkin.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi nafaqat ona tili darslarida balki, o'qish darslarida ham o'quvchining nutqiga, talaffuziga e'tiborli bo'lishi va talaffuzida muammosi mavjud o'quvchilar bilan individual tarzda shug'ullanish ham maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. G'aniyev T. Ona tili bo'yicha mashqlar bajarish jarayonida o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish. Ped. Fanlari nomzodi dissertatsiyasi. –T., 1991. –12 b.
2. Hamroyev G'. Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetikaga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish.(PhD) Dissertatsiyasi. Samarqand – 2019– 57 b.
3. Ikromova R., G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., SHodmonqulova D. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. –T., 2013.
4. Hamroyev G'. Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetikaga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish.(PhD) Dissertatsiyasi. Samarqand – 2019– 61 b.
5. Hamroyev G'. Umumiy o'rta ta'lim tizimida fonetikaga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish.(PhD) Dissertatsiyasi. Samarqand – 2019– 63b.



Нилуфар ДИЛМУРОВА,
Тошкент молия институтини доценти
E-mail: nilu.01@mail.ru

Тошкент молия институтини доценти ф.ф.д. А.Д.Сапаров тақризи асосида

РОМАНДА ИНСОН ШАХСИ ВА ПСИХОЛОГИЯСИ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақолада Замон ва макон моҳияти, кечаги кун билан бугунги кунни боғловчи ижтимоий-фалсафий мувозанатни аниқлаш, бу мувозанат қимматини қўнғил илмига интилиш баробарида бадий-эстетик нуқтаи назардан талқин этиш ва умумлашма хулосалар чиқариш адиб эстетик концепцияси ҳамда позициясининг бош мақсади эканлиги хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Ўзбек миллий адабиёти, архитектура, диалектика, бадий-эстетик тафаккур, бадий концепция, психологик драматизм, жамият ва шахс, рамзийлик.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА И ПСИХОЛОГИИ В РОМАНЕ

Аннотация

В статье говорится о том, что эстетической концепцией и главной задачей позиции писателя является определение сути времени и пространства, социально-философского баланса, соединяющего вчерашний день с сегодняшним, анализ и обобщенные выводы этого балансового значения с художественно-эстетической точки зрения наряду со стремлением к науке о душе.

Ключевые слова: Узбекская национальная литература, архитектура, диалектика, художественно-эстетическое мышление, художественная концепция, психологический драматизм, общество и личность, символичность.

INTERPRETATION OF HUMAN PERSONALITY AND PSYCHOLOGY IN THE NOVEL

Annotation

The article states that aesthetic conception and main objective of writer's position is the definition of essence of time and space, social and philosophical balance connecting yesterday with today, analysis and generalized conclusions of this balance value from artistic and aesthetic point of view together with pursuance of the science of soul.

Key words: Uzbek national literature, architectonics, dialectics, artistic and aesthetic thinking, artistic concept, psychological drama, society and personality, symbolism.

Кириш. Чинакам сўз санъати, аввало, жамият ва ҳаёт, инсон-ижодкор шахси, тафаккур ва қўнғил илми, бадий маҳорат, малака ва истеъдод ҳамкорлиги натижасида туғилади; ижтимоийлик билан индивидуал унсурлар бирдамлигини ёклаб, кенг маънодаги бадий-эстетик ва фалсафий-эстетик манфаатни мўлжаллайди.

Кейинги йиллар миллий адабиётимизда чинакам ўзгаришлар ва янгиланишлар даври бўлди, поэзия билан бирга проза ўзини англаш йўлидан бориб, инсон шахси ва психологиясини тадқиқ этишда самарали изланиш ва изланмоқда. Пиримкул Қодиров «Она лочин видоси», Мухаммад Али «Улуғ салтанат», Омон Мухтор «Ишқ ахли», Эркин Самандар «Султон Жалолиддин», Тоғай Мурод «Бу дунёда ўлиб бўлмайди», Улуғбек Ҳамдам «Мувозанат» романлари билан маънавиятимиз хазинасини бойитишди. Носирлар орасида инсон шахси ва руҳияти гўзалликларини бадий талқин қилиш борасида Хуршид Дўстмуҳаммад «Бозор» романи психологик дунё эврилишларини турли тарафдан текширади ва кузатади.

Адиб ижоди жамият ва шахс психологиясини, ҳар иккала тушунча мужассам этган фалсафий-маърифий маънолар салмоғини кенг қамраб олади. Адиб, айниқса, тарихни ҳаракатга келтирган, бугунги ижтимоий тараққиётга асос солган инсон шахсига алоҳида урғу беради, инсоннинг мураккаб руҳий дунёси ва қалбига зийраклик билан назар ташлайди.

«Бозор» романини кўздан кечирар эканмиз, адиб, анъанавий ва модернизм усуллар имкониятларидан самарали фойдалангани ва ижод майдонида, умуман,

маҳорат жабҳасида бир қадам олға босганига ишонч ҳосил қиламиз. Чиндан ҳам «Бозор» кейинги йиллар миллий адабиётимизда ўзига хос алоҳида ҳодиса, десак муболага бўлмайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Роман ҳаяжон билан қизиқиб ўқилади, жамият ва шахс ҳақида муҳим бадий-эстетик материаллар беради, бу материаллар замирида, аввало, жамият ва шахс психологияси эврилишларини хис этамиз, яна ҳам муҳими, романдаги ҳар бир бадий восита моҳиятида инсон маънавияти, инсоннинг жамиятда ва турли табақа-жамоаларда тутган ўрни, қалб тўлғоклари акс этганини кўрамиз.

Романда қиссаларда кўтарилган масала - эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни ифодаладиган нафс ва одам муносабатлари теран бадий-эстетик талқинлар асосида яна ҳам ривожлантирилади ва ўқувчига бу ҳақда янада кенгрок фалсафий тушунча берилади.

Моҳиятан роман жамият ва шахс психологияси мантигини белгиладиган турли мураккаб тақдирлар, воқеа-ҳодисалар ва характерлар тўқнашувидан иборатдир. Фақат ана шу тўқнашувлар моҳияти бадийят қонунарига қўшади, муайян эстетик мақсадга йўналтирилган, ортиқча ва кераксиз тафсилотлар оқимидан ҳоли қилинган, умумлашма ечимга бўйсундирилган бўлиши керак.

Ана шу бадий-эстетик ҳақиқатни назарда тутган улуг рус танқидчиси В.Г. Белинский роман бадийлиги даражаси чинакам ҳаётини салмоқдорлик касб этиши зарурлиги, бадийлик асосий ғоя чуқурлигини белгилаши,

айрим хусусиятларда эса ўша ғояни ташкил этган куч билан жиддий алоқага киришмоғи лозимлигини тасдиқлаб, қуйидагиларни ёзади:

“Бадиий асар сифатида роман вазифаси кундалик ҳаётдан ва тарихий воқеалардан барча тасодифий нарсани олиб ташлаш, уларнинг яширин калбига, жонли идеясига кириш, ташқи, тарқоқ воқеаларни руҳ ва ақл маскани қилишдан иборатдир” (1).

Мана шу нуқтаи назар талабидан келиб чиқиб «Бозор» романини таҳлил қиларканмиз, роман бадиий-эстетик қуввати алоҳида таассурот уйғотади.

Романда, биринчидан, жиддий ишлов берилган жонли-ҳаракатчан поэтик сўз воситасида, саргузаштнамо воқеа-ҳодисалар тафсилотига берилмай, кайфият ва ҳолатга асосланган анча таранг сюжет доирасида руҳ ва ақл - кўнгилдаги Ҳол билан Илм, тафаккур ва фантазия, эстетик идеал ва пафос ўзаро қўшиб юборилади.

Тадқиқот методологияси. Иккинчидан, романда руҳ-калб, тафаккур ва ақлу идрок ҳаракати кескин зиддиятлар оқимида бирлашади, фалсафий мантиқни янада чуқурлаштириб, мажозийлик, мистик-романтизм хусусиятларини бўрттиради, анъанавий ва модернистик бўёқлар бирлиги ва нафислигини таъминлаганидан ташқари, сюжетда кўп қатламлиликини вужудга келтиради.

Нихоят, учинчидан, мавзу, эстетик идеал, пафоснинг фалсафий-ижтимоий талқини роман мазмун-моҳиятидан чуқур ўрин эгаллаган жамият ва шахс психологияси талқини билан туташиб кетади.

Шубҳасиз, руҳ ва ақл - кўнгилдаги Ҳол ва Илм, тафаккур ва фантазия ҳамкорлиги заминида тугилган, фалсафийлик, мистик-романтизм ва мажозийлик омилларидан озиқланган ҳаётий ва бадиий ҳақиқат, шунингдек, жамият ва шахс психологияси, эстетик идеал, ҳаётий-ижтимоий ғоя, бадиий-эстетик жозиба моҳиятида жам мантиқни ҳазм қилиш, тушуниш алоҳида нозик дид, жиддий мутолаа ва меҳнат талаб этади.

Таҳлил ва натижалар. Асарда мистик романтизм ва мажозийлик белгилари, сюжет ва композиция чизигини нурлантириш баробарида, жамият психологиясини шахс ҳаракати, шахс психологиясини жамият фаолиятига кўчиради.

Мана шу жиҳатлардан олганда «Бозор» кўпроқ Альбер Камьюнинг «Вабо» романи билан бўйлашади, зеро, «Вабо»га хос реализм билан бирлашган мистик романтизм, мажозий-фалсафий йўналиш «Бозор» шаклу шамойилига тўласинча хосдир (2).

Кўпгина насрий асарлар, жумладан, «Вабо»да бўлганидек, эстетик идеал «Бозор»да яратилган психологик ҳолатлар заминида туғилади, турли типлар ва тақдирлар ўртасида кечадиган руҳий курашлар жамиятда учрайдиган нотекис маънавий унсурлар пайдо қиладиган мусибатларга ишора беради. Турли типлар ва тақдирлар билан ёнма-ён ҳаракат қиладиган мажозий образлар бадиий-эстетик ва фалсафий мантиқни кучайтириб, жамиятда ҳукм сураётган нотекислик психологиясини тўлароқ рўёбга чиқаради (3).

Альбер Камю «Вабо»да йирик шаҳарни дунё-хаёт ва жамият тимсоли қилиб олган бўлса, Хуршид Дўстмуҳаммад «Бозор»да бозорни дунё-хаёт ва жамиятга қиёслайди. Агар «Вабо» романи тасвир доирасида бемор-ўлакка каламушлар подаси шаҳарни қомига тортса - инсон кабоҳат ва таназзулга маҳкум эканлигига ишора берувчи ўлат касаллигини тарқатса, «Бозор» тасвир доирасида бозорни жадал уричиётган сиққонлару каламушларни ортидан етаклаган очофат митти махлуқ - Ножинс исканжага тортади ва савдо-тижорат ахли ўртасида маънавий емирилиш ифодаси бўлган баднафслик иллатини ёйди.

«Вабо» романида чет-чақадаги унутилаёзган шаҳар - дунё-хаёт ва жамиятда ҳукм сураётган лоқайдлик, манманлик, кибру ҳаво ва амалпарастлик иллатлари дахшатли мусибатга замин ҳозирлаган омиллар тарзида кўрсатилади.

Чиндан роман персонажлари, ҳатто бош қаҳрамон - ҳаким Бернар Риэ руҳияти, хулқ-атворида ҳам бепарволик хусусияти мужассамлашган: уйи зинаси долончасида каламуш ўлигига қоқилса-да, пинак бузмайди, бутун теварак-атроф ваҳимага тўлганига ишонч ҳосил қилмагунча ўзини гўлликка солади. Баланд мартабаларда ўтирган шахслар, тепса тебранмас типлар сифатида тақдим этиларкан, улар психологиясига ўрнашган худбинлик дарди бемор каламушлар етказадиган зиёндан ҳам хавфлироқ эканлиги англанади.

Жамият томонидан қарийб унутилган, ғаламис-бемор каламушлар ва вабо - таназзул гирдобига улоқтирилган шаҳар ҳаёти жаҳолат ва қабиҳлик қўйнида эзилиб-букланган, оғир-оғир антикиб нафас олаётган, эзгулик ҳомийлигидан умидини узган аянчли тақдирлар тимсолидир. Мана шунини тасаввур қилган Альбер Камю роман мазмун-моҳияти ҳақида афсус-надомат билан қуйидагича ёзади:

«Вабо воситасида мен бизни азоблаган биқик шарт-шароитни, биз яшаган таъқиб ва қўрқув муҳитини ифодамоқчи бўлдим. Шунинг билан бир пайтда, бу талқинни атрофимизда ҳукм сурадиган мавжудликка ҳам татбиқ этгим келади». Вужудимиз, руҳимизни қийнайдиган шарт-шароит, нафрат ва қаҳру ғазабга лойиқ маҳдудона муҳит тасвири «Бозор» романи моҳияти ва шаклу шамойилида ҳам кенг ўрин эгаллайди. Ана шу шарт-шароит ва муҳит манзаралари ифодаси роман бадиий-эстетик ва фалсафий оқимига ўзига хос сирлилик бағишлайди, муҳими, Фозилбек ва бошқа катта-кичик образлар характери ва психологик эврилишлари ҳамда интилишларини бўрттириб кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, Фозилбек ҳаёт ва жамият моҳиятига кенгроқ қараши, одамлар ва воқеа-ҳодисаларга фаол муносабат билдириши - қуйинчалиги ва мулоҳазакорлиги билан Бернар Риэдан кескин фарқ қиладди. Фақат жоҳиллик ва бепарволик иллатига чалинган кўпгина персонажлар - тижоратчи оломон, Чойхонани эгаллаб олган, нафсини қондириш ва айшу ишратдан бўшамайдиган нусхалар, жумладан, Ажабзотлар, Ҳоди паттачи, Югурдак, Қорасоқол тиланчи қиёфаси «Вабо»да тасвирланган, дунёни сув босса ўрдакка не ғам қабилида иш тутадиган амалдор зотлар қиёфасига ўхшаб кетади (4).

Адиб «Бозор»да ўнлаб турли-туман шахс ҳаёти, турмуш тарзи ва хулқ-атворини тасвирлайди, лекин муҳими бу эмас, муҳими шуки, адиб асосий эътиборини бир-бирига қарама-қарши, бир-бирини инкор этувчи тақдирлар, эътиқодлар, маслаклар, оқимлар моҳиятини яхлит призмада кўрсатишга қаратади.

Умарали Норматов билан суҳбат қилган Дилмурод Қурунов роман бадиий фалсафасини учта асосий образ - бозор, чойхона ва қироатхона тутиб туришини таъкидлайди.

Асардаги асосий ягона бош мажозий образ бозор бўлиб, қолган образлар ёрдамчи тимсоллар ҳисобланади, бинобарин, Чойхона ва Қироатхона билан бирга Инсофийлар, тимдан чиққан жондор - Ножинс, Найнов закун, Кампир, қамокдан қочган аристон, копоқон, ҳандакка ағанаб ўлган от, Қосимбекни яширинча таъқиб этувчи номаълум кимса (шарпа) шу сирага қиради (5).

Фалсафий моҳият нуқтаи назаридан қаралса, бу рамзлар иштирокида ёнма-ён ифода этилган нафси бало васвасаси, муҳаббат ва ёшлик, туғилиш ва ўлиш, уйлаш ва уйланиш чизиклари бозор, яъни, ҳаёт-муҳитни ураган занжирнинг катта-кичик халқаларидир (6).

Ягона бош мажозий образ бозор эзгулик ва ёвузлик ўртасида кечган не-не тўқнашувларни кўрган ва ҳали яна кўрадиган қадим дунё моделига ўхшайди. Бозор - дунёда мавжуд бўлган ҳар бир манзара ва ҳолат инсон турмуш тарзи, фаолияти ва руҳиятига ёндош-туташ бўлиб, бу ижтимоий-ахлокий жараёндан ҳеч ким четда туrolмайди.

Адиб Қироатхона-китоб халоскор омил эканлигини Фозилбек ва Қадрия интилишлари орқали бўрттириб кўрсатишга эришади, бозордек гавжум жойда кутубхонадек муқаддас даргоҳ унутилиб ётганига таассуф билдиради. (7).

Қироатхона, гўзаллик ва ҳалоллик каби, халоскор куч эканлигини теран ҳис этган Фозилбек илм-маърифат уйини асраш, китоб кадр қимматини тиклаш учун ёрдам беришга ошиқади, доний мутолаага қайтилган тақдирдагина бозор муносабатларида рўй бераётган қабиҳликлар йўқолиши, жумладан, хандакда азоб чекаётган отни ҳеч ким қутқаришни истамаётгани, тимдан очопат жондор чиққани, ҳамма ёқда сичкон-қаламушлар урчиб кетгани, қартайган Кампир туғишга орзумандлиги, бемаврид хазон бўлган Найнов закун жасади қўмилмай

овора қилинаётгани сабабларини билиш учун имкон яратилишига ишонади (8).

Хулоса ва таклифлар. Муҳими шундаки, Фозилбек Қироатхонада фақат тафаккур ва ақлу заковат эмас, кўнглига қанот, руҳига мадад беришга қодир умид шуъласини ҳам кўради. Китоблар мамлакатада бахти-тахти пинҳон эканлигини ғойибдан ҳис этаркан, мустаҳкам ва ҳолисона севги асосида оила қуриш бурчи эканлигини янада теран тушунади.

«Бозор» романи моҳиятан маърифатпарварлик фазилатини намоён этиши, фалсафий қарашлар ва хулосаларга бойлиги, муҳими, жамият ва шахе психологиясини анъанавий-модернистик ва мистик романтизмдан кучланган мажозийлик услубларини уйғунлаштириш воситасида талқин қилиб бериши билан ўзига хос бадий-эстетик қимматга эгадир (9).

Романда икки кутб - эзгулик билан ёвузлик ўртасида кечадиган зиддиятли руҳий курашлар ва бадий-эстетик мотивлар бўртиб кўринади. Гўзаллик ва эътиқод, китоб ва муҳаббат, поклик ва ҳалоллик оламу одамни манфурлик ҳамда қабоҳат чангалидан қутқаради, деган долзарб эстетик идеал роман маъзига сингдириб юборилгани, айниқса, таҳсинга сазовордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Белинский В.Г.. Танланган асарлар. Ўздавнашр. Т., 1955, 176-бет.
2. Альбер Камю. Избранное, «Правда», М., 1990, стр. 19
3. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. М., «Прогресс», 1978.
4. Хуршид Дўстмуҳаммад. Жажман. Қиссалар ва ҳикоялар. Т., «Шарк», 1995, 174-бет.
5. Наим Каримов. Халқ дилининг таржимони. Абдулла Қаҳҳор «Танланган асарлар»ига ёзилган сўзбоши. Т., Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007, 8-бет.
6. Хуршид Дўстмуҳаммад. Беозор қушнинг қарғиши. Т., «Шарк», 2007.
7. Абдулла Қаҳҳор. «Танланган асарлар». Т., Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007.
8. Шухрат Ризаев. Яхши «ёмон» одам ёхуд янгиланган реализм. «Шарк юлдузи» журнали, 2011 йил, 3-сон, 163-бет.
9. М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. М., «Художественная литература», 1986, стр. 68.



UDK 41 J-87

Nuriya JUMANIYOZOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: jumaniyozovanuriya@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor X.D. Paluanova taqrizi asosida

PRESUPPOSITIONAL ASPECT OF LEGAL DISCOURSE IN ENGLISH

Abstract

The paper discusses pragmalinguistics and one of its main criteria -presupposition. It is well known that this phenomenon, which depends on the context, the speech situation and the general background knowledge of the speakers and their language skills, contributes to the full and correct understanding of the content of the speech. The peculiarity of presupposition is that it is expressed in different languages by different signals or triggers. Although these triggers lead to formal-semantic inconsistencies in the sentence or utterance, they are easily understood by speech participants. The article focuses on the presupposition and its triggers in the English legal discourse, based on various examples.

Keywords: Pragmatics, pragmalinguistics, presupposition, proposition, presupposition signals, context, addresser, addressee

ПРЕСУППОЗИЦИОННЫЙ АСПЕКТ ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается прагмалингвистика и один из ее основных критериев - пресуппозиция. Общеизвестно, что это явление, зависящее от контекста, речевой ситуации и общих фоновых знаний говорящих и их языковых навыков, способствует полному и правильному пониманию содержания речи. Особенность пресуппозиции в том, что в разных языках она выражается разными сигналами или триггерами. Хотя эти триггеры и приводят к формально-смысловым несоответствиям в предложении или высказывании, они легко понимаются участниками речи. Статья посвящена пресуппозиции и ее триггерам в англоязычном юридическом дискурсе на различных примерах.

Ключевые слова: Прагматика, прагмалингвистика, пресуппозиция, пропозиция, пресуппозиционные сигналы, контекст, адресант, адресат.

INGLIZ TILIDA YURIDIK DISKURS PRESUPPOZITSION ASPEKTI

Annotatsiya

Maqolada pragmalingvistika va uning asosiy mezonlaridan biri bo'lmish pragmatik hodisa-presuppozitsiya to'g'risida fikr yuritilgan. Ma'lumki, mazkur hodisa kontekst, nutqiy vaziyat va til egalarining umumiy bilish fondi hamda til ko'nikmalariga bog'liq bo'lib, gap mazmunini to'liq va to'g'ri anglashilishiga xizmat qiladi. Presuppozitsiyaning o'ziga xos xususiyati esa turli tillarda turlicha signallar yoki ishora vositalari orqali ifodalanishidir. Ushbu vositalar gapda shakliy-mazmuniy nomuvofiqlikka olib kelsa-da, nutq ishtirokchilari tomonidan hech qanday qiyinchiliksiz tushuniladi. Maqolada asosan ingliz yuridik diskursida presuppozitsiya va unga yo'l ochuvchi vositalar turli xil misollar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Pragmatika, pragmalingvistika, presuppozitsiya, propozitsiya, presuppozitsion signallar, kontekst, adresant, adresat

Kirish. O'tgan asrning 60-70-yillarida til belgilarini kontekst, ya'ni nutqiy vaziyat doirasida o'rganish hamda ularning nutqdagi funksional ifodalanishini aniqlashga bo'lgan qiziqish tilshunoslikda semantik tadqiqotlarning yanada kengayishiga va yangi yo'nalish - pragmalingvistikaning ajralib chiqishiga olib keldi. Dastlab falsafiy atama sifatida o'rganilgan "pragmatika" (grekcha pragma-ish, harakat) XX asr boshlariga kelib taniqli semiotiklar – G. Klaus, Ch. Pirs, Ch. Morris, Y. Stepanovlar tomonidan atroflicha tadqiq etildi [1]. Binobarin, Ch. Pirs semiotikada uch ilmiy soha - sintaktika, semantika va pragmatikani mustaqil yo'nalish sifatida ko'rsatdi. Ammo keyinchalik Ch. Morris o'z ishlarida pragmatikaning qolgan ikki yo'nalishga nisbatan o'rganish ko'lamini kattaligi, shuning uchun yuqoriroq pog'onaga joylashtirish zarurligini ta'kidladi [2] va bora-bora til belgisi va uning foydalanuvchisi o'rtasidagi masalalarning o'rganilishi tilshunoslikda pragmalingvistika, lingvistik pragmatika, pragmatik tilshunoslik deb ataluvchi yo'nalishni yuzaga keltirdi. Aytish joizki, lingvistik pragmatikaning tadqiqot obyekti til birliklari va ma'lum bir kommunikativ pragmatik makon (adresant va adresat orasidagi o'zaro aloqani qamrab oladi) da ulardan foydalanish shartlari o'rtasidagi

munosabat va ma'lum bir maqsadga asoslangan o'zaro muloqotni o'z ichiga oladi. U, shuningdek, muayyan muloqotda retsipient (tinglovchi)ga ta'sir ko'rsatish va ko'zlangan maqsadga samarali erishishda tilda mavjud bo'lgan optimal vositalarni tanlash va qo'llay olish bilan ham shug'ullanadi. Tilshunos M. Hakimov mazkur fikrga qo'shilgan holda pragmalingvistikaga shunday ta'rif beradi: "Inson tildagi barcha semantik ilmlarni bilish bilan birga ularni o'z maqsadi yo'lida tanlay olishi va ifodalash imkoniga ega bo'lishi lozim. Tildagi ayni manashu jihatlarni lingvistik pragmatika o'rganadi" [3]. Bundan tashqari, olim pragmatik lingvistikaning umumnazariy masalalari qatoriga quyidagilarni kiritish lozimligini qayd etadi: (1) jumlaning kontekst bilan aloqador aspekti; (2) kishilar o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi nutqiy etiket ko'rinishlari, nutqning sotsial xoslanishi; (3) ifodaning subyektiv modal aspektiga aloqador kirish, baho bildiruvchi so'z va vositalar; (4) insonning subyektiv ichki ruhiyatini ifodalovchi diskurs nazariyasi va (5) presuppozitsiya [4].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma'lumki, o'tgan asrning so'nggi choragidan boshlab tilshunoslikda semantik tadqiqotlarning pragmatik tahlil asosida

murakkablashishi lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati hamda so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlar asosida presuppozitsion aspektga tadqiq etilishiga olib keldi. Shu kunga qadar *tagbilim*, *prezumpsiya*, *ichki ma'no*, *pragmatik ma'no*, *sigmatik ma'no*, *monema* terminlari bilan nomlanib kelgan presuppozitsiya (lot. praetoldinda, oldin va suppositio-taxmin) muhim pragmatik hodisa sifatida gap mazmunini to'g'ri va to'liq ochib berishga xizmat qiladi [5]. Mazkur hodisa haqidagi ilk mantiqiy qarashlar nemis faylasufi G. Frege (1952) nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, keyinchalik P. Strosen, Ch. Filmor, J. Lakoff, R. Stolneyker, F. Kifer va b. ishlarida presuppozitsiyaga lingvistik baho berildi va ilmiy adabiyotlarda "so'zlovchining umumiy bilish fondi, ularning oldindan kelishuvi" [6], "so'zlovchi va tinglovchining umumiy bilim elementi yoki muvaffaqiyatli nutqiy muloqotning zaruriy sharti" [7], "adresdagi nutqni tushunish uchun muhim bo'lgan bilimlar to'plami" [8], "so'zlovchi va kontekstda berilgan gap mutanosibligi o'rtasidagi munosabat" [9] kabi ta'riflar keltirildi. Bugungi kunda esa bu muammoning "propozitsiya (obyektiv mazmun, hukm) ni to'g'ri tushunilishiga xizmat qiluvchi nutq ishtirokchilari orasidagi "bilishning umumiy fondi", "oldindan bilishning jami" kabi talqini keng qo'llanilmoqda [10]. Umuman olganda, mazkur termin orqali zohiriy ma'no ostidagi muayyan lisoniy vositalar yordamida namoyon bo'luvchi botiniy, qo'shimcha ma'noni tushunishimiz mumkin va kontekst, nutq vaziyati, nutq egalari oldindan ma'lum bo'lgan bilimlar hamda ularning til ko'nikmalari bu ma'noning voqelanishidagi asosiy elementlardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunisi xarakterliki, mazkur hodisa gap semantik tuzilishining murakkablashuvi va yashirin mazmunning reallashuviga olib keladi. Chunonchi, muloqot jarayonida so'zlovchi nutqiy ta'sirchanlik yoki shakliy tejamlilikka erishish maqsadida har doim ham fikrni to'liq ifodalamaydi. Buning natijasida gapda bevosita ifodalangan propozitsiyaga nisbatan zidlanish va shakliy-mazmuniy nomuvofiqlik yuzaga keladi. Masalan, "darsga faqat Olim keldi" gapida faqat yuklamasi orqali "boshqa o'quvchilar kelmadi" yoki "qolganlar kelmadi" presuppozitsiyasi yashirin tarzda ifodalanadi. Ammo

tilshunoslar e'tiroficha "presuppozitsiya matnni semantik murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so'z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o'zining eng ixcham shakliga ega bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo'lishida presuppozitsiya yordamga keladi" [11]. Ushbu fikrni ma'qullagan N. Mahkamov ham "presuppozitsiya orqali axborot muayyan lingvistik birliklarning ishorasi bilan implisit ifodalansa-da, nutq egalari tomonidan hech qanday qiyinchiliksiz anglashiladi", - deya ta'kidlaydi. Demak, tilda ma'lum bir presuppozitsion signallar yoki ishora vositalarining mavjudligi ushbu pragmatik hodisaning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Bunday signallar barcha tillarda mavjud bo'lib, ular asosida presuppozitsiya bir necha turlarga bo'lib o'rganiladi.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilida ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lgan **presupposition triggers** (presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar) Keenan (1971), Karttunen (1983), Levinson (1983), Yule (1996) va boshqalar tomonidan maxsus o'rganilgan. Binobarin, Karttunen tasnifi bo'yicha 31 ta presuppozitsion signallar aniqlangan bo'lsa, Keenan "mantiqiy presuppozitsiya" nomi ostida 9 ta vositani ajratib ko'rsatadi. Karttunen ishi asosida Levinson ham o'zining 13 xildagi presuppozitsiyaning tashqi signallarini taklif etadi, ya'ni: *definite descriptions (the definite article or a possessive)*, *factive verbs (know, realize, regret...)*, *implicative verbs (manage, forget, avoid...)*, *iteratives (again, anymore, return...)*, *change of state verbs (stop, begin, continue...)*, *verbs of judging (praise, accuse, criticize...)*, *temporal clauses (before, while, since...)*, *cleft sentences (It is/wasn't...that/who...)*, *implicit clefts with stressed constituents, comparisons and contrasts (too, back, in return, comparative constructions...)*, *non-restrictive relative clauses (who, which, when, where...)*, *counterfactual conditionals (if conditions contrary to facts)*, *questions (alternative, rhetorical questions, wh-questions)*[12]. Biroq mashhur ingliz lingvisti G. Yule ularni umumlashtirgan holda 6 ta guruhga ajratadi va ushbu klassifikatsiya bugungi kunda pragmatik lingvistikada presuppozitsion signallarga xos asosiy hodisa sanaladi. Quyidagi jadval orqali mazkur turlarni ko'rib chiqishimiz mumkin:

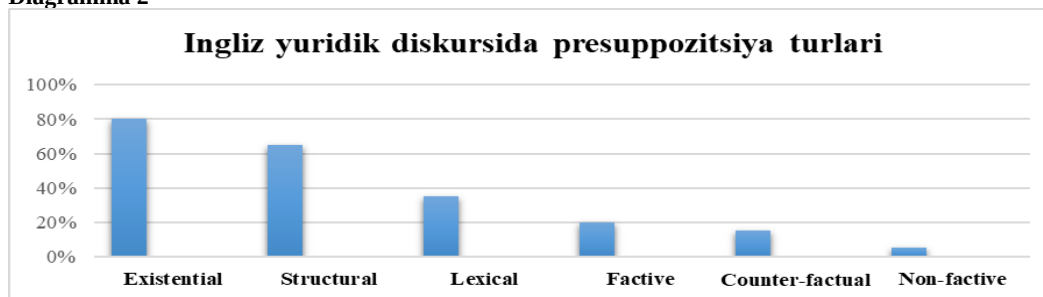
Jadval 1

Presuppozitsiya turi	Izohi	Misol	Ifodalangan presuppozitsiya
Existential (Ekzistensial)	So'zlovchi yetkazilayotgan propozitsiya orqali nomi keltirilgan obyektlarning mavjudligiga ishonadi	Mary's sister is naughty	>> Mary has a sister
Factive (Faktiv)	"know", "realize", "be aware", "regret" kabi fe'llar orqali propozitsiya fakt sifatida qaraladi	He regrets lying him	>> He lied him
Lexical (Leksik)	Bitta so'zni qo'llash orqali so'zlovchi boshqa ma'noni anglatishga harakat qiladi	They stopped smoking	>>They used to smoke
Structural (Struktural)	Muayyan strukturani qo'llash orqali anglashiladigan qo'shimcha ma'no	Where did she go?	>>She went
Non-factive (Faktiv bo'lmagan)	Aslida haqiqat bo'lmagan propozitsiya	She pretends to be good	>>She is not good
Counter-factual (kontrafaktual)	Taxmin qilinayotgan ma'no nafaqat haqiqat emas, balki faktga ham ziddir	If he had been there, they would have stopped quarreling	>> He was not there
>> presuppozitsiyani anglatadi			

Ishda ingliz yuridik diskursi presuppozitsion tahlili G. Yule tasnifiga binoan amalga oshirildi.

Existential presuppositions in English legal discourse (Ingliz yuridik diskursida ekzistensial presuppozitsiya). B. Russellning "Theory of Descriptions" deb nomlangan mantiqiy nazariyasiga "o'zida ba'zi fundamental xatoliklarni mujassam etgan" deb tanqidiy fikr bildirgan taniqli ingliz faylasufi P. Strosen *singular demonstratives (birlikdagi ko'rsatish olmoshlari), proper names (atoqli otlar), singular personal & impersonal pronouns (kishilik & shaxsiz olmoshlar)* va *definite noun phrases (aniq otli birikmalar)* ni "asosiy referentlar" sifatida ko'rsatadi [13]. G. Yule esa bu turdagi implisit ma'no nafaqat **possessive constructions** (egalik konstruksiyalari), balki ko'pincha **definite noun phrases** (aniq otli birikmalar) yordamida reallashishini e'tirof etgan [14]. Kuzatishlarimiz natijasida ingliz yuridik diskursda odatda ma'lum bir ism yoki tavsifdan foydalanish orqali ko'rsatilgan yoki tavsiflangan obyektning mavjudligini nazarda tutuvchi bunday referentsial birliklar juda ko'p qo'llanilishi aniqlandi. M.: **Mr. Katyal:** Thank you, Mr. Chief Justice, and may it please the Court: *McDonough's Section 1983 suit claimed that Smith brought and maintained criminal proceedings against him based on fabricated evidence (Case 18-485, McDonough versus Smith)*. Presuppozitsiyaning ekzistensial signallari bilan adresant adresatga juda ko'p axborot yetkazadi. Berilgan misolda "*Chief Justice exists*", "*the Court exists*", "*McDonough has a Section 1983 suit*" va

Diagramma 2



Demak, ingliz yuridik diskursida presuppozitsiya dolzarb pragmatik hodisa sifatida muayyan lingvistik vositalar asosida shakllanadi. Biroq mazkur diskursda presuppozitsiyaning barcha turlari ham keng

"*Smith exists*" degan qo'shimcha presuppozitsiyalar anglashiladi.

Ma'lumki, semantik jihatdan so'zlovchi egalik shakllarini qo'llash orqali obyekt hamda unga egalik qiluvchi shaxs o'rtasidagi munosabatga ishora qilib, uning egalik maqomini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, B. Heine "existence as one of numerous event schemas or source domains from which possessive constructions are derived (mavjudlik egalik konstruksiyalari kelib chiqadigan ko'plab hodisa sxemalaridan yoki manba domenlaridan biri)", -deb ta'kidlaydi [15]. Ko'rinadiki, egalik konstruksiyalari ham ekzistensial presuppozitsiya hosil qilishda faol hisoblanadi. Quyidagi yuridik nutqlar buning yorqin misoli bo'la oladi:

Mr Gompertz: *This treatment of a grieving family by the media is wholly unacceptable. As one member of the family puts it, and I quote, "We would like to see the media raise its game" (Hutton Inquiry). >>a grieving family has a treatment; >> the family has members; >>>the media has a game.*

Mr. Justice Forbes: *Miss Davies made it clear that her criticisms of the pre-trial publicity were not limited to its sensational nature (Shipman Trial). >>Miss Davies has criticisms of the pre-trial publicity; >>>the pre-trial publicity has sensational nature.*

Xulosa va takliflar: O'rganilgan materiallar tahliliga ko'ra ingliz yuridik diskursida uchraydigan ushbu turlarni quyidagicha tasvirladik:

qo'llanilavermaydi. Binobarin, ingliz yuridik diskursida ekzistensial (tahminan 80%) va struktural (tahminan 65 %) presuppozitsiyalar juda sermahsul bo'lsa, qolgan turlar nisbatan kamroq ishlatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике//Известия АН СССР. -Сер. лит. и яз,1973. -Т.XXXII.-Вып. I.-С. 85-95.
2. Дейк Т.А. ван. Вопросы прагматики текста/ /Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста. -Вып.8. -М.: Прогресс,1978. —С. 259-336.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981. С. 14
4. Hakimov M. Tagma'no va tagbilim xususida ba'zi mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2001. - № 1. - B. 30-34
5. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari. -Toshkent: "Akademnashr", 2013. – 176 b.
6. Keenan, E.L. "Two kinds of presuppositions in natural language," in Fillmore, C.J. and D.T. Langendoen (eds.) *Studies in Linguistic Semantics*, 1971. -P. 45-54.
7. Karttunen, L. Presuppositional phenomena. Mimeo. Department of Linguistics, University of Texas, Austin. In Levinson, S. C. (ed.), *Pragmatics* (pp. 181-184). Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
8. Karttunen, L. (2016). Presupposition: What went wrong? *Proceedings of SALT 26*, 2016. -P. 705–731
9. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
10. Mahkamov N. Lisoniy ortiqchalik va tejamlilik natijasida vujudga kelgan desementizatsiya// O'zbek tili va adabiyoti. –T.-2002. - №2. –B. 25.
11. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. –Toshkent: "Fan", 1992. -296 b.
12. Падучева Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике// Семиотика и информатика. Вып.8. -М.,1977. - с.91-124.
13. Safarov Sh. Pragmalingsvistika. –Toshkent, 2008. –318 b.
14. Strawson, P.F. (1950). On Referring. *Mind, New Series*, Vol. 59, No. 320-344 p. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0026-4423%28195007%292%3A59%3A235%3C320%3AOR%3E2.0.CO%3B2-U>
15. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.



Sabrina JUMANOVA,
– teacher Department of practical disciplines № 2
Uzbek State World languages University, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: jumanovasabrinav@gmail.com

Based on the review of Candidate of Philological Sciences, docent R.G. Karimov

JEYN OSTEN ROMANLARIDAGI FEMINISTIK MOTIVLAR

Аннотация

Ushbu maqola Jeyn Osten asarlaridagi feministik nuqtai nazarlarni umumiy o'rganishga qaratilgan. 19-asrning mashhur yozuvchisi sifatida Jeyn Osten o'z davridagi ayollarning haqiqatlarini ko'rsatishga harakat qildi. Ostenning barcha asarlaridagi umumiy mavzu yosh ayollarning nikohi va 19-asrda Angliyaning umumiy ijtimoiy sinf tuzilishini o'z ichiga oladi. Jeyn Osten noshir ayol yozuvchi bo'lib, o'z nomi bilan asarlar yozgan va ularda muhim feministik fazilat sifatida qoralishi mavjud. U o'quvchilarga ayollarning fikrlari, istaklari va xatti-harakatlariga bag'ishlangan oltita romanni sovg'a qildi.

Kalit so'zlar: Jeyn Osten, 19-asr adabiyoti, feminizm, romantiklar, zulm.

ФЕМИНИСТСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНАХ ДЖЕЙН ОСТЕН

Аннотация

Эта статья направлена на изучение феминистских взглядов в работах Джейн Остин в целом. Как знаменитая писательница XIX века Джейн Остин пыталась показать реалии женщин своего времени. Общей темой во всех работах Остины являются браки молодых женщин и общая социальная классовая структура Англии в 19 веке. Джейн Остин была опубликованной женщиной-романисткой, которая писала под своим собственным именем, что можно рассматривать как важное феминистское качество. Она подарила читателям шесть романов о женщинах, сосредоточенных на их мыслях, желаниях и поведении.

Ключевые слова: Джейн Остин, литература XIX века, феминизм, романтика, угнетение.

FEMINIST MOTIVES IN JANE AUSTEN'S NOVELS

Abstract

This article aims to explore feminist viewpoints in Jane Austen's works in general. As a famous 19th Century novelist, Jane Austen tried to show the realities of women in her time. The common theme in all Austen's works includes the marriages of young women and the general social class structure of England in the 19th Century. Jane Austen was a published female novelist who wrote under her own name which can be seen as an important feminist quality. She gifted six novels to readers about women centred in the thoughts, desires and behaviours of them.

Key words: Jane Austen, 19th Century Literature, Feminism, romantics, oppression.

Introduction. The 19th Century has brought unused patterns to writing and is the foremost vital period in numerous nations as well as England's scholarly history. Eagleton claims that the present day sense of the word writing as it were really gets beneath way within the nineteenth century [5]. The common highlights of scholarly works within the 19th century were concerned with course refinement, industry, vote based system, craftsmanship and culture. The 19th Century opens with Sentimentalism, a development that spread all through Europe in response to 18th-century logic, and this century created itself with a design to respond against the emotional changes on people. According to romantics, the foremost critical include of a work is to specific the emotions. Agreeing to Moran, from presently on, a work is no more reflect but a window which is open through the soul of the craftsman.

Methods. It was, in reality, as it were with what we presently call the Sentimental period that our claim definitions of writing started to create. Another vital essayist of the 19th century in Britain is Jane Austen. Concurring to Burgess, Austen is the primary critical lady writer who appears the small world of the ordinary families [3]. Subsequently, ready to say that she makes a introduction of human circumstances. Austen can be portrayed as a practical, ethical and social pundit. We may say that by utilizing to some degree twisted circumstances and irritably clashing characters, Austen paints a full picture of the landed nobility and anticipates her

perusers to draw certain ethical conclusions. Austen's courageous women are autonomous ladies who share beliefs in a male-dominated society. In her books she communicates the women's activist sentiments of her time. In this manner, Austen makes associations with choice in marriage and the consistent female contemplations. Austen's courageous women are interesting ladies who attempt to stand up for themselves in a society which is an perfect of feminism. Although Women's liberation picked up notoriety within the moment half of the 20th Century, it is simple to say that the celebrated 19th Century lady writer Jane Austen was moreover a women's activist. Wilks states that in 1978 the Marxist-Feminist Writing Collective embraced Mary Wollstonecraft and Jane Austen as figures epitomising the women's activist and female motivations in women's composing [7]. Wilks also notices that the Marxist-Feminist Writing Collective exemplified how these two ladies scholars within the past had picked to concentrate their energies on get to to the open circle of life or else. By common definition, woman's rights may be a reasoning in which ladies and their commitments are esteemed.

It is based on social, political and financial uniformity for ladies. Women's activists can be anybody within the populace, men, ladies, young ladies or boys. Women's liberation can moreover be depicted as a development or a transformation that incorporates ladies and men who wish the world to be rise to without boundaries. These boundaries or

bars are way better known as segregation and predispositions against sexual orientation, sexual introduction, age, conjugal status and financial status. Everybody sees the world with his or her claim sense of sex and balance. Women's activists see the world as being unequal. They wish to see the sex crevice and the thought that men are prevalent to ladies diminished or indeed annulled. DeLamotte states that Women's liberation has been one of the foremost imperative strengths in forming our modern-day society [5].

The dichotomy between "sense" and "sensibility" is one of the lenses through which this novel is most commonly analyzed. The distinction is most clearly symbolized by the psychological contrast between the novel's two chief characters, Elinor and Marianne Dashwood. According to this understanding, Elinor, the older sister, represents qualities of "sense": reason, restraint, social responsibility, and a clear-headed concern for the welfare of others. In contrast, Marianne, her younger sister, represents qualities of "sensibility": emotion, spontaneity, impulsiveness, and rapturous devotion. Whereas Elinor conceals her regard for Edward Ferrars, Marianne openly and unashamedly proclaims her passion for John Willoughby. Their different attitudes toward the men they love, and how to express that love, reflect their opposite temperaments. This dichotomy between "sense" and "sensibility" has cultural and historical resonances as well. Austen wrote this novel around the turn of the eighteenth century, on the cusp between two cultural movements: Classicism and Romanticism. Elinor represents the characteristics associated with eighteenth-century neo-classicism, including rationality, insight, judgment, moderation, and balance. She never loses sight of propriety, economic practicalities, and perspective, as when she reminds Marianne that their mother would not be able to afford a pet horse or that it is indecorous for her to go alone with Willoughby to Allenham. It was during the Classical period and its accompanying cultural Enlightenment that the novel first developed as a literary genre: thus, with the character of Elinor, Austen gestures toward her predecessors and acknowledges the influence of their legacy on her generation. In contrast, Marianne represents the qualities associated with the emerging "cult of sensibility," embracing romance, imagination, idealism, excess, and a dedication to the beauty of nature: Marianne weeps dramatically when her family must depart from "dear, dear Norland" and willingly offers a lock of her hair to her lover. Austen's characterization of Marianne reminds us that she was the contemporary of Wordsworth, Coleridge, and Walter Scott, the luminaries of the English Romantic literary scene. Austen's depiction of Elinor and Marianne thus reflects the changing literary landscape that served as a backdrop for her life as a writer.

Jane Austen, who may be a foundation of the 19th Century English writing, is clearly a evaluate of presumptions almost both sex and social lesson. Her convictions and behaviours are based on women's liberation (conviction within the social, political, and financial uniformity of the genders). Wilks states that woman's rights is evoked, as by Charlotte Bronte in Jane Eyre, basically to initiate our recognizable proof with the courageous woman in her enduring [7]. Austen investigates the profundity at which women may act in society and finds her possess boundaries within the 19th Century's Britain. Hence, the ideas of women's liberation frequently take after the subjects of course distinctions and boundaries. At the starting of the 19th century, small opportunity existed for ladies, as a result of this, numerous of them felt awkward when endeavoring to enter numerous parts of society.

The nonattendance of progressed instructive openings for ladies and their distance from nearly all areas of work gave them small choice in life. Austen's books were composed around the time of the early women's rights development

when ladies were beginning to think approximately break even with rights. She is a critical step within the advancement of the women's activist development. Austen was fundamentally saying that ladies are rise to men in each way. Austen's books appear that a few Victorian ladies were getting to be autonomously disapproved. Agreeing to Hohne, Women's activists more frequently see exchange as a shape of abuse, a war in which the party with the weakest and slightest bound together voice continuously loses [6]. Women's liberation has been a conspicuous and disputable subject in works. An imperative topic, parallel to woman's rights, in Austen's books is the endeavors of the champions to state their claim character inside a male-dominated society. Through her novel, Austen invalidates Victorian generalizations almost ladies, articulating what was for her time a radical women's activist reasoning. Austen criticizes the ladies in her books who need the highlights of rationale thought. The writer too criticizes uneducated ladies which could be a point of interest for women's activists. In *Sense and Sensibility*, for case, the character Lucy Steele is portrayed as 'ignorant and illiterate' [2]. In this novel Lucy is such a character that the readers dislike since she needs the instruction to form rationale choices. In *Pride and Prejudice* Mary Bennet is criticized by Austen. She appears more diligent than her other sisters. Mary in this novel accepts herself predominant to her sisters since of her perusing side interest, but this pastime has given her a untrue pride. In spite of the fact that Mary peruses a part she gotten insufficient instruction to create rationale choices. As a women's activist writer, Austen gives the message that all ladies ought to get formal instruction. Elinor Dashwood, Elizabeth Bennet and Anne Elliot are perfect ladies characters who can contribute to the society as a entirety. In *Persuasion*, Anne Elliot learns to form her claim choice which is a perfect of women's liberation. Through Elizabeth Bennet, for case, Austen appears the battle of a woman's capacity for insights and distinguishing herself. In Jane Austen's perspective the autonomy of her courageous women could be a fundamental component for the development of ladies inside society [1]. Austen's books are all approximately youthful ladies who discover genuine cherish after a few encounters. Her books conclusion with the heroine's marriage.

J. Austen is often cited by critics as an author whose books were far removed from the reality of her time - that they rarely reflected the state of war that Britain was in for most of her life or the social and political changes happening at a rapid pace. But this could not be further from the truth. Austen did reveal her beliefs, not just about domestic life and relationships, but about the wider political and social issues of the day. She did so warily and subtly, but with the understanding that her readers would know how to read between the lines and mine her books for meaning.

Austen's subtlety and coded language is due in large part to necessity. Austen lived in a world where the roles of women were so tightly controlled by men, that women writers had to tread ever so carefully. Austen was aware of what could and would happen if she stepped a foot into the seemingly "improper" - she had plenty of contemporary examples. The reputation of the feminist writer Mary Wollstonecraft had been destroyed after her death in 1797. Rumors circulated that Ann Radcliffe, the author of "The Mysteries of Udolpho" - Catherine Morland's favorite novel in "Northanger Abbey" - had gone insane. Cahrlotte Smith anticipated that some people would find the political commentary in her 1792 novel, "Desmond" disturbing coming from a woman. And she was proven right when Smith's defense of the principles of the French Revolution saw the novel rejected by her usual publishers and her place in society questioned. Even Maria Edgeworth, the most successful novelist of the period, was forced to rewrite her 1801 novel "Belinda" to remove a

marriage that critics thought morally dangerous because one character was white and the other black [2].

Conclusion. Austen's choice to type in books almost ladies within the 19th Century may be a fundamental component of the women's activist thought which developed

within the 20th Century. Her champions are people who are autonomous to think and who guard their claim choices. The novelist's characters are solid, free and brilliantly which women's liberation requires for ladies.

REFERENCES

1. Austen, J., (1988). *Pride and Prejudice*. Harmondsworth: Penguin.
2. Austen, J., (1992). *Sense and Sensibility*. Ramsbridge: Wordsworth Editions.
3. Burgess, A., (1984). *English Literature*. Essex, England: Longman Group.
4. Butler, M., (1990). *Jane Austen and the War of Ideas* Oxford: Clarendon.
5. DeLAMOTTE, Eugenia, C., (1990). *Perils of the Night: A Feminist Study of Nineteenth-Century Gothic*. Cary, NC, USA: Oxford University Press, Incorporated.
6. Hohne, K. (Ed.), (1994). *Dialogue of Voices: Feminist Theory and Bakhtin*.
7. Wilks, B., (1984). *Jane Austen*. London: Hamlyn.



Bibish JO'RAYEVA,
BuxDU filologiya fanlari doktori, professor
Nodira ASHUROVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti
E-mail: nodiraashurova798@gmail.com

BuxDU f.f.doktori, professor Y.S.Saidov taqrizi asosida

RAGMATIC FEATURES OF UZBEK FOLK PAREMS FORMED ON THE BASIS OF "OT", WHICH ARE FOUND IN ARTISTIC WORKS

Annotation

This article discusses speech acts, which are an important tool in pragmatic analysis, and illustrates locutive, illocutive, and perlocutive acts with examples. The pragmatic features of Uzbek folk proverbs formed on the basis of the lexical spiritual group "Horse" are revealed on the basis of the text of the work of art. The implicative nature of proverbs, their pragmatic functions are proven.

Keywords: Pragmatics, speech act, locutive act, illocutive act, perlocutive act, imlitsit meaning, implicature, pragmatic function.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ, СФОРМИРОВАННЫХ НА ОСНОВЕ ЛМГИ "ЛОШАДЬ", ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В этой статье обсуждаются речевые акты, которые являются важным инструментом прагматического анализа, и иллюстрируются примерами локутивных, иллокутивных и перлокутивных актов. На основе текста художественного произведения раскрываются прагматические особенности узбекских народных пословиц, образованных на основе лексической духовной группы «Конь». Доказывается имплицативный характер пословиц, их прагматические функции.

Ключевые слова: Прагматика, речевой акт, локутивный акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, значение имплицита, имплицатура, прагматическая функция.

BADIIY ASARLARDA UCHRAYDIGAN "OT" LMGI ASOSIDA SHAKLLANGAN O'ZBEK XALQ PAREMLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada pragmatik tahlilda muhim vosita hisoblangan nutqiy aktlar haqida fikr bildirilib, lokutiv, illokutiv va perllokutiv aktlar misollar asosida yoritilgan. "Ot" lug'viy ma'noviy guruhi asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining pragmatik xususiyatlari badiiy asar matni asosida ochib berilgan. Maqollarning implikativ xususiyati, pragmatik funksiyalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Pragmatika, nutqiy akt, lokutiv akt, illokutiv akt, perllokutiv akt, imlitsit ma'no, implikatura, pragmatik funksiya.

"Pragmatika" (yunoncha pragma - ish, harakat) aslida falsafiy tushuncha bo'lib, u Sokratdan oldingi davrlarda ham qo'llanishda bo'lgan va keyinchalik uni J. Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Ayniqsa, XX asrning 20-30 yillarida pragmatizm g'oyalarining keng targibi aniq sezila boshladi. Amerika va Yevropada bu targ'ibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak [1]. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikka antroposentrik nuqtai nazaridan yondashish boshlangandan so'ng, pragmatik tahlil tadqiqotlari inson omilini birinchi o'ringa qo'yib ish yuritish muhim masalaga aylandi. Pragmatik tahlil nutqiy aktlar alohida o'ringa ega. Nutqiy akt muloqotchilarning o'zaro ijtimoiy munosabatlari asosida shakllanadi. Nutqiy muloqot davomida so'zlovchi (adresant), tinglovchi(adresat) va nutq vaziyati ta'sirida nutqiy akt paydo bo'ladi. Nutqiy aktga xos asosiy belgilardan biri uning yashirin tarzda ifodalanishidir. Nutqiy akt so'zlovchining aniq vaziyatda, konkret maqsad, intensiyada tinglovchiga munosabatidir. Bu munosabat darak, xabar, so'roq, inkor, his- hayajon, hurmat, iltimos, qo'rqitish, tajovuz qilish, ruxsat berish, nasihat qilish, maslahat, ogohlantirish, tavsiya, undash, haddi sig'ish, yo'l- yo'riq ko'rsatish kabi turli mazmundagi nutqiy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

So'zlovchi muloqotga kirishar ekan, "Hozir men senga tahdid qilaman", "Hozir men seni qo'rqitaman", "Men mazkur nutqim orqali sizni haqorat qilyapman", "Sizni hurmat qilyapman, sizni kalaka qilyapman", "Sizga va'da beryapman" kabi ifoda shakllaridan oshkora foydalanmaydilar. Nutqiy aktlarga xos bunday mazmun va lug'aviy strukturalar faqat muloqot chog'ida nutq yoki matn mazmunida anglashiladi [2]. Pragmatik tahlil so'zlovchi va tinglovchi, nutqiy vaziyat va muhit, muloqot odobi, ifoda etilayotgan fikrning yashirin (implitsit) va oshkora(eksplitsit) ma'nolari, nutqiy akt kabilari asosiy tushuncha sanaladi.

Jahon tilshunosligida nutqiy aktlar dastlab J.Ostin tomonidan lokutiv, illokutiv, perllokutiv kabi guruhlariga ajratilgan. Bugungi kunda ham ko'plab pragmatik tahlil tomonidan e'tirof etilib, tadqiqotlarning asosini tashkil etmoqda. Ma'lum tilning grammatik va sintaktik qoidalari asosida gap yoki matnning talaffuz jarayoni lokutiv akt sanaladi [2]. Lokutiv akt talaffuz etilmas ekan, nutqiy bosqichga ko'tarilmas ekan lokutiv harakat yuzaga kelmaydi. Masalan, "ot aylanib qozig'ini topadi", maqoli qog'ozda qolib ketsa lokutsiya yo'q. Ammo boshqa gaplar singari ushbu maqol ham o'z-o'zidan tuzilmaydi, talaffuz qilinmaydi, ularda qandaydir aniq maqsad yashiringan bo'ladi. Ushbu maqsad va niyatning voqelanishi illokutiv akt sanaladi. Illokutiv aktlar so'zlovchi niyatining lokutiv aktlar orqali ifodalanishidir [2]. Masalan, yuqoridagi maqolni talaffuz etish natijasida

so'zlovchi biror sabab bilan arazlab, xafa bo'lib, kelisholmay, norozi bo'lib, biror ayb qilib, o'z yurtidan, oilasidan yo ish joyidan boshqa yerlarga ketib qolgan odam bir kunmas bir kun qaytib keladi, yana o'z tug'ilib-o'sgan joyida, o'z ishida muqim topib, tinib tinchib turg'un bo'lib ketadi, degan kommunikativ niyatda suhbatdoshiga murojaat qilyapti. Badiiy asar parchasida ushbu maqsad yanada yaqqolroq namoyon bo'lgan: "Ot aylanib qozig'ini topadi, deganlar. Tug'ilgan yer, el-yurtini unutish osonmi? Kelganingga biz ham, ota-bobolariningning arvohi ham xursand; gironnini yengib, tinchlik bo'lsa, sen ham uy-joy qilarsan, bola-chaqali bo'larsan" — deyishardi keksalar. Ular Doniyorning yetti pushtini surishtirib, uning qaysi urug'dan ekanligini, ovuldagi ba'zi bir tug'ishganlarining kimligini ham aytib berishdi. Xullas, ovuldagilar: "Doniyor dunyoga yangi kelgandek bo'di", deyishadigan bo'lishdi. (Chingiz Aytmatov. Tanlangan asarlar).

Har qanday muloqot harakati natijaviy (oxirgi) maqsadni ko'zlab bajarilishi ma'lum. Bu maqsadga erishish uchun so'zlovchining nutqi tinglovchiga ta'sir o'tkazmog'i darkor. Nutqiy faoliyatning ta'sir o'tkazish bosqichi perlokutiv akt nomini olgan. Biz "ot aylanib qozig'ini topadi" maqoli talaffuzining natijasini tinglovchi ushbu nutqiy harakatni biz istagan maqsadda (masalan, tinglovchi tug'ilgan yerni tashlab ketish oson emasligini eshitib, qaytib el-yurtini tashlab ketmaslikka qaror qilganligida) ko'ramiz. Demak, perlokutsiya tinglovchi ongiga, his-tuyg'ulariga va xatti-harakatiga ta'sir o'tkazish harakatidir. Perlokutiv akt nutqiy ta'sir etish akti deb ham yuritiladi. Perlokutiv akt ushunchasi so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro kommunikativ munosabat natijadorligi bilan belgilanadi. Nutqiy ta'sir etish aktida so'zlovchi qaysidir sintaktik birliklar yoki nutqni talaffuz qilish orqali tinglovchilar his-tuyg'usi, fikri va harakatiga ta'sir ko'rsatadi [2,146].

Hozirgi bosqichda maqollar majmuasini ilmiy o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Maqollar faqat til materiallaridangina yaratilgan emas, balki tilning beqiyos qudrati tufayli vujudga kelgandir. Bu holat nutqda keng qo'llanilib kelinayotgan maqollarni yanada chuqur ilmiy tadqiq etishni talab qiladi [3,10]. Maqollar mazmunan gapga teng keladi, shuning uchun maqollarni nuqtda qo'llash nutqiy aktini yuzaga chiqaradi. Maqol yordamida so'zlovchi fikrini ixcham, asosli, obrazli va ta'sirchan shaklda ifoda etadi, bu esa illokutiv maqsad va niyatning "o'z egasi"ga yetib borishini osonlashtiradi hamda perlokutiv akt bosqichi ham tez sodir bo'ladi. Chunki maqol vositasida ifodalangan fikrni tilning hech bir vositasi almashtira olmaydi yoki maqol darajasida asoslab berolmaydi. Shu bois nutqda qo'llanilgan maqol adresat (tinglovchi)ga kuchli ta'sir qiladi, biror- bir perlokutiv natijaga erishishga sabab bo'ladi. Nutqiy parchalarni tahlil qilishda implikatura muhim sanaladi. Implikatura – nutqda aynan talaffuz qilinmaydigan, o'zgaruvchan, ya'ni muhim bo'lmagan, kontekstda reallashadigan, lug'aviy ma'nodan tashqari qo'shimcha ma'noga ishora qiluvchi ifodaning yashirin ko'rinishidir [5,16]. Implikativ mazmunning umumiyashirin shakllariga xos matmlar tarkibiga matal, ibora, maqol, topishmoq kabilar kiritilib [6,40], ularda ifodalangan implitsit (yashirin ma'no) ko'rinishlari faroslatli va zukko tinglovchilarning barchasi uchun aniq bo'lishi bilan ajralib turadi. Maqolada ham badiiy asarlarda uchraydigan "ot" LMGiga asoslangan o'zbek xalq paremlarining pragmatik xususiyatlarini ko'rib chiqildi.

Ot-te dek-muzdek qilib, ikki-uch bossangiz, o'rniaga kelib qoladi. Ot tepkisini ot ko'taradi. Xudo uchun kechirib qo'ya qoling, xolang o'rgulsun. Kechirimli bo'ling degan Hazrat payg'ambarimiz. Ming qilganda ham siz bilan biz bozorda turamiz-da... Shunday bo'lgach siz bilan biz mezbom hukmidamiz. Mehmon akam kayf ustida bir ezmaliq qildi-da, deb qo'yaqolasiz-da, qoqindiq. (E.Malik.Tanlangan asarlar).

Implikatura: do'stlar bir-birlarining qora- qurum gaplarini, hazil- huzul harakatlarini ko'tarishlari kerak. Siz nima bo'lganda ham kechirishingiz lozim. Illokutiv maqsad: vaziyatdan chiqish. Pragmatik funksiya: kechirim so'rash.

Oysara, bechora Oysara opam, o'z g'ami o'ziga yetmagandek, mening qo'ltig'imga kirdi. "Xursand bo'ling, jon singlim! O'g'lingiz tirik ekan, shunga shukr qiling. Ot aylanib qozig'ini topadi. Bir kuni sizni o'zi topib keladi..."

(O'. Hoshimov. "Ikki eshik orasi", 413-bet).

Implikatura: ko'p ham siqilavermang, o'g'lingiz, albatta, qaytib keladi. Illokutiv maqsad: tasalli berish. Pragmatik funksiya: yupatish.

Hamdamning taklifini o'ylab ko'rishga ulgurmay depara ichki ishlar bo'limi boshlig'i kapitan Mirsultonov kirib keldi: — Ot aylanib qozig'ini toparkan. Bizdan qutulib bo'psiz! — u shunday deb Zohid bilan qo'shqo'llab ko'rishdi. — Yaxshi, yaxshi. Ishni o'zimizdan boshlaganingiz, yaxshi bo'libdi. Qiynalmaysiz. Mana, bu yoqda biz bor. Borib ko'rgandirsiz? Nima qilmoqchisiz?

-Hali tayin bir xulosaga kelganim yo'q.

-Bu ko'p o'ylaydigan ish emas. Qamoqqa olish haqida sanktsiya beravering. (Tohir Malik. "Shaytanat". 1-kitob, 26-bet). Implikatura: bizdan hech qachon qutulolmaysiz. Illokutiv maqsad: jinoyatchimi jazolash, hibsga olish. Pragmatik funksiya: ruxsat berish.

Ot bosgan yerni toy bosar. O'rtoqlar, vaziyatning nechog'liq muhim ekanligi hammaga ma'lum. Ot bosgan yerni toy bosar, o'smirlarimiz, qiz-kelinlarimiz, qolaversa, yoshi ulug'larimiz jag'dayiga qarab ish qilsin. Shu vajdan bugun har kim dilida borini o'rtaga to'kib solsin. (To'ra Sulaymon. "Qorasoch", 8-bet). Implikatura: ota – bobolarimiz azaldan bir- biriga yordam qo'lini cho'zgan, siz ham shunday qilishingiz, ularga munosib bo'lishingiz darkor. Illokutiv maqsad: yoshlarni tartibga chaqirish. Pragmatik funksiya: nasihat qilish.

Oziqlik ot horimas. Ovqatdan so'ng, maza qilib kerishib oldik. Tuxum, so'k, qurtlarni mening belbog'imga tugib oldik. Omon: – Oziqlik ot horimas, qolgan zog'orani ham ro'molga tugib qo'y, – dedi. Qovun bilan tugunchani men, tarvuzni Omon ko'tarib oldi. (G'. G'ulom. "Shum bola", 22-bet). Implikatura: ovqatni g'amlasak, zarar qilmaydi. Illokutiv maqsad: yo'lda och qolib ketmaslik. Pragmatik funksiya: maslahat.

Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi. Omon churq etmay borar edi. Oramizdagi janjal puch yong'oqqa arzimaydigan bo'lsa ham har ikkalamizdagi o'jarlik o'zimizga yetarli edi: qaytib kelishga u or qilar edi, men bo'lsam, otdan tushsam ham, egardan tushmas edim. Men kimman, axir. Omon qo'shiga bo'ysunib ketavermanmi! (G'. G'ulom. "Shum bola" 92-bet). Implikatura: Omonga hech qachon yalinmayman. Illokutiv maqsad: Omonga oriyatli bola ekanligini, buysinmasligini ko'rsatib qo'yish. Pragmatik funksiya: qaysarlik, bosh tortish.

Ajab bo'pti,-deb kuldi Bodom.-Vaqtida o'qing edi, sandiraklab, ov deb, ko'pkari deb yurmasdan. Ayb o'zingizda.

Endi, ayb bizdami, boshqadami, o'tgan ish o'tdi.

Xo'sh, nima ish qilasiz endi?

Hozircha bekorchilik...

Podachi bo'ling.Qo'y boqing... Nimasi yomon?

E, siz ham gapirasiz-da.

Otdan tushsangiz ham, egardan tushmang. (Sh.Xolmirzayev. "Arpali qishlog'ida", 52-bet). Implikatura: Shuncha sizga maslahat berganim bilan baribir o'z bilganingizdan qolmaysiz. Illokutiv maqsad: suhbatdoshining qandaydir ish bilan band bo'lishini istashi. Pragmatik funksiya: yo'l- yo'riq ko'rsatish.

Ot bo'l, it bo'lma. – O'n tanga, hech bo'lmaganda, sakkiz tanga olarsiz, – dedi Qori Ishkamba. – Qori aka! – dedi Arbob jiddiy ohangda, – muomalada ot bo'ling, it bo'lmang!

Otlar o'zaro kelishgandan – hingillashgandan keyin " u ko'p yedi, men oz yedim " deb qayg'urib o'tirmaydi. Birisi yem yeya bersa, ikkinchisi uning bo'ynini o'pib, qashib turadi, ammo itlar qancha inoq bo'lsalar ham ko'zlariga biror suyak ko'ringan hamon darrov do'stlikni unutib, bir-birlari bilan olishadilar-talashadilar va urishadilar. (S. Ayniy. "Sudxo'ring o'limi", 103-bet). Implikatura: ko'p meni savolga tutavermang, mening cho'ntagim bilan ishingiz bo'lmasin. Illokutiv maqsad: tartibga chaqirish. Pragmatik funksiya: tanbeh berish.

Ot topadi, eshak yeydi. - Ha? - dedi ammam yo'g'on tovushda. – To'rvasini yo'qotgan gadoydek talmovsirab qopsiz, kelinposhsha?!

-Yo'q, opa, o'zim... – Oyim chaynalib qoldi. – Ziram o'lgurning bir poyi tushib qopti...

-Qo'ying, opajon, - oyim uning yelkasiga ohista kaftini qo'ydi.–Yuring uyga, hali zamon ukangiz kelib qoladilar.

-O'zi shunaqa bo'ladi, - dedi ammam yerdan bosh ko'tarmay.–Ot topadi, eshak yeydi! (O'. Hoshimov. "Nurli

dunyo", 116-bet). Implikatura: Mehnati, mashaqqati, azobini birov tortib, rohatini boshqa kishi ko'radi. Illokutiv maqsad: o'z qarindoshining mehnatini ko'z- ko'z qilish. Pragmatik funksiya: jahl qilish.

Xulosa va takliflar. Nutqda voqelanadigan birgina maqolda nutqiy aktning uch bosqichi amalga oshadi. Ulardagi lokutiv harakat uzoq davom etadi, illokutiv va perlokutiv aktlar esa tez va ta'sirchan xususiyatga ega bo'lib, boshqa lisoniy birliklardan tubdan farq qiladi. Maqollarni kerakli joyida ishlata bilish, nutqni yanada aniq va ta'sirchan qiladi. Maqollar o'zida juda ko'p pragmatik funksiyalarni qamrab olgan ekan, ularni alohida tarmoq sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Pareopragmatika, pragmaparema singari yangi tarmoqlar vujudga kelsa, maqollarning pragmatik xususiyatlaridan ko'pchilik xabardor bo'ladi. Bu esa asrlar silsilasidan o'tib, zamonlararo ko'prik vazifasini o'tab kelayotgan maqollarimizning turli- tuman xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Safarov SH. Pragmatik lingvistik. Monografiya. –Toshkent. 2008 yil. – 41 b.
2. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmatik lingvistik asoslari. –Farg'ona, "Classic". 2020 yil, – 420.
3. Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari. –Toshkent: "Akademnashr", 2019. –224 b.
4. Kazakova N. A. G'afur G'ulom nasriy asarlarining pragmatik lingvistik tadqiqi: filol. fan. nomz...diss. – Namangan, 2019.
5. Minniqulov. I.U. Ingliz va o'zbek tillarida shart munosabatlarini ifodalovchi til birliklarining pragmatik aspekti (shart gaplar misolida): filol.fanlai bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss...avtoref. – Toshkent, 2020. – 16b.
6. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent, "Adabiyot uchqunlari". 2019, 40-bet.
7. Tosheva D.A., Xolmanova Z. Zoonim komponentli paremalarning izohli lug'ati: –Toshkent, 2016. –360 b.
8. Jo'rayeva B. Maqolning yondosh hodisalarga munosabati va ma'noviy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2007.
9. Jo'rayeva B. O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati. –Toshkent: "Fan", 2016. –96 b.
10. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fanlari d-ri ... diss. -Toshkent, 2001. – 265 b.



УДК 82.09(575.1):37.013.21(09)

Dilfuza ZARIPOVA,
TIQXMMIMTU Buxoro tabiiy resurslarni
boshqarish instituti o'qituvchisi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: dilfuza8110@mail.ru
Тел: 91/415 82 64

BuxDU katta o'qituvchisi, f.f.f.d. R. Z. Rajabova taqrizi asosida

ARTISTIC INTERPRETATION OF LANGUAGE ETIQUETTE IN DIDACTIC WORKS OF XI CENTURY PERSIAN-TAJIK AND TURKISH LITERATURE

Abstract

The article is devoted to the analysis of the ethics of truthfulness in the educational and didactic works of our classical literature, such as "Kutadgu bilig" by Yusuf Khos Khojib, "Hibat ul hakoyik" by Ahmad Yugnaki, as well as "Kobusnoma" by Kaikovus. It compares the artistic style and originality of each author. In addition, the use of proverbs and other artistic means is analyzed.

Key words: Didactics, didactic literature, ethics of truthfulness, knowledge, kindness, enlightened person, proverbs, art style.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЯЗЫКОВОГО ЭТИКЕТА В ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУРЕЦКОЙ И ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XI ВЕКА.

Аннотация

Статья посвящена анализу по этике правдивости в учебно-дидактических трудах нашей классической литературы, таких как "Кутадгу билиг" Юсуфа Хос Ходжиба, "Хибат ул хакойик" Ахмада Югнаки, а также "Кобуснома" Кайковуса. Здесь сравнивается художественный стиль и своеобразие каждого автора. Кроме того анализируется использование пословиц и других художественных средств.

Ключевые слова: Дидактика, дидактическая литература, этика правдивости, знание доброты, просветленный человек, пословицы, художественный стиль.

XI АСР ФОРС-ТОЖИК ВА ТУРКИЙ АДАБИЁТИ ДИДАКТИК АСАРЛАРИДА ТИЛ ОДОБИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақолада Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул-хақойик", Кайковуснинг "Қобуснома" асарларидаги тил одоби ҳақидаги қарашлари қиёсий таҳлил қилинган. Бунда ёзувчиларнинг бадиий маҳорати, услуби, ўзига хос ижоди қиёсан тил одоби ҳақидаги қарашлар орқали очиб берилган. Уч адиб ижодида мақолларнинг ўрни ҳақида ҳам назарий хулосалар берилиб, бадиий тасвир воситаларининг қўлланилиши таҳлил қилиниб, уч иждокорнинг сўз қўллашдаги маҳорати қиёсан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Дидактика, дидактик адабиёт, тил одоби, илм, эзулик, маърифатли инсон, мақол, бадиий санъатлар.

Кириш. Дунё адабиётшунослигида дидактика масалалари, хусусан, дидактик асарлар ва унинг эволюцион таракқиёти, Шарқ мумтоз адабиётига дидактиканинг кириб келиши, муайян асарлардаги мазмун ва ғоя уйғунлигини тадқиқ этиш бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Адабий ҳодисаларни тўлалигича типологик ўрганиш масаласи ва бадиий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиш В.Жирмунский, А.Скафтимов, Б.Путилов каби олимларнинг тадқиқотларида илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилди. Уларнинг қарашларида қиёсий-типологик таҳлилнинг бир қўриниши бўлмиш спиралсимон типологик алоқалар у ёки бу адабий ҳодисанинг турли халқлар адабиётида юзага келиши ва ривожланиш қонуниятлари кўрсатилади. Уч асарнинг деярли бир даврда панднома жанрида яратилгани, бу асарлар мазмунида бир-бирига яқинлик мавжудлиги уларни ўзаро қиёсий-типологик ўрганиш имконини беради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул-хақойик", Кайковуснинг "Қобуснома" асарларидаги тил одоби ҳақидаги қарашлар қиёсий таҳлил қилинганда, уларда ғоявий муштараклик

мавжудлиги кўринади. Бу асарларни тил одоби ҳақидаги қарашлар ифодаси нуктаи назаридан қиёсий таҳлил қилиш натижасида "Қутадғу билиг" асарининг "Ҳибат ул-хақойик"қа таъсири ҳамда туркий ва форсий адабиётларнинг ўзаро мустаҳкам алоқаси борлиги аниқланди.

Асосий қисм: "Қутадғу билиг"да:

178 "Эки нэн билэ эр қарымаз өзи,

Бир эдгу қылынчы бир эдгу сөзи". [2,89]

(Киши икки нарсаси туфайли қаримайди: Бири – эзгу хулқи, бири – эзгу сўзи). "Ҳибат ул-хақойик" асарида Югнакий киши икки нарсани тарқ этмаса, унга яхшиликлар йўли ёпилишини таъкидлайди:

"Икки нэн бирикса бир эрди қоли,

Буқанди ул эрга мурувват йўли". [3,50]

(Ким икки нарсадан эмасдир холи, ёпилгандир унга мурувват йўли). Шоир мурувват йўлини тўсадиган иллатларнинг нималар эканини кейинги байтда баён қилади:

"Бир ул янғшар эрса кераксиз сўзин,

Иккинчи ялғон эрса ул эрнинг тили". [3,50] .

(Бириси – бехуда вайсаса тинмай, бириси – кўп ёлғон сўзласа тили). Тилимизда неча асрлардан буён ишлатилиб келадиган салбий бўёққа эга “янгшамок” сўзи байтнинг таъсирчанлигини кескин оширган. Тил одоби ҳақидаги пандларини баён этишда Юсуф Хос Ҳожиб ижобий маънодаги, Аҳмад Югнакий эса салбий маънодаги сўзлардан мохирона фойдаланишган. Кайковус эса “Қобуснома”да ёзади: “...сўз ҳам тўрт навдур: бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси айтилтурғон ва билинатурғон; учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон; тўртинчиси, билинатурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтулмайтурғон ва билинмайтурғон ундок сўздирик, дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон бироқ айтилмайтурғон ундок сўздирик, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлар. Лекин ақл тариқидин ҳаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанг, ул мухташамнинг қари ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошинга улуғ шўриш ва ғавго пайдо қилурсан. Шулар вақдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздир. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва айтилтурғон сўздур”[4,50]. Асарнинг бундай ифодаси китобхонни қизиқтириб қўяди, уни ўғит маъносини чақишга ундайди.

“Қутадғу билиг”да сўзнинг қадри олтин, кумушдан баланд экани ўзига хос йўсинда тасвирланади:

185 “Кумуш қалса алтун мэниндин сэнэ,
Аны тутмағыл сэн бу сөзкэ тэн-э” [2].

(Мендан сенга кумуш, олтин қолса, уларни сен сўзга тенг тутмагин). Сўзни олтин кумушдан баланд тутган одамгина қимматли йўлга қиради. Шоир фикр айтибгина қолмай, уни асослайди ҳам:

186 “Кумуш ишкэ тутса тугэр алқынур,
Сөзүм ишкэ тутса кумуш қазғанур”[2].

(Кумушни ишга солсанг, тугайди, олқинади, сўзимни ишга тутсанг, сен учун кумуш қозонади). Чиндан ҳам, ақл билан сўзлайдиган доно одам кумуш ва олтин топа олади. Қўринадики, Юсуф Хос Ҳожиб яхши сўзни кумуш ва олтиндан юқори қўйган бўлса, Югнакий “Ҳибат ул-хақойик”да ёмон ва ёлғон сўзни сассиқ пиёзга ўхшатиб, бетакрор поэтик эффект яратади:

“Кўни сўз асалтек бу ялғон басал,
Басал еб ачитма ағиз е асал”[3,51].

(Ёлғон – сассиқ пиёз, тўғри сўз – асал, пиёз еб сасима, бол е ҳар маҳал). Сўзларнинг тарди акс тарзида қайтарилиб қўлланиси маънони таъкидлаш ва кучайтириш, мазмуннинг бўрттиришгагина хизмат қилиб қолмай, балки ифоданинг таъсирчанлигини кескин оширган ҳам. Тарди аксни маънавий санъатларга яқинлаштирилиб, фақат шакл эмас, балки мазмун кўркемлигига ҳам хизмат қилиши мумкинлигини тасдиқлайди. “Ҳибат ул-хақойик”да ишлатилган тарди акс санъати адабиётшунос Ваҳоб Раҳмонов фикрлари билан айтганда, “...текст маъносини кучайтириш: қарама-қарши маънавий вазият яратиш: аввалги фикрга сездирай қайтиш процессида мулоҳазага зилзила ташлаш ва мушоҳадани сезгилаштириш каби муҳим вазифаларни бажаради”[5]

“Ёлғон сўз йигтек кўни сўз шифо,

Бу бир сўз ўзаги урулмиш масал” [3].

(Ёлғон сўз, касаллик қабидир, чин сўз шифодир, бу сўз тўғрисида шундай масал тўқилган). Аҳмад Югнакий масал келтириб, ёлғон сўзни касаллик, тўғри сўзни эса касалликни тўзатиш воситасига менгзаб, ёлғончиликни қоралайди.

Таъкидлаш керакки, “Қутадғу билиг”да араб ва форс сўзлари салмоғи 4-5 фоиздан ошмайди. Аҳмад

Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойик” асарининг тил хусусиятлари бир томондан “Қутадғу билиг”га, иккинчи томондан “Қисаси Рабғузӣ”га ўхшаб кетади. Югнакий ўзаро зид маъноли сўзлардан кўп фойдаланади. Чунончи, билим-жаҳолат, ҳалол-ҳаром, тўғрилиқ-эгрилик, атлас-бўз, асал-пиёз, касал-шифо каби.

Дидактик асарлар муаллифлари одам умрининг узунлиги яхши амаллари билан ўлчаниши, эзгу сўзгина одам абадиятини таъминлашини қайта-қайта таъкидлайдилар. “Қутадғу билиг”да туғилган одамки бор ўлиши, ўлгандан кейин ҳам ўлмаслик, яъни ному нишонсиз кетмаслик учун эзгу сўзлар айтиш кераклиги таъсирли акс эттирилади:

177 “Туғулғи өлүр көп қалыр бөлгүсиз,
Сөзүм эдгү сөзлэ өзүм өлгүсиз” [2,89].

(Туғилган ўлади, кўр, ном-нишонсиз қолади, сўзингни эзгу сўзла, ўзинг абад ўлмагайсан). “Ҳибат ул-хақойик”да бу фикр қайтарилмаган ҳолда янада кучайтирилади:

“Кўни бўл, кўни қил, отин кўни,

Кўни тэю билсин халойик сени” [3,51].

(Тўғри бўл, тўғри юр, тўғри ном қозон, тўғри десин сени ҳар битта инсон). Адиб Аҳмад бу мисралар орқали киши ҳар доим эзгу ишларни қилиб тўғри йўлдан юриши керак, – дея ўғит беради. Кайковус “Қобуснома”да шунга ўхшаш фикрларни Ануширавон тилидан баён қилади:

1. Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтгил.

2. Агар тилинг узун бўлмоғин тиласанг, қўлингни қисқа қилгил.

3. Агар қадри бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрини билгил”[4].

“Қобуснома”да пандлар маълум бир шахс томонидан баён этилишига кўра ҳам юқоридаги икки туркий пандномага ҳамоҳангдир. “Қутадғу билиг”да ўғдулмиш образи орқали, “Ҳибат ул-хақойик” асарининг баъзи ўринларида пайғамбар тилидан ўғит айтилиши, “Қобуснома”да турли донишмандларнинг насиҳат қилиши тасвири бу давр дидактик асарлари учун адабий анъанадир.

Шуни айтиш керакки, уч адибда ҳам қарама-қарши маъноли сўзларни қўллаш, сўзларни такрорлаш орқали маънони кучайтириш, тасвир таъсирини орттиришга уриниш кўп учрайди. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида тил ишлатишда ғоят хушёр бўлишга чақиради:

160 “Тил арслан турур көр эшикдэ йатур,
Айа эвлуг арсык башынны йэйур” [2]

(Тил қафасда ётган арслон қабидир, эй, қафасдаги ваҳший бошингни ейди). Тил гўёки қафасдаги арслон, у қафасдан чиқса, кишининг бошини ейди. Ҳақиқатдан ҳам, тилнинг қудрати арслоннинг кучидан ортиқ бўлса ортиқдир, лекин кам эмас.

163 “Сөзүмни көдэзгил башын бармасун,
Тилингни көдэзгил тышын сынмасун” [2].

(Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин). Чиндан ҳам, сўзга эҳтиётсизлик бошга, тилга бепарволик тишга хавф келтириши мумкин. Тилни билиб ишлатиш кишини саодатга етказиши мумкин, ақли одам шуни ҳисобга олади:

165 “Билигилг билиг бэрди тилка бышығ,
Айа тил идиси көдэзгил башығ”[2].

(Билимли (яъни Худо) тилга пишиқ билим берган, эй, тил эгаси, бошингни асрагин). Бу байтда “Айа тил идиси” (эй, тил эгаси) бирикмаси орқали нидо санъати юзага келтирилган. “Нидо – лирик қаҳрамон ҳар қандай

нарса ҳодисаларга, табиатдаги исталган нарсага, ўзининг қалбига, суҳбатдошига мурожаатидир” [6,78]

167 Билиб сөзләсә сөз билигкә санур,

Билигсиз сөзи өз башыны йэйур” [2,89]

(Билиб сўзласа, сўз донолик саналади, нодоннинг сўзи эса ўз бошини ейди). Бу сатрларда тил одобини билиш ва қўллаш учун ҳам билим кераклиги айтилган.

174 “Тил асғи тәлим бар басынма өкүш,

Ара өгдилур тил ара мын сөкүш”. [2,89]

(Тилнинг нафи талайдир, ортикча ҳовлиқма, гоҳо тил макталади, гоҳо сўкилади). Шошилмай, ҳовлиқмай, ўйлаб ўринли сўзлаш кишини саодатга элтиши Юсуф Хос Ҳожиб ўғитномасида алоҳида ўрин тутди. Шоир “Қутадғу билиг” асарида ўзининг тил одоби ҳақидаги дидактик қарашларини таъсирли ифодалаш учуна тазод, ирсоли масал, нидо, таносуб сингари шеърый санъатлардан моҳирона фойдаланади. Аҳмад Югнакийнинг тил одоби ҳақидаги қарашларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб қарашларига ўхшаш фикрлар борлиги, ифодада ҳам “Қутадғу билиг” муаллифи қўллаган санъатлардан фойдаланганини кузатиш мумкин:

“Эшит, бут бу сўзга қамуғ тенг-да тенг,

Қўдуб тилга юканиб тазарру қилур” [3].

(Қулоқ тут, бу пандга – у барчага тенг, ким уни дилга жо қилар, юкинар). Байтдаги “эшит” сўзи нидо санъатининг намунаси бўлиб, муаллиф Адиб Аҳмаднинг тингловчига бевосита мурожаатини англатади. Бошқа бир ўринда бу санъат ўзга бир сўз билан ифодаланади:

“Қўдазгил тилингни, кел, оз қил сўзунг,

Кудазилса бу тил кудазлур ўзунг”.

(Тилингни тий, сўзингни қисқа қил, бу тил тийилса, ўзинг ҳам сақланасан). Айтиш керакки, “Қутадғу билиг”да нидо санъати “Ҳибат ул-ҳақойиқ”қа қараганда кўпроқ учрайди. Бу Юсуф Хос Ҳожибнинг бадий маҳоратининг ўзига хослигидир. Болосогуний бу санъат орқали китобхон диққатини ўзига қаратиш ва сўзлар таъсирини оширишга эришади. Кайковус эса “Қобуснома”да ҳикоят жанридан фойдаланиб, бадийликка эришади. Тилга олинган санъатлар асарлардаги дидактик қарашларни китобхонга етказишда муҳим аҳамият касб эта олган.

Ҳулоса. Уч асарда ҳам тил одоби ҳақидаги тилга эрк бермаслик, ўринсиз сўзламаслик, ёмон тил бошга мусибат келтириши ҳақида фикрларда уйғунлик кўзга ташланади. “Қутадғу билиг”даги “Тилингни тий, токи тишинг синмасин” мисрасининг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”да “Тилинг бекта тутгил, тишинг синмасун” шаклида қайтарилиши ўзаро адабий таъсирларни кўрсатади. “Қобуснома”да “ҳар сўзни андиша билан бошлағил, токи айтғон сўзингдан пушаймон бўлмағайсан” дейилиши яқин маконлардаги қарашлар универсаллигидан далолатдир. Бу уч асарнинг бир-бирига яқин даврда, битта панднома жанрида яратилгани асарларнинг мазмуни ва шаклида бир-бирига яқин унсурлар бўлишини таъминлаган. Ушбу ҳолат бу асарларни ўзаро қиёсий-типологияк ўрганиш имконини берди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш., Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон нашриёти. 2017
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.(нашрга тайёрловчи Қайюм Каримов) – Т.: Фан нашриёти.1971
3. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. (нашрга тайёрловчи Қозоқбой Маҳмудов). –Т.: Гафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1971.
4. Кайковус. Қобуснома.– Т.: Ўқитувчи нашриёти. 2011
5. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод: 1972. – Б. 106
6. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадият малоҳати. –Т.: Шарқ нашриёт - матбаа концерни Бош таҳририяти. 1999. – Б. 78.
7. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.:1980
8. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти.Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маданий тараққиёт. – Т.: Фан нашриёти.1994]
9. Азимов И, Саидов М. Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий қарашлари. –Т.:1993
10. Жўраев О.Ўзбек классик адабиётида фалсафий-дидактик дostonчилик. –Т.:Фан.1985
11. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Сано-стандарт нашриёти. 2017
12. Хўжанова Г.. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2001
13. Маҳмудов Қ..Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул- ҳақойиқ” асари ҳақида. –Т.: Фан. 1972]
14. Рустамов Э.. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.:1963. стр,35]
15. “Ҳибат ул- ҳақойиқ” қачон ёзилган?”.Ёзувчи, 1998,14-октабр. Бу ҳақда яна қаранг: Ражабов Н.Маънавият сарчашмалари. –Т.: 1999. –В. 37-44.



Шаҳодат ЗИЯЕВА,
ЎзДЖТУ катта ўқитувчиси
Эл.почта: ziyayeva71@list.ru

ЎЗМУ профессори, филология фанлари доктори А.Э.Маматов тақризи остида.

МЕРИМЕ НОВЕЛЛАЛАРИ ТАРЖИМАСИДА МУАЛЛИФ ПОЗИЦИЯСИ САТИРА ВА ЮМОР ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ҚАЙТА ТИКЛАНИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада муаллиф томонидан П.Мериме ижодида китобхонларда муайян эстетик завқ, қаҳрамонларга, асардаги воқеа ҳодисаларга нисбатан ижобий ёки салбий муносабат уйғотиш учун воқеа ҳодисаларни ва ўз қаҳрамоннинг жисмоний кўриниши, ҳатти ҳаракатларини, қайси касб вакили эканлигини, унинг ташқи қиёфасидаги, хулқ-атворидаги типик белгиларни бўрттириб кўрсатиш учун тилдаги сатира ва юмор элементларидан фойдаланиши илмий таҳлил қилинган. Тилдаги бундай воситалар бадий асарнинг коннотатив маъно ташувчи компонентлари деб аталади, коннотатив компонентлар асар муаллифининг ўз персонажга нисбатан, ёки бир персонажнинг бошқа персонажга нисбатан ижобий, салбий ва нейтрал муносабатини ифодаловчи тил воситалари орқали ифодаланиши шулар жумласидандир.

Калит сўзлар: Бадий асар, стилистик воситалар, таржима, лексик ва семанти трансформацилар

АВТОРСКАЯ ПОЗИЦИЯ И РЕКОНСТРУКЦИЯ ЭЛЕМЕНТОВ САТИРЫ И ЮМОРА В ПЕРЕВОДЕ РОМАНОВ МЕРИМЕ

Аннотация

В данной статье произведение П.Мериме призвано доставить читателям определенное эстетическое удовольствие, положительное или отрицательное отношение к главным героям, событиям в произведении, научно проанализировано использование элементов сатиры и юмора в языке для преувеличения. Такие средства в языке называются коннотативными компонентами художественного произведения, коннотативные компоненты выражаются через средства языка, которые выражают положительное, отрицательное и нейтральное отношение автора к своему персонажу или одного персонажа к другому персонажу.

Ключевые слова: Произведение искусства, стилистические средства, перевод, лексико-семантические трансформации.

AUTHOR'S POSITION AND RECONSTRUCTION OF THE ELEMENTS OF SATIRE AND HUMOR IN THE TRANSLATION OF MERIME'S NOVEL

Abstract

In this article, the work of P. Merime is intended to give readers a certain aesthetic pleasure, a positive or negative attitude towards the main characters, events in the work, the use of elements of satire and humor in the language for exaggeration is scientifically analyzed. Such means in the language are called the connotative components of a work of art, connotative components are expressed through the means of the language, which express the positive, negative and neutral attitude of the author to his character or one character to another character.

Keywords: Work of art, stylistic means, translation, lexical-semantic transformations.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги ва таржимашунослигида бадий асарда сатира ва юмор элементларидан стилистик мақсадларда фойдаланиш ва уларни таржимада қайта яратиш масаласи, таржима жараёнида рўй берадиган лексик ва семантик трансформациялар кенг ва атрофлиқ ўрганилган.

Асар муаллифи ўз ижод маҳсулининг ифодали ва бадий таъсирини ошириш, китобхонларда муайян эстетик завқ, қаҳрамонларга, асардаги воқеа ҳодисаларга нисбатан ижобий ёки салбий муносабат уйғотиш учун воқеа ҳодисаларни ва ўз қаҳрамоннинг жисмоний кўриниши, ҳатти ҳаракатларини, қайси касб вакили эканлигини, унинг ташқи қиёфасидаги, хулқ-атворидаги типик белгиларни бўрттириб кўрсатиш учун тилдаги сатира ва юмор элементларидан фойдаланади. Тилдаги бундай воситалар бадий асарнинг коннотатив маъно ташувчи компонентлари деб аталади. Коннотатив компонентлар асар муаллифининг ўз персонажга нисбатан, ёки бир персонажнинг бошқа персонажга нисбатан ижобий, салбий ва нейтрал муносабатини

ифодаловчи тил воситалари орқали ифодалайди. Коннотатив элементлар бу ҳолда ижобий маънода миннатдорчилик, хурсандлик, мақтов сўзлар билан ифодаланса, салбий маънодагилари кўпроқ киноя, кесатик, писанда, кўчирма маънодаги ҳазиллар, сўзлар, иборалар ва жумлалар орқали ифодаланади. Буларнинг ҳаммасини асарнинг бадий эстетик таъсирини белгиловчи, китобхонни завқлантирувчи, қизиқтирувчи, кулдирувчи сатира ва юморлар элементлари ҳисобланади. Бундай элементлар орқали асар персонажнинг портрети, тилига хос ўзига хос хусусиятлари, бу воситаларнинг стилистик функциялари, уларнинг бевосита ва билвосита таржимада қайта яратилиши масалалари ўрганилади.

Аслият тилининг сатира ва юмор элементларини шу тилда ифодаланган миллий ўзига хосликлар, фразеологизмлар, контаминациялашган элементлар кўчирма маънодаги метафоралар билан ифодаланиши мумкин. Демак шу нуктаи назардан уларни таржима тилида қайта тиклаш, таржимада аслиятга функционал мос сўзларни танлаш, тил нормаси ва маданиятига боғлиқ

барча жиҳатларни ҳам ўз ичига олади. Аслият тилида сатира ва юморни қўлланишидаги прагматик белгилар, хусусиятлар ва ундаги коннотатив элементларнинг, яъни экспрессив, эмотив компонентларни таржима тилида адекват ўгирилиши асарнинг бадийлиги, эстетик таъсирига ҳам боғлиқ. Рус ва ўзбек таржимашунослигида бу масала оид Ф.Саломов, Қ.Мусаевларнинг тадқиқотларида бу муаммо эквивалентлик, сўз танлаш, таржимада фразеологик бирликларнинг берилиши, тил нормаси ва маданияти даражасида ўрганилган.

Тадқиқотлардан маълумки, бадий асарнинг коннотатив компонентлари стилистик, паралингвистик воситаларида, экспрессив эмотив элементларида ҳам ўз аксини топади. Аслият тили ва таржима тилидаги лексик, морфологик, стилистик, семантик хусусиятларнинг турли-туманлиги, коммуникатив компетенция ва миллий менталитетнинг турли туманлиги бадий асардаги айнан ана шундай хусусиятларни таржима тилида адекват қайта тикланишига муайян даражада қийинчилик туғдиради. Қолаверса, ўзбек таржимашунослигида муайян бир француз муаллифининг асаридаги сатира ва юмор элементларининг персонаж портретидаги коннотатив, эмоционал- экспрессив компонентларнинг ўзбек тилида қайта яратилишига доир махсус тадқиқотнинг мавжуд эмас.

Маълумки асардаги сатира ва юмор элементлари персонажнинг маънавий қиёфасида, ҳулқ ативорида, бошқаларга бўлган муносабатларида, ўлар эса ўз навбатида асарнинг коннотатив воситаларида, экспрессив эмотив элементларида ўз аксини топади. Аслият тили ва таржима тилидаги лексик, морфологик, стилистик, семантик хусусиятларнинг турли-туманлиги, коммуникатив компетенция ва миллий менталитетнинг турли туманлиги бадий асардаги айнан ана шундай хусусиятларни таржима тилида адекват қайта тикланишига муайян даражада қийинчилик туғдиради. Қолаверса, ўзбек таржимашунослигида муайян бир француз муаллифининг асарида коннотатив, эмоционал- экспрессив компонентларнинг ўзбекча таржимаси махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаганлиги ҳам битирув малакавий ишимизга шу мавзунини танлашга туртки берди. Демак, бу мавзуда ўзбек тилшунослигида бирорта илмий тадқиқот ўтказилмаганлиги битирув малакавий ишимиз мавзусининг янгилигини белгилайди.

Мерименинг новеллашунослик фаолиятида унинг аввал ёзган асарларига нисбатан танқидий ва инсонпарварлик ғоялари реалистик оҳангда жаранглай бошлайди. Унинг новеллаларидаги ғоявий кўтаринкилик буржуа жамиятмуҳитидаги инсон шахсини ерга урадиган, одамларда майда тубанлик, разиллик,

шахсиятпарастлик, эгоизм сифат ва фазилатларни шакллантиришга фош қилишга йўналтирилганлиги билан характерлана бошлайди. Мериме новеллаларида энди инсоннинг ички дунёси янада чуқурроқ таҳлил қилиниб, у ижтимоий муҳитга боғлиқ эканлиги реалистик бўёқларда акс эта бошлайди.

Таржимада сатира ва юморни ифодаловчи эмотив- экспрессив компонентларнинг қайта тикланишида сўз семантикасидаги коннотатив компонентларни аниқлаш ва уларга функционал мос мос адекватларни қайта тиклаш муҳимдир. Сўз замиридаги коннотатив семалар гапирувчи шахснинг референтга нисбатан ижобий ва салбий муносабатини, гапирувчи шахснинг гапирётган пайтидаги эмоционал ҳолатини ифодаловчи эмоционал квалификаторлар вазифасини бажаради. Бундай квалификаторлар турли бирикувларда ифодаланиб, коммуникатив вазият ва коммуникатив мақсад орқали бошқарилади. Бундай квалификаторларни тилшуносликда эмотив, экспрессив, баҳоловчи, стилистик ва прагматик компонентлар (семалар) деб юритилади.

Эмотив семалар орқали инсон ўз хис ҳаёжонини ифодалайди. Матнда бундай семалар эксплицит ва имплицит сема кўрсаткичларининг (эркалаш, камситиш, пўписа, ишончсизлик, хавотир ва ҳақозо) мавжудлиги билан аниқланади. Нутқ ва матнда уларнинг асосий кўрсаткичлари вазият ва контекст ҳисобланади.

Бу ҳолда ижобий маъно ифодаловчи компонентлар ҳурмат-иззатни, эъзозлашни, эркалашни, ифода қилиб келса, салбий маънодаги компонентлар дўқ-пўписани, нафратни, менсимаслик ва кинояни ифодалаб келади. Коллектив муаллифлар томонидан нашр қилинган «Человеческий фактор в языке и языковые механизмы экспрессивности» (М.1991, 212 с.) китобида рус тилдаги экспрессив компонентларнинг ҳосил бўлиши ва уларнинг инсоннинг коммуникатив фаолиятидаги ўрни ҳақида кизиқарли фактлар баён қилинган бўлиб, улар эмотив- экспрессив компонентларни таржима тилида қайта яратиш муаммосини ўрганишда муҳим қўлланма бўлиши мумкин.. Дарҳақиқат, бундай элементлар турли тилларда турли воситаларда ифодаланади. Асосий мақсад эса уларни таржима тилида аслиятга функционал мос, ифодали, аслият даражасида таъсирчан эмотив воситалар билан қайта яратишда.

Баҳоловчи эмотив компонентлар персонаж тилининг ўзига хос хусусиятларини, характеридаги ўзига хослиқни ифодаловчи муҳим стилистик белги вазифасини бажаради. Баҳоловчи компонентлар ғоҳо биргина сўз билан ифодаланса, баъзан бутун бир абзацни жумла орқали ҳам ифодаланиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Бархударов Л.С. Общелингвистические значения теории перевода. Всб. «Теория и практика перевода.» Л., Изд. ЛГУ, 1962.
2. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. Л., 1973.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимые в переводе. М.1986
4. Владимирова Н. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык. Т., 1957.
5. Дониёров Р. Бадий таржимада миллий хусусиятларни акс эттиришга доир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962, №3, 52 б., №5, 72 б.
6. Крисин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.,1968.
7. Мирзаев И.К. Проблемы передачи слов обозначающих реалии французской жизни на узбекский язык. А.К.Д., Ленинград, 1975.
8. Меримее П. Новеллы. Москва, 1976. – 250 с.



УДК: 811.423

Маърифат ИСМАИЛОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети таянч докторанти

e-mail: marifat.baxratovna@gmail.com

ЎзМУ доценти И.К. Ўсаров тақризи асосида

STRATEGIC COMPETENCE AND ITS COGNITIVE AND METACOGNITIVE ASPECTS

Annotation

Applied linguists suggested the term communicative competence which includes a major component, usually named as strategic competence. Foreign language teachers, however, are usually unaware of the significance of this competence, and hardly any activities have been developed to include strategy training in actual language teaching. The aim of this article is to bridge the gap between theory and practice by first describing strategic competence and then presenting the essential components of it in language teaching.

Key words: component, cognitive and metacognitive aspect, planning, assessment, action, strategy.

СТРАТЕГИК КОМПЕТЕНЦИЯ ВА УНИНГ КОГНИТИВ ВА МЕТАКОГНИТИВ АСПЕКТЛАРИ

Аннотация

Амалий тилшунослар коммуникатив тушунчани илгари сурдилар ва унинг асосий таркибларидан бири ҳисобланган стратегик компетенцияни ўз ичига олади деган ғояни илгари суришди. Бироқ, кўп чет тил ўқитувчилари одатда бу компетенциянинг аҳамиятини билишмайди ва амалиётда кам қўлланилади. Демак, таълим жараёнида стратегик компетенциянинг ўрни жуда бекиёсдир чунки айнан шу компетенция талабалар мулоқот жараёнида самарали мулоқот натижасига эришишга ката асос бўлади. Ушбу мақоланинг мақсади стратегик компетенцияни тавсифлаш, сўнгра унинг ривожланишига ёрдам бериш учун таркибий қисмларини тақдим этишдир.

Калит сўзлар: копонент, когнитив ва метакогнитив аспект, режалаштириш, баҳолаш, ҳаракат, стратегия.

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ И ЕЕ КОГНИТИВНЫЕ И МЕТАКОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Прикладные лингвисты предложили термин коммуникативная компетенция, который включает основной компонент, обычно именуемый стратегической компетенцией. Преподаватели иностранных языков, однако, обычно не осознают значение этой компетенции. Цель этой статьи — описать стратегическую компетентность, а затем предоставить компоненты, которые помогут ее развить.

Ключевые слова: компонент, когнитивный и мета когнитивный аспект, планирование, оценивание, действие, стратегия.

Кириш. Бахман ва Палмер томонидан стратегик компетенция метакогнитив стратегиялар йиғиндиси дея тарифланган. Демак, бу стратегиялар йиғиндиси тил ўрганувчиларига маълум бир вазиятларда ёки тилдан фойдаланаётган вақтларда қийинчиликларни енгишга имкониятлар беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бахман ва Палмер тарифига кўра стратегик компетенция қуйидаги хусусиятларни ўз ичига олади: тилдан фойдаланишда, шунингдек, бошқа когнитив фаолият жараёнларида когнитив вазифаларни ўзида мужассамлаштирувчи метакогнитив таркиблар ёки стратегиялар йиғиндисидир. Тилдан фойдаланишда ўрганувчидан билим ва қўникмалар талаб қилади. Демак, реал вазиятларда тилдан фойдаланишга имкон берадиган нарсаси бу барча метакогнитив таркибларни умумлаштирган ҳолда вазиятга тўғри баҳо бериш ва қўллашдир[3].

Улар метакогнитив компонентлар ишлайдиган учта умумий соҳани аниқладилар: мақсадни белгилаш, баҳолаш ва режалаштириш. Бахман ва Палмер бу қобилиятларни метакогнитив қобилиятлар сифатида тавсифлайди. Даставвал, улар иштирок этадиган жараён табиати туфайли когнитивдир ва кейинчалик ўша жараёндаги фаолиятида ўз-ўзини англаш мавжуд бўлганлиги туфайли метакогнитив ҳисобланади.

Тилдан фойдаланишда метакогнитив стратегияларнинг ёрқин кўринишини қуйидаги жадвалда

кўришимиз мумкин. Бахман ва Палмер (1996) Скехан (1998) тил ўрганишга когнитив ёндашувида эътибордан четда қолган аффектив схемаларнинг марказий ролини яна бир бор таъкидлайди.

Кларк (1977) томонидан тилни ифодалаш модели таклиф қилинган ва Литтлшоод (1979) ва Эллис (1986) томонидан иккинчи тил ишлаб чиқаришда қўлланилган. Бу шунингдек уч босқичли модел бўлиб, у қуйидагилардан иборат:

- режалаштириш,
- тил компонентларини режага мувофиқ ифодалаш

ва

- гапнинг маъноли ифодасини етказиб бериш.

Дастлабки икки босқич рекурсивдир, чунки шахс нимани айтишни режалаштириши ва уни қандай айтишни ифодалаш ўртасида олдинга ва орқага ҳаракат қилади. Режалаштириш босқичи мулоқот учун мақсадни белгилаш ва нутқ, жумла ва таркибий даражаларда режалар ишлаб чиқишдан иборат.

1. Мақсадни белгилаш компоненти.

Бахман ва Палмер (1996) формуласига кўра, мақсадни белгилаш тил фойдаланувчисини у бажаришга ҳаракат қилиши мумкин бўлган бир ёки бир нечта вазифаларни аниқлаш ва танлашда, шунингдек, топширик(лар)ни бажаришга ҳаракат қилиш ёки қилмаслик ҳақида қарор қабул қилишда иштирок этади. Улар мақсадни белгилашнинг қуйидаги йўналишларини

санаб ўтадилар (нима қилиш кераклигини ҳал қилиш), улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- тилдан фойдаланиш вазифаси ёки тест топшириқларини аниқлаш,
- мумкин бўлган вазифалар тўпламидан бир ёки бир нечта вазифаларни танлаш
- танланган вазифаларни бажаришга ҳаракат қилиш ёки қилмаслик ҳақида қарор қабул қилиш.

2. Баҳолаш компоненти.

Стратегик компетентсияни баҳолаш компоненти Бахман (1998:5) томонидан тақидлаганидек нима зарурлиги, нима билан ишлаш кераклиги ва қанчалик яхши бажарилганлиги ҳақида ҳулоса чиқариш деб тушунилади. Демак, бунда шахс ўзининг билимларини тақдим этилган топшириқларга ёки тест вазиятига боғлаш воситасида қўллайдди. Баҳолаш компоненти тил фойдаланувчиларига қуйидагиларга имкон беради:

- маълум бир контекстда маълум бир коммуникатив мақсадни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотни, жумладан, тил хилма-хиллиги ёки диалектни аниқлаш;

- коммуникатив мақсадга эришишда ушбу маълумотни энг самарали тарзда таъминлаш учун қандай тил компетенциялари (она тили, иккинчи ёки чет тили) мавжудлигини аниқлаш;

- мулоқотга киришгандан сўнг, коммуникатив мақсадга қай даражада эришилганлигини баҳолаш.

Бахман (1996) баҳолаш компонентини учта усулда ишлайди, деб тақидлайди. Демак, улардан биринчиси тилдан фойдаланиш хусусиятлари ёки берилган топшириқларни хусусиятларини баҳолашни ифодалайди ва у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- топшириқни муваффақиятли бажаришнинг мақсадга мувофиқлиги;

- маълум бир вазиятда ёки топшириқ берилганда фойдаланувчидан қандай билим ва қўникалар талаб қилиши мумкинлиги.

Кейингиси, шахснинг мавзу ва тил билимини баҳолаш бўлиб, у қайси мавзуга оид билимлар ва тил билимлари соҳалари ва мавжуд бўлса, қайси бири вазифани муваффақиятли бажариш учун ишлатилиши мумкинлигини аниқлашни ўз ичига олади.

Якунийси тест топширигига жавобнинг тўғрилиги ёки мослигини баҳолаш деб аталади ва шахснинг топшириқга жавобини тўғрилиқ ёки мослик учун қабул қилинган мезонларга қараб баҳолашни ўз ичига олади. Баҳолашнинг ушбу жиҳати шахсга муаммонинг мумкин бўлган сабабларини ташхислаш имконини беради, бу эса коммуникатив мақсадни, режани ўзгартиришга олиб келиши мумкин[3].

3. Режалаштириш компоненти

Бахман ва Палмер (1996) режалаштириш компонентини тил компетенциясидан тегишли элементларни (грамматик, матн, тилшунослик, социолингвистик) олиш ва коммуникатив мақсадга эришиш учун амалга оширилиши кутилаётган режани шакллантириш сифатида тавсифлайди.

Режалаштириш тест топширигини муваффақиятли бажариш учун тил билимлари, мавзуга доир билимларни, ва аффектив стратегиялардан қандай фойдаланиш керакликларини ҳал қилишни ўз ичига олади. Баҳолаш стратегиялари ушбу компонентлардан қайси биридан фойдаланиш мумкинлигини аниқлайди деб фарз қилсак, режалаштириш (қандай фойдаланишни) учта жиҳатни ўз ичига олади:

- режада қўлланиладиган лингвистик ва мавзуга алоқадор билимлардан (масалан, тушунчалар, сўзлар, тузилмалар, вазифалар) фойдаланиш

- вазифага жавоб бериш учун бир ёки бир нечта режаларни шакллантириш ва

- дастлабки қадамни амалга ошириш учун битта режани танлаш[4].

Режани шакллантириш танланган турли элементлар орасида ички устуворликни, шунингдек, жавобни шакллантириш учун уларни қандай қилиб энг самарали тарзда бирлаштириш мумкинлигини кўриб чиқишни ўз ичига олиши мумкин. Шундай қилиб, режа жавоб сифатида амалга оширилганда турли элементлар қандай бирлаштирилиши ва тартибга солинишини белгилайди. Демак, режалаштириш стратегиясининг мақсули бу вазифага жавобни қандай амалга ошириш режасининг ўзидир.

Демак, режалаштириш компоненти Фронтинус томонидан "Қийин вазиятлардан қочиш тўғрисида" бўлимида кўрсатилган стратегиялари билан жуда ўхшашдир. Режалаштириш иккинчи тилни ўзлаштириш учун асосий метакогнитив стратегия бўлиб, қабул қилиш ва ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришда иштирок этади. Андерсон (1983) га кўра, бу музокарали вазиятда қўлланиладиган мақсад ва вазифаларни амалга оширувчи бажариш ғояларини тадбиқ этиш хусусиятларини ўз ичига олади[1]. Демак, режалаштиришда мақсдқарнинг ўрни бекиёсдир. Ўқувчилар кўпинча юқори даражадаги мақсадларни амалга ошириш учун юқоридан пастга қараб кетувчи жараёнга самарали йўл сифатида қарашади. Андерсон (1983) фикрига кўра базан инсонлар олдида қўйган мақсддан келиб чиққан ҳолда юқоридан пастга ва пастдан юқорига кўрсатилган жараёндан фойдаланишар экан.

3.4. Амалга ошириш компоненти

Бахман (1990) га кўра, ижро компоненти режани коммуникатив мақсад ва контекстга мос келадиган модалликни амалга ошириш учун тегишли психофизиологик механизмларга таянади[2].

Фаэрч ва Каспернинг (1983) мулоқот модели стратегик компетентсия назариясида ҳам катта аҳамиятга эгадир чунки бу моделда тил фойдаланувчиси вазиятни баҳолаш ва муайян вазиятда қандай мақсадларга эришиш мумкинлиги ҳақида қарор қабул қилиш каби хусусиятлага эгадир[4].

Бошқа тадқиқотчилар стратегик компетенциянинг когнитив ва ҳаракат компонентларини ажратиб кўрсатдилар. Н.В. Пахаренко ва И.Н. Золников уларга мотивацион ва шахсий турларини ҳам қўшиб қўйдилар ва уни қуйидагича ифодадилар [6]:

Тақдим этилган компонентларни стратегик компетенцияда қандай амалга оширилишини кўриб чиқамиз:

Шундай қилиб, агар когнитив компонент коммуникатив фаолиятнинг мазмуни ва мақсадлари, янги билимларни олиш ва қуриш усуллари тўғрисидаги билимларга эга бўлишни очиб берса, демак бу компонент стратегик компетентсияни амалга оширишда ҳам, кундалик ва профессионал мулоқот ҳолатларида ҳам қўлланиладиган асосий алоқа стратегиялари сифатида оператсион билим сифатида қўлланилади[5].

Ҳаракат компоненти стратегик компетенциянинг бир қисми сифатида мулоқотнинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро муносабатларга тайёрликни таъминлайди. Айнан шу тайёрлик, бизнингча, когнитив компонент (яъни назарий билим) ва мотивацион (яъни, мулоқотга қизиқиш)ни амалиётда қўллаш имконини беради. Бу энг муҳим таркибий қисмлардан биридир, чунки мулоқот ёки коммуникатив фаолият коммуникантларнинг ўзаро таъсирсиз мумкин эмас. Шу сабабли, ҳаракат компоненти қўшма коммуникатив фаолият жараёнида ижтимоий ўзаро таъсир доирасида стратегик

компетентсияни шакллантирадиган жараёни ўз ичига олади[7].

Шундай қилиб, А.В Шчепилова таърифига кўра когнитив стратегиялар

"талабалар томонидан янги тилни ўзлаштиришда амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар ва ақлий оператсиялардир". Когнитив стратегиялар талабаларнинг лингвистик компетентсиясини шакллантиради ва таҳлил, синтез қобилиятларни ривожлантиришни ўз ичига олади. Муаллифнинг фикрича, компенсацион стратегиялар булар тил воситаларининг етишмаслиги ёки нутқ кўникмаларининг етарли даражада ривожланмаганлигини бартараф этишга имкон берадиган техникалардир [7].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, метакогнитивизм фикрлашнинг юқори чўққисидир. Метакогнитивизм интеллект билан бевосита боғлиқ бўлиб, билиш жараёнини фаол бошқаришни ўз ичига олади. Талабаларнинг ўқув топширигини бажариш босқичларини режалаштириш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва баҳолаш каби ҳаракатлари метакогнитив хусусиятга эга. Ушбу нуқтаи назар бизга ўқувчиларни метакогнитив стратегиялардан фойдаланишга ўргатиш уларни когнитив ресурслардан тўғри фойдаланишга ўргатиш ва муваффақиятли талаба бўлишга ўргатиш деган хулосага келишимизга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Anderson, J. (1983). The Architecture of Cognition. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
2. Bachman, L. (1990). Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford: Oxford University Press.
3. Bachman, L. and Palmer, A. (1996). Language testing in practice. Oxford: Oxford University Press.
4. Faerch, C. and Kasper, G. (1983). Strategies in interlanguage communication. Longman: London & New York.
5. Михайлина, О.Н. Коммуникативные стратегии при формировании стратегической компетенции в иноязычной подготовке студентов / Михайлина О.Н. // Азимут научных исследований: педагогика и психология, том 6, №2 (19), 2017.
6. Петровский, В. А. Построение развивающей среды в дошкольном учреждении. / В.А. Петровский, Л. М. Кларина, Л. А. Смыкина, Л. П. Стрелкова – М: Новая школа, 1993.
7. Щепилова, А. В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому языку как второму иностранному: [Текст] / А. В. Щепилова. – М.: ГОМЦ «Школьная книга», 2003.



Гулсара КУРБОНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: gulsara.qurbonovna@gmail.com
Тел: 994824830

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Э.Маматов тақризи асосида

TRANSLATION ASSESSMENT MODELS

Abstract

This article is devoted to the study of "Types of mistakes in translation". The difference between the concepts of error in the research process is determined by which of them was taken as the initial criterion. Unlike linguistic translation errors, translation errors can be eliminated with a full and complete understanding of the content of the text. From this point of view, the classification of translation errors is based on the translator's errors in the target language (lexical, grammatical, stylistic level) and translation criteria (semantic and cognitive level) in accordance with the level of understanding of the source text. Translation errors Based on the theory of translation scholars, in our study, translation errors were studied by dividing them into the following two types: 1) detection of errors in the language system; 2) methods for detecting translation errors.

Key words: Translation errors, language error, substitutive-transformational ontology, translation norm, semantic level, cognitive level, originality and translation text.

МОДЕЛИ ОЦЕНКИ ПЕРЕВОДА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению «Виды ошибок в переводе». Различие понятий ошибки в процессе исследования определяется тем, какое из них было взято за исходный критерий. В отличие от лингвистических ошибок перевода, ошибки перевода могут быть устранены при полном и полном понимании содержания текста. С этой точки зрения классификация переводческих ошибок основывается на ошибках переводчика в языке перевода (лексический, грамматический, стилистический уровень) и переводческих критериях (семантический и когнитивный уровень) в соответствии с уровнем понимания исходного текста. Ошибки перевода Опираясь на теории переводоведов, в нашем исследовании переводческие ошибки изучались путем разделения их на следующие два вида: 1) обнаружение ошибок языковой системы; 2) методы обнаружения переводческих ошибок.

Ключевые слова: Переводческие ошибки, языковая ошибка, заместитель-трансформационная онтология, переводческая норма, смысловой уровень, когнитивный уровень, оригинальность и переводческий текст.

ТАРЖИМАНИ БАҲОЛАШ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола «таржимада хато турлари»ни ўрганишга бағишланган. Тадқиқот жараёнида хато тушунчалари ўртасидаги фарқ, улардан қай бири бошланғич мезон сифатида олинганлиги билан белгиланади. Тушуниш орқали таржиманинг тил хатоларидан фарқли ўлароқ таржима хатоларини матн мазмунини тўла ва янглишсиз тушуниш орқали бартараф этиш мумкин. Шу нуктаи назардан келиб чиқиб таржима хатолари таснифи таржимоннинг аслият матни тушуниш даражасига кўра таржима тилида йўл қўйилган лисоний хатолар (лексик, грамматик, стилистик даража) ва таржима меъёри (семантик ва когнитив даража)даги хатолари асосида очиб берилади. Таржима хатолари таржимашунос олимлар назариялардан келиб чиқиб, бизнинг тадқиқода таржима хатолари қуйидаги икки типга ажратиб ўрганилди: 1) тил системаси хатоларини аниқлаш; 2) таржима хатоларини аниқлаш усуллари.

Калит сўзлар: Таржима хатолари, лисоний хато, субститутив-трансформация онтологияси, таржима меъёри, семантик даража, когнитив даража, аслият ва таржима матни.

Кириш. Лингвистик таржимашунослик назарияси аслият маданиятининг матн микродаражаси (гап, гапдан ташқари бирлик) масалаларини ўрганади, сўнгра матн даражасига ўтади. Шунга кўра ушбу назария (Я.И.Рецкер, Chesterman, Гилеларнинг тушуниш концепцияси) асосида қарор қабул қилиш аслият матнининг ҳар бир элементини таржима вариантлари элементига ўтказилиши натижасида такомиллаштирилади. Мазкур назария педагогик амалиётда кенг қўлланиладиган баҳолашнинг формал танқидий усулини тақлиф этади. Бу каби баҳолашлар таржимада бир тилнинг компонентларини бошқа тилнинг мувофиқ келувчи элементларига алмаштириш, хато эса таржима тилига нотўғри ўтказилиши сифатида таржиманинг субститутив-трансформация онтологиясида ўрганилади. Унда асосий урғу аслият матни компонентларини сегментларга ажратиш, таржима тилига

мувофиқ келувчи таржиманинг адекват бирлигини қидиришга қаратилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Таржиманинг ахборот назариясидаги манба матн, таржиманинг лингвистик назариясидан фарқли ўлароқ, трансформация объектини эмас, балки ҳар хил турдаги маълумотни ташувчи ахборотни англатади. Чунки таржима жараёнининг ўзи тиллараро алмашилишни эмас, балки ахборотни қидириш ва узатишга кўра талқин қилинади. Р.К.Миняров-Белоручев маълумотларнинг қуйидаги турларини аниқлайди: фон ахбороти, шовқин, семантик ва вазиятли маълумотларни ўз ичига олган ҳолатли маълумотлар [8]. Уларнинг комбинацияси коммуникантга қўшимча эстетик таъсир кўрсатиши мумкин бўлган фикрнинг маъноси ва нутқий асарнинг структураси тўғрисида информация бериш билан

якунланади. Р.К.Миняр-Белоручевнинг фикрича, таржимон манба матнининг бутун ахборот мажмуасини узатиши шарт эмас, асл матн адресантга нимани хабар қилмоқчи бўлса, шуни етказса етарли [8, 153]. Бундай ахборотни узатишни олим таржиманинг инварианти деб атайди. Ахборот таржима назариясининг энг муҳим хулосаларидан бири шуки, таржимада бир тилдан иккинчи тилга ўтиш ахборот даражасида амалга оширилади. Бироқ бу хулоса замонавий таржима назариясида, шунингдек, таржимани ўқитиш методикасида етарли даражада ўзлаштирилмаган. В.Н.Комиссаров таржимада мавжуд ёндашувларни таржима эквивалентлиги ва таржима адекватлигидан иборат икки категорияга ажратади [6, 84]. У аслиятга таржима матнини сўзма-сўз, жумлама-жумла қиёслаб таржима қилинмайдиган миллий маданий тил бирликларни трансформация қилганда муҳим тузатишларни амалга ошириб муқобиллик категорияси асосида ўзининг таржимани баҳолаш моделини яратади [10, 28]. Аслиятнинг таржима тили услуби билан мувофиқ келиши ёки эътиборга олинмайдиган, ёки “стилистик синонимлар қаторидан танланган вариант сифатида талқин этилади” [2, 4]. Шунга қарамай таржима танқидчилари аслиятга алоҳида эътибор бермасдан бевосита таржима тилидаги матн билан кўпроқ ишлаб, унинг муқобиллигини баҳолайдилар.

Таржима сифатини баҳолашнинг иккинчи тури таржима тилига тегишли бўлиб, В.Н.Комиссаров, R.D.Snell Trampus назариясига қўра, “функционал ёндашув”ни талаб этади [5], [18]. Коммуникатив актда таржимон бевосита иштирокчи эмас, кузатувчи сифатида таржима жараёнида бошқа бир шахснинг таржимага бўлган эҳтиёжини амалга ошириш учун хабарни ишлаб чикувчи ва етказувчи сифатида намоён бўлади. Снелл Трампус эса таржимонни дастлабки коммуникация ҳолатини алоҳидалаш, уни мазкур мулоқот жараёни асосида ётган меъёрни тушунишига халакит беради [17, 45], деб ҳисоблайди.

Тадқиқот методологияси. А.Честерман матн сифатини ўлчашда баҳолаш сифатига турли ёндашувларни ўрганиб чиқади ва қуйидаги баҳолаш моделини ажратиб кўрсатади: ретроспектив (ўтмишга қаратилган), проспектив (келажакка қаратилган), латерал (параллел матнларнинг тил меъёрларига мослиги), интроспектив (таржима усулини таҳлил этиш) ва педагогик таржима жараёнини баҳолаш каби моделлари [12, 27]. Ретроспектив баҳолаш бошланғич манба маданиятига асосланади ва таржимон қанчалик аслият тилини етказиб берган, унинг сегментлари қанчалик таржима тилига тўғри келишини аниқлайди.

Мазкур таржимани проспектив баҳолашда аслият ва таржима тили реципиентлари қанчалик таъсир кўрсатиш натижаси қиёсланади. В.Жигалина фикрича, таржима тилидаги қутилган таъсир худди аслиятдагидек бир хил натижа беради [4]. И.-А.Гутт матн реципиенти (ахборот қабул қилувчи) турлича бўлса, бу матндан қутиладиган таъсир натижаси бир хил бўла олмайдиган, дея таъкидлайди [13].

Таҳлил ва натижалар. Проспектив баҳолаш методи нафақат ўқувчининг матн ахборотини нечоғли англашини, балки таржима таҳлилида аслият матни омиллари йўқлигини ҳам танқид остига олади. Албатта, аслиятни ҳисобга олмасдан туриб қутилган таъсир натижасига эришиб бўлмайди.

Латерал баҳолаш усулини таржима матни баҳоламайди, балки таржима тили маданиятида “параллел матнлар” корпусида мавжуд бўлган тил меъёрларининг мос келишини аниқлайди. Таржиманинг ретроспектив баҳолаш модели реляция (нисбий билиш) меъёри амалга

оширилгандан кейинги таҳлилга асосланади, проспектив модел эса коммуникатив меъёрларни таҳлил қилиш, латерал баҳолаш модели таржиманинг экспектив (эксплицит ифодаланган нутқ акти) меъёрини ўрганишга йўналтирилган. Бу модел аслиятга хос аутентик матнларни маданият тилидаги ўхшаши билан солиштириш асосида ўрганади ва, натижада, ушбу таржима модели мазкур маданият учун янада объективлашади.

Латерал баҳолаш методининг ижобий жиҳатлари билан бирга салбий томонлари ҳам мавжуд, масалан, таржима қилинадиган ва таржима қилиб бўлмайдиган матнлар ўртасидаги фарқларнинг мураккаблигини ҳисобга олиш ёки ўхшаш параллел матнларни топишнинг имкони йўқлиги, шунингдек, “типик” параллел матнларни асослаш зарурлиги ва унинг меъёр сифатида қабул қилиниши каби. Ундан ташқари таржима тили маданиятида ўхшаш матнларни ўғирниш зарурлиги масалалари ҳали ҳануз очик. Л.Витгенштейн таъкидича, “меъёрлар – бу қонун ҳисобланмайди, улар мутлақ эмас” [19, 307]. Шу ўринда тилларнинг бир оилага мансублиги ҳақида гап кетганда таржимон ва аслият муаллифи ўртасида ўзаро мулоқотни кузатиш мумкин, таржимон муаллифдан илҳомланиб, янги асар яратиши зарурлигини ҳисобга олиши муҳим.

Интроспектив баҳолаш таржима усули жараёнларини таҳлил этишга асосланади. Бу хусусида В.Вильс таржима усулининг ички жараёнларини баҳолашнинг бошқа моделлари билан мувофиқликда ўрганишни таклиф этади. Унинг фикрича, муайян қарорни баҳолашдан олдин унинг келиб чиқиш сабабларини кидириш лозим [20]. Баҳолаш модели идеал даражада бўлиши учун психолингвистик реконструкцияни қўллаб таржима жараёнини тўлиқ тиклаш лозим. Бироқ ҳар доим ҳам таржимоннинг онгини бевосита таҳлил этиб бўлмайди, чунки таржима жараёнини бавосита услублар орқали намоён этувчи аниқ усуллар мавжуд. Масалан, протокол усулда таржимон ўз фаолиятини таржима жараёнида оғзаки шарҳлайди. Бу хусусида таржимонларнинг турли хил ёндашувлари мавжуд. Дж.Хаус таржимонлар бир-бирини изоҳлаб жувфт ишлайдилар, В.Лершер “протокол методи таржимонга нафақат матнни сўзма-сўз тиклашга, балки ақлий ишлашига ҳам имкон беради” [15]. Шу тариқа таржимоннинг матн таржимаси усули унинг фикрлашига мувофиқ бўлиб, бизга таржимон фаолиятини кузатишимизга имкон беради. Таржима сифатини баҳолаш хусусидаги изланишларнинг катта қисми ўқув таржима жараёнига тегишли. Бу хусусида таржимонлар В.Н.Комиссаров, С.Флорин, А.Честерман, G.Toury каби таржимонларнинг таржимада хатога йўл қўйиши таржима меъёридан чекинишни ёки, аниқроғи, таржимонлик меъёридан асосланмаган воз кечишни англаишини таъкидлайдилар [9]. Бадий асар таржимаси хусусида гап кетганда таржимон тилга онд хатоларни қандай бартараф қилиш тўғрисида эмас, балки аслият матни мазмунини таржима тилига ўтказишда ўз фаолиятини қандай оптималлаштириш тўғрисида ўйлаши лозим. Чунки матнни бошқа тил маданияти нуктаи назаридан ишлаб чиқиш субъектив ва индивидуал жараён ҳисобланади. Б.Хэтим ва Я.Мейсон бадий асар таржимасини сифатини аниқлашнинг имконсиз эканлигини таъкидлайдилар [14]. Уларнинг фикрича, битта матни иккита бир хил нусхаси бўлиши мумкин эмас. Шубҳасиз, бу сингари таржималарнинг адекватлигини таъминлашда таржимон шахсияти таъсир кўрсатади.

Ўқув жараёнига тегишли таржима сифати ўзида таржиманинг барча меъёрларини мужассам этган бўлса-да, бадий таржима сифатини баҳолашда бу меъёрлар ҳар

доим ҳам тўғри келмайди, чунки бадий таржимага баҳо беришда маъно йўқолишининг сабаби етарли эмас, асл нусханинг тўлиқ бўлмаган, бузиб идрок этилиши таржиманинг онтологик субститутив-трансформацион моделларига асосланади бунда асл нусхани тушуниш умуман муаммо туғдирмайди, қўшимча изоҳ, тушунтириш талаб этмайди. Мазкур таржима моделлари таржиманинг барча афзалликлари ва камчиликларини кўрсатиб беришга қодир эмас, улар фақатгина семантик таҳлил методикаси ёрдамида матннинг семантик даражасини ўрганади. Таржима матни семантик даражада таҳлил қилиш фалсафий мушоҳадали, кучли мазмунли, бўёқдорликка эга матнлар мазмунини таржима матнларида тўлиқ акс эттира олмайди, ҳаттоки аслият матннинг ҳар бир элементини сегментларга бўлиб таржима тилига ўтказганида ҳам мазкур моделни қўллаб бўлмайди. Масалан, *Se rend-il à la taverne, ce soir-la, ou est-ce le hasard des flâneries qui le porte? Frais plaisir d'arpenter une ville inconnue, les yeux ouverts aux mille touches de la journée finissante...* [11]. Матн таржимасида таржима тили соҳиблари дунёкарашидан келиб чиқиб, таржимон конструктив мазмунли қийинчиликни камайтиради. Ўзбек ўқувчиси учун *"taverne"*, яъни кичик қовоқхона сўзи ўрнига *"майхона"* сўзи ёки *Frais plaisir d'arpenter une ville inconnue, les yeux ouverts aux mille touches de la journée finissante:* (номаълум шаҳарни ўрганиш завқи, кун якунида минглаб таассуротлардан кўзларнинг очилиши) риторик сўроқ мазмунли гап орқали таржима тили маданиятига хос параллел матн берилган: Ким билсин, ўша фусункор окшом у ҳам май илнжида бу тарафларга қадам ранжида қилдими ёки сайру томоша баҳона тавки ланнат майхона тарафларга тасодифан келиб қолдимикан? [7]

Н.Л.Галеева фикрича, бадий асарларни таржима қилишда таржимани баҳолашнинг герменевтик моделини қўллаш зарур [3]. Ушбу моделда таржимон рефлексия фаолиятини амалга ошириши натижасида аслият матнини тушунади. Биз юқорида кўрсатиб ўтган таржиманинг

субститутив-трансформацион модели таржимада фақат асл нусха мазмуни имконияти ва маъносини аниқлаш зарурлигини эътибордан четда қолдиради.

Таржимани баҳолашнинг герменевтик моделига мувофиқ аслият бу аналогик тушуниш сатҳи, таржима эса бошқа тил воситаларида тушунишнинг қайд этилишидир. Г.И.Богин тушунишни инсоннинг *"матн маъносини одатий усуллар билан идрок этишнинг имкони йўқ бўлаклари мазмунини англаш"* тажрибасига тенглаштиради [1]. Таржиманинг герменевтик модели нуқтаи назаридан таржимон матни тушуниши билан бирга уни ўқувчи учун ҳам худди шундай тушунтира оладиган объектга айлантириши лозим.

Таржимани баҳолаш модели маълум меъёрларга таянади, аммо меъёр тушунчаси ҳар доим ҳам бир хил қолавермайди. Баҳолашнинг энг объектив мезони таржима адекватлиги таржимани ўқитиш методикасида ёки таржима назариясида ҳар бир ситуация учун алоҳида яратилади. Демак, таржима адекватлиги айтайлик, адабий танқидчи, тадқиқотчи, муҳаррир каби экспертларнинг шахсий тил тажрибаси асосида амалга оширилади. Баҳолаш эксперт мезонлари ва таржима мақсадига кўра турлича бўлиши мумкин. Албатта, бу икки ҳолат ёндашувида таржима хатосини тавсифлаш бир-бирига ўхшамаган ҳодисани юзага келтиради.

Хулоса ва таклифлар. Зеро, аслият матннинг энг кўзга кўринмас деталларини ҳам мантиқий мазмун ташкил этишини назардан қочирмаслик керак. Бадий матн таржимаси учун таржиманинг номувофик ҳолатларини таҳлил этиш ва адекват таржимага эришиш учун, биринчидан, аслият ва таржима матннинг шаклий прагматик мувофиқлигини аниқлаш, иккинчидан, таржима аслият матннинг барча таржима мезонлари, таржима нутқи, таржима эквивалентлиги мезонларига мослигини аниқлаш, учинчидан, таржима матни аслият ғоя ва мазмунига мувофиқ интерпретация қилинганини аниқлашда таржиманинг герменевтик моделига мурожаат этиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Богин Г.И. Источники неявной динамики текста // Англистика = Anglistica / Под общ. ред. А.Д. Травкиной. – Тверь: ТвГУ, 1999. – С.9-23.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Высшая школа, 1977. – С.4
3. Галеева Н.Л. Параметры художественного текста и перевод / Научн. ред. Г.И. Богин. – Тверь: ТвГУ, 1999. – С.54.
4. Жигалина В.Н. Герменевтические основания типологии переводческих ошибок и неудачных переводческих решений. Тверь, 2006. – С.45.
5. Комиссаров В.Н. Лингвистическое переводоведение в России. – М.:ЭТС,2002. – С.84 ;
6. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая 7. Маалуф Амин. Самарканд ёхуд Зулматда йўқолган зиёни излаб....[Матн]: роман/Таржимон А.Қўчибоев. Тошкент: "O'zbekiston" НМИУ, 2018. – 360 (Мисоллар бети кўрсатилган ҳолда кавс ичида берилди).
7. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 138-153.
8. Флорин С. Муки переводческие: Практика перевода. – М.: Наука, 1983. –С.169.
9. Anthony Pym, Philosophy and Translation // A companion to translation studies, Clevedon-Buffalo-Toronto, 2007. (2, 24).
10. Amin Maalouf. Samarcande. Paris: Editions Jean-Claude Lattès, 1988. – P.13.
11. Chesterman A. Memes of Translation. - Helsinki: Finn Lectoria, 1997. – P.27.
12. Gutt E.-A. Translation and Relevance. Cognition and Context. – Oxford: Blackwell, 1991. – P.162.
13. Hatim B., Mason J. The Translator as Communicator. – London: Aslib, 1997. – P.164-232.
14. House J. A. Model for Translation Quality Assessment. – Tübingen: Narr, 1981. –P.84.; Lorsch W. Translation Performance, Translation Process and Translation Strategies: A Psycholinguistic Investigation. – Tübingen: Narr, 1991. – P.39.
15. Neubert A. Translation, Interpreting and Text Linguistics // AILA 82 Proceedings: Lectures / Eds. B. Sigurd, J. Svartvik. – Kent: Kent State University Press, 1981. – P. 141-156.
16. Scholz R. Lfntersuchungen zur Verwendbarkeit und Prazisierung der Kriterien der Übersetzungskategorien // Fremdsprachen. – Nr. 1, – 1974. – P. 25.
17. Snel Trampus R. D. Aspects of a Theory of Norms and Some Issues in Teaching Translation // Translation Studies. Perspectives on Emerging Discipline / Eds. G. Anderman, M. Rogers. – Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 2003. – P. 45.
18. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford: Blackwell, 1953. – P.307.
19. Wills W. Übersetzungswissenschaft. – Stuttgart: Klett, 1977. – P. 115.



УДК:81.32

Shokirjon MARDIYEV,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali o'qituvchisi
E-Mail: shokirjon_mardiyev@mail.ru

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

XXI CENTURY YOUTH JARGON IS A MEANS FOR DEVELOPING STUDENT COMMUNICATION

Abstract

This article discusses the explanations of common terms in the speech of young people in the field of translation in German and Uzbek. We need to pay special attention to strengthening the position of languages among the modern younger generation, because it is at this age that moral principles are formed. In this process, it is very important to set them right, to cultivate certain moral values.

Key words: Youth, jargon, dictionary, term, student, language, english, russian, colloquial speech, literary language, computer

XXI ВЕК МОЛОДЕЖНЫЙ ЖАРГАН - РАЗРАБОТКА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются объяснения общеупотребительных терминов в речи молодежи в сфере перевода на немецком и узбекском языках. Нужно уделить особое внимание укреплению позиций языков среди современного подрастающего поколения, ведь именно в этом возрасте формируются нравственные устои. В этом процессе очень важно правильно их настроить, воспитать определенные нравственные ценности.

Ключевые слова: Молодежь, жаргон, словарь, термин, студент, язык, английский, русский, разговорная речь, литературный язык, компьютер

XXI ASR YOSHLAR JARGONI TALABALAR MULOQOTINI RIVOJLANTIRUVCHI VOSITADIR

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjima sohasida yuzaga keladigan yoshlar nutqida ko'p uchraydigan terminlarning nemis va o'zbek tillarida izohi ko'rib chiqilgan. Zamonaviy yosh avlod o'rtasida tillarning mavqeini mustahkamlasga alohida e'tibor qaratishimiz zarur, chunki aynan shu yoshda axloqiy tamoyillar shakllanadi. Bu jarayonda ularni to'g'ri yo'lga qo'yish, kishida ma'lum axloqiy me'yorlarni tarbiyalash juda muhimdir.

Kalit so'zlar: Yoshlar, jargon, lug'at, atama, talaba, til, ingliz tili, rus tili, so'zlashuv nutqi, adabiy til, komputer

Kirish. Nutq voqelikni aks ettirishning o'ziga xos shaklidir. Bu madaniy yo'nalishlar, qadriyatlar, munosabatlarning o'zgarishi bilan bog'liq hayotimizda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni kuzatib boradi. Zamonaviy yosh avlod o'rtasida tillarning mavqeini mustahkamlasga alohida e'tibor qaratishimiz zarur, chunki aynan shu yoshda axloqiy tamoyillar shakllanadi. Bu jarayonda ularni to'g'ri yo'lga qo'yish, kishida ma'lum axloqiy me'yorlarni tarbiyalash juda muhimdir. Bunda alohida o'rinni talabalar - jamiyatning kelajakdagi intellektual qatlami, uni rivojlantirishning asosiy yo'llarini belgilab beradigan va amalga oshiradigan odamlar egallaydi. Qolaversa, bugungi kunda yoshlar hayotida talabalar fikr yetakchisi bo'lib, yoshlarda qadriyatlarining shakllanishiga alohida o'rin tutadi. Yoshlar muhitidagi asosiy muammo tilning yoshlar jargonlari bilan buzilishidir. Zamonaviy yoshlarni jargonsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu erda asosiy afzalliklar ekspressivlik va qisqalikdir. Hozirgi kunda matbuotda va hatto adabiyotda nutqni jonlantirish uchun jargon qo'llanilishi tabora kuchaymoqda. Bu nutqimizning ajralmas qismidir.

Tilshunos olimlarning fikriga ko'ra, ko'pchilik yangi jarangli so'zlar aniq vaziyatlardan butunlay tabiiy yo'l bilan paydo bo'lib, yangi narsalar, g'oyalar yoki hodisalarni aks ettiradi. Misol tariqasida, kompyuter jarangining tez shakllanishi sabablarini ko'rib chiqishimiz mumkin. L.V. Shcherba shunday deb yozgan edi: "Adabiy til og'zaki til va lahjalar tomonidan unga yuklangan ko'p narsalarni qabul qiladi va shu tariqa uning rivojlanishi sodir bo'ladi, lekin u yangini o'z tizimiga moslashtirganda, uni mos ravishda tuzatib, qayta tuzadi". Bizning zamonamizda, afsuski, shevada

so'zlash xalqning kundalik so'zlashuv tiliga mustahkam kirdi. Va buni tasodif deb qabul qilmaslik kerak, bu muammoni bartaraf etish uchun jiddiy choralar ko'rish kerak. Bugungi kunda yoshlar tomonidan almashiladigan CMC xabarlari odatda tilining barcha qoidalarini rad etadi: tinish belgilari, bosh harflar chiqarib tashlanadi, so'zlarning qisqartmasi faol qo'llaniladi.

Oliy ta'lim muassasasi ijtimoiy institut sifatida zamonaviy yoshlarda axloqiy-me'yorlarni shakllantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Bu imkoniyatlarni o'quv jarayonida ham, darsdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida ham amalga oshirish mumkin.

Shunday qilib, yoshlar orasida nutq madaniyatini shakllantirish va tilining mavqeini mustahkamlash dolzarb vazifa ekanligini ta'kidlash kerak. Yoshlar nutqi adabiy til va jargon chegarasida muvozanatlashgan holda jamiyatning beqaror madaniy va lingvistik holatini aks ettiradi. Zamonaviy jamiyatda umumiy jargon deb ataladigan narsa - til me'yorlarini ham, nutq odob-axloq me'yorlarini ham buzadigan nutq uslubi - kundalik muloqotda tabora faol bo'lib bormoqda. Yoshlar nutqida jargondan foydalanishning yana bir sababi - yoshlarning o'zini namoyon qilish va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojidir. Zamonaviy texnologiyalar aloqa chegaralarini kengaytirmoqda. Misol uchun, Internetning paydo bo'lishi zamonaviy yoshlarga chatlarda (inglizcha chat - chatter so'zidan) ularning muloqot doirasini sezilarli darajada kengaytirdi. Va bu tarzda muloqot qilayotganlarning asosiy qismi yoshlar bo'lganligi sababli, tegishli nutq normalari o'zlashtirilayotgani ajablanarli emas. Yoshlar jargonida qo'llaniladigan yana bir o'yin uslubi -

tovush o'xshashligi, tovush uzatish asosida so'zlarning yaqinlashishi: masalan, million o'niga "limon", elektron pochta o'niga "emela" (inglizcha e-mail so'zidan).

Buni hisobga olgan holda, men faoliyat yuritayotgan oliy ta'lim muassasida bir nechta talabalardan so'ralganda quyidagilar aniqlandi: Barcha so'ralgan talabalar nutqning jargonizatsiyasini tengdoshlari o'rtasidagi muloqotning ajralmas qismi deb hisoblashadi. Bunday so'zlar ularga tengdoshlari bilan yaxshi munosabatlarni saqlash, ma'lumot almashish va yangi narsalarni o'rganish imkonini beradi. Bunda: o'g'il bolalar orasida odobsiz so'zlar birinchi o'rinni egallaydi. Tadqiqotimizda talabalar tele va radioeshittirishlar, gazeta va jurnallar nashrlarida boshlovchilar nutqining yuqori darajada jargonlashtirilganligini qayd etdilar.

Ijtimoiy munosabatlarning yangi shakllari ma'lum darajada yoshlarga - jamiyatning ijtimoiy jihatdan eng istiqbolli qatlamiga ta'sir ko'rsatdi, ularning lingvistik qobiliyatlari va nutqiy xulq-atvori ko'p jihatdan tilning boshqa ijtimoiy quyi tizimlari, shu jumladan so'zlashuv nutqi va adabiy tilning rivojlanish yo'nalishini belgilaydi. Yoshlar jargoni yoshlar o'rtasidagi kundalik muloqot tili sifatida ularning rivojlanish darajasi, qiziqishlari, didlari va ehtiyojlarining o'ziga xos ko'rsatkichidir. Mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar bilan bog'liq mamlakat ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni faol aks ettiruvchi talaba yoshlar nutqi eng ko'p ta'sir ko'rsatadi va o'zgartiriladi.

Dialekt, jargon, xalq tili, adabiy til milliy tilning tarixiy mavjudligi shakllaridir. Jargon (frantsuzcha jargon) nutqning ijtimoiy turi bo'lib, o'ziga xos lug'at va frazeologiya bilan tavsiflanadi. Jargon - umumiy manfaatlar, odatlar, kasblar, ijtimoiy mavqe bilan birlashtirilgan odamlarning nisbatan ochiq ijtimoiy va kasbiy guruhlariga tegishli. Masalan, uchuvchilar, sportchilar, talabalar, aktyorlar va boshqalar jargonlari. Yoshlik jargoni - bu yoshlar tomonidan keng tarqalgan va tez-tez ishlatib turadigan, lekin "kattalar" tomonidan "yaxshi", adabiy til sifatida qabul qilinmaydigan so'z va iboralar to'plami. Ushbu so'z va iboralar faqat ba'zan noan'anaviy imlo yoki so'z shakllanishi tufayli emas, balki, birinchidan, ular ko'proq yoki kamroq cheklangan odamlar doirasi tomonidan qo'llanilishi va ikkinchidan, bu so'z va iboralar keltirilishi tufayli jargonga aylanadi. Yoshlar jargoni boshqa mavjud jargonlardan bir qator xususiyatlar va farqlarga ega, masalan, professional (shifokorlar, yuristlar, buxgalterlar va boshqalar), ijtimoiy qatlamlar boshqalar.

Yuqorida aytilganlar nutq madaniyati umumiy madaniyatga, uni tashuvchilarning rivojlanishi va savodxonligiga bog'liq degan xulosaga olib keladi. Talabalar auditoriyasining kuzatishlari shuni ko'rsatadiki, yoshlar nutqida jargon iboralarining mavjudligi yoki yo'qligi bevosita ularning o'quv faoliyati bilan bog'liq. Qoidaga ko'ra, agar talaba jarangli so'zlarni ishlatib, o'zi aytganlarini kulgili bo'yab ko'rsatmasa, u holda tilni shu tarzda soddalashtirib, ibtidoiy holatga keladi.

Yosh jargonlarining so'z boyligini to'ldirish usullari juda xilma-xildir. Ulardan eng samaralisi xorijiy tillardan, xususan, ingliz tilidan olingan qarzlaridir. Ko'pgina hollarda, bu tilda yozishmalarining etishmasligi yoki tarjima qilingan atamani ishlatishning noqulayligi bilan bog'liq. So'zning ingliz tilida tug'ilishidan to' jargonga o'tishgacha bo'lgan yo'lini kuzatib borgan holda, rus tilidagi jargon ingliz tilidagi atamani moslashtirish jarayonini osonlashtirishini tushunish qiyin emas. Til axborot oqimini kuzatib borishga harakat qilganda, jargon bu jarayonni tezlashtirishga yordam beradi. Yoshlar jargonlarining so'z boyligi va so'z yasaliş jarayonlari maxsus lug'at ba'zan adabiy tilga kirib boradi hamda ko'p yillar davomida saqlanib qoladi. Lekin shuni ham unutmaslik kerakki, til tirik organizmdir va undagi ayrim jarayonlarni majburan to'xtatib bo'lmaydi.

Yoshlik jargonida yangi so'zlarning bunday tez paydo bo'lishining birinchi sababi, albatta, hayotning tez, shiddat bilan rivojlanishidir. So'nggi paytlarda yoshlar orasida kompyuter o'yinlariga ham havas paydo bo'ldi. Bu yana yangi so'zlarning kuchli manbai bo'lib xizmat qildi.

Bu masalada o'zbek tili, shubhasiz, ingliz va rus tilining bevosita ta'siri ostida. Ko'rib turganimizdek, yoshlar jarangi ko'p hollarda ingliz tilidan olingan qarzlar yoki fonetik birliklar tufayli sodir bo'ladi. Ushbu lingvistik hodisaning rivojlanishi va uning rus tilida so'zlashuvchilar sonining ortib borishi zamonaviy jamiyat hayotiga "chet tili" ning kiritilishi bilan bog'liq.

Jargon doimiy bo'lib qolmaydi. Bir moda hodisasini boshqasiga almashtirish bilan eski so'zlar unutiladi, ular boshqalar bilan almashtiriladi. Bu jarayon juda tez davom etmoqda. Agar boshqa jargonda so'z o'nlab yillar davomida mavjud bo'lsa, unda yoshlar jarangida faqat so'nggi o'n yillikda jadal sur'atlar bilan dunyo taraqqiyoti davomida aql bovar qilmaydigan miqdordagi so'zlar paydo bo'ldi va tarixga kirdi. Slang hayotimizning ajralmas qismidir.

O'zbek madaniyatida oila bolaning shaxs bo'lib voyaga yetishishida muhim rol o'ynaydi. Oilaviy an'analar va urf-odatlar kelajak avlodning Vatanga muhabbat, o'z madaniyati va millatiga hurmat kabi fazilatlarini belgilab beradi. Bugungi kunda, axborotlashtirish va globallashtirish davrida, ota-onalar va keksa avlod vakillari oldida yoshlarning ona tili - o'zbek tiliga bo'lgan munosabatlarni o'zgartirish vazifasi yanada kuchaymoqda. Badiiy adabiyotni o'qishga bo'lgan muhabbatni oshirish vazifasi bo'lib, bunda ba'zi tarixiy so'zlar va iboralarining ma'nosini tushuntirib berish, mamlakat, shahar, mahalla tarixini o'rgatib borish ham zarur.

Til me'yorlari filologlar tomonidan ixtiro qilinmagan, ular butun xalq adabiy tili rivojlanishining ma'lum bir bosqichini aks ettiradi. Til me'yorlari farmon bilan kiritilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas; ularni ma'muriy usul bilan isloh qilish mumkin emas. Talaffuz normalariga va so'zlarni ishlatish qoidalariga beparvolik, jargon va vulgarizmlardan foydalanish, asossiz chet el so'zlarini ishlatish nutqni zaiflashtiradi, adabiy tilni mavqeini pasaytiradi. Mamlakatimizda nutq madaniyatining pasayish muammolariga alohida e'tibor berilmoqda, chunki nutq madaniyati ijtimoiy ahamiyatga ega. Kommunikativ nutq madaniyatini shakllantirish muammosi turli yosh guruhlarida turlicha ifodalanadi va asosan o'spirin maktab o'quvchilariga taalluqlidir. Binobarin, barcha ta'lim muassasalari va ularda ishlayotgan o'qituvchilarning muhim vazifasi adabiy tilga asoslangan og'zaki muloqot madaniyatini shakllantirish va yuksaltirish uchun qulay sharoit yaratishdir.

Bugun o'zbek tilini takomillashtirish bo'yicha ulkan o'zgarishlar yuz bermoqda va asosiy muammolardan biri bu nutqimizda chet el so'zlaridan tobora ko'p foydalanish bo'lib qolmoqda. Jargon so'zlar madaniy nutqni siqib chiqarmoqda va ommaviy madaniyat tufayli butun xalq tilida o'z ta'sirini qoldirmoqda. Ma'lum bir yoshdan boshlab ko'pchilik "ko'cha" tilidan faol foydalanadi, ammo vaqt o'tishi bilan ular adabiy tilidan tez-tez foydalanishni boshlaydilar. Afsuski, ko'p holatlarda keksa avlod vakillari ham jargonga qaramlikni saqlab qolmoqda.

Nutqning zamonaviy shakli yoshlarning nutq madaniyati darajasiga alohida e'tibor berishni talab qiladi. Biroq so'nggi yillarda yoshlarning nutqi va umumiy madaniyati sezilarli darajada o'zgardi, axloqiy me'yorlar e'tiborsiz qoldirila boshlandi, bu esa jamiyat so'zlashuv madaniyatini tanazzulga uchrashiga olib kelishi mumkin. Buning oqibatida yoshlar orasida ona tilini bilish darajasi, adabiyotga qiziqish pasaymoqda. Zamonaviy yoshlar va katta avlodning aksariyat qismi kitob o'qishni ijtimoiy tarmoqlardan "onlayn" foydalanish hisobiga, kitob mutolaasiga juda oz vaqt ajratishmoqda.

Shunga qaramay, yoshlar tili hali ham marketingda muhim vositadir. Ijtimoiy tarmoqlarda ham, reklamada ham. Chunki Instagram, Facebook, Twitter, TikTok, YouTube va shunga o'xshash ijtimoiy tarmoqlardagi alohida jamoalarda yoshlarning tili odatda kundalik hayotda ishlatiladigan tilga juda o'xshashdir. Shuning uchun kompaniyalar yoshlar tomonidan tez-tez ishlatiladigan atamalarni tushinishlari kerak. Bugungi kunda mumtoz adabiy tilimiz qoidalariga beparvolik odatiy holga aylanib bormoqda. Bu holat ommaviy axborot vositalari va kinoindustriya sohasida ham namoyon bo'lmoqda. Ming afsuski, maktab bitiruvchilarining ozgina qismi yuqori darajadagi kommunikativ nutq madaniyatiga ega.

Agar siz marketingda yoshlarning so'zlarini to'g'ri ishlatmoqchi bo'lsangiz, nashr qilishdan oldin ularning matnlari yoki postlari haqida yoshlar bilan maslahatlashish ham yordam beradi. Balki sizda stajyor bordir? Bu, shuningdek, yoshlar tilining haqiqiylikni tekshirish uchun sizning ta'sirchan marketingingizning bir qismi bo'lishi mumkin. Biz sizga ta'sir qiluvchilarni topish bo'yicha 5 ta maslahatdan foydalanib, kompaniyangiz uchun to'g'ri ta'sir qiluvchini qanday topishni ko'rsatamiz

Albatta, haqiqiylik nafaqat yoshlar so'zlashuvini to'g'ri ishlatishdan kelib chiqadi. Shuningdek, yangilanishlardan xabardor bo'lishingiz ham muhimdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, yoshlar tili doimo o'zgarib turadi. Bugun urf bo'lgan narsa ertaga chiqishi mumkin. Yilning eng muhim yoshlar so'zlarini kuzatishning yaxshi usuli - Langenscheidtdagi Duden nashriyotining veb-sayti. Yilning eng faol yoshlar so'zi uchun ovoz berish ham Langenscheidt-Verlag orqali o'tadi.

Nemis yoshlar tilidagi faol so'zlar;

1. akkurat – roziligini bildiradi
2. Cringe – uyaladigan hamma narsani tasvirlaydi

3. Digga – Do'st yoki do'st uchun belgi
4. Geringverdiener – Memlar, yutqazganlar hazil bilan kam maosh oluvchilar deb ataladi
4. Mittwoch – “Bugun chorshanba, birodarlarim” (internet mem)
5. papatastisch – Go'zal, g'ayrioddiy yoki fantastik narsa uchun atama
6. same – roziligini bildiradi
7. Sheesh – Ajablanish yoki tashvish bildiruvchi undov
8. sus – shubhali, soyali degan ma'noni anglatadi:
9. wild – zo'ravon, shafqatsiz yoki kuchli degan ma'noni anglatadi:

10. Karen-noroz kishini ifodalaydi
Cringe, sheesh, sus, Wednesday, papatastisch - bular 2021 yilgi yoshlarga oid so'zlar edi. Kelgusi yilda yoshlar tili bo'yicha eng yaxshi 10 talikka qaysilari kiradi...? Sizning marketingingiz uchun siz, albatta, yoshlar tilini e'tiborsiz qoldirmasligingiz kerak.

O'zbek yoshlar tilidagi faol so'zlar;

1. dnuxa- tug'ilgan kun
2. botanik- o'qishga berilib ketgan kishi
3. dacha-dala hovli
4. dux- qo'rqq
5. paxan-boshliq
6. jigar-yaqin kishi
7. uxlatmoq-chuv tushirmoq

Xulosa o'rinda shuni aytish kerakki, ko'zlar qalbning ko'zgusi, nutq esa shaxsning ko'zgusi. Biz zamonaviy jamiyat, yoshlarni vatanparvarlik va millatimizga muhabbat ruhida tarbiyalashga befarq bo'lmasligimiz kerak. Ona tiliga muhabbatni kuchaytirish esa komil shaxsni tarbiyalashning yana bir muhim bosqichidir.

ADABIYOTLAR

1. Beregovskaya E.M. Yoshlar jarangi: shakllanishi va faoliyati // Tilshunoslik masalalari. - 2006 yil.
2. Borisova-Lukashenets E.G. Zamonaviy yoshlar jargoni // Ruscha nutq. - 2004 yil
3. Borisova - Lukashenets E.G. Zamonaviy yoshlar jargoni // IT. 2006 yil
4. Grachev M.A., Gurov A.I. Yoshlar jargon lug'ati. - Gorkiy, 2004 yil.
5. Dubrovina K.I. Talaba jargoni // FN. 2004 yil.
6. Zemskaya E.A. Zamonaviy rus tili. So'z shakllanishi. - M., 2004 yil.
7. Matyushenko, E.E. Qarz olish zamonaviy yoshlar jarangi birliklarini
8. shakllantirishning eng samarali usullaridan biri sifatida / E.E. Matyushenko //
9. Tilning ijtimoiy variantlari - II: stajyor materiallari. ilmiy. konf. - N. Novgorod:
10. NGLU im. USTIDA. Dobrolyubova, 2003 yil.
11. Rosenthal D.E., Golub I.B., Telenkova M.A. Zamonaviy rus tili. - M., 2008 yil.
12. Shiryaev E.N. Nutq madaniyati tilshunoslik fani sifatida // Rus tili va
13. zamonaviylik: Russhunoslikni rivojlantirish muammolari va istiqbollari. - M., 2001 yil.
14. <https://www.bedeutungonline.de/jugendworte-und-jugendsprache-des-jahres-2021-liste-uebersicht-worte-beispiele/>
15. 2021-liste-uebersicht-worte-beispiele/



Nargiz NAZAROVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi
nargizanazarova744@gmail.com

FarDU katta o'qituvchisi, f.f.f.d. Z.Yigitalieva taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDA YAXSHILIK VA YOMONLIK KONTSEPTUAL MAYDONINING BADIY MATNDAGI IFODA VOSITALARI TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada yaxshilik va yomonlik kontseptining lingvistik talqin etishda uning leksik, morfologik, sintaktik, stilistik xususiyatlariga ahamiyat beriladi va mazkur kontseptning kontseptual maydoni yadro va periferiya chegaralari badiiy matndagi ifoda vositalari tahlili misolida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Kontsept, kontseptosfera, yadro, pereferiya, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlar

АНАЛИЗ ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ ДОБРА И ЗЛА НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье обращается внимание на лексические, морфологические, синтаксические, стилистические особенности лингвистической передачи концепта добра и зла, и на примере анализа выразительных средств раскрываются границы ядра и периферии концептуального поля данного концепта.

Ключевые слова: Концепт, концептосфера, ядро, периферия, лексические, морфологические, синтаксические особенности

ANALYSIS OF EXPRESSIVE MEANS IN THE LITERARY TEXT OF THE CONCEPTUAL FIELD OF GOOD AND EVIL IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation.

This article draws attention to the lexical, morphological, syntactic, stylistic features of the linguistic transmission of the concept of good and evil, and on the example of the analysis of expressive means, the boundaries of the core and periphery of the conceptual field of this concept are revealed.

Keywords: Concept, concept sphere, core, periphery, lexical, morphological, syntactic features

Kirish. Hozirgi zamon jahon tilshunosligi paradigmatik kontseptsiyasida kognitiv tilshunoslik o'z o'rnini mustahkam egalladi. Uning, aynan, hozirgi bosqichda paydo bo'lishi va jadal rivojlanishi tilshunoslikning o'ziga xos xarakterini namoyon qildi.

V.Z.Demyankov va Ye.S.Kubryakovalarning ta'rifiga ko'ra, kognitiv tilshunoslik tildagi axborotni kodlash va o'zgartirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kognitiv mexanizm sifatida o'rganadi[1.53-55].

Kognitiv tilshunoslik ikki asosiy yondashuv asosida o'rganiladi: lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar[2.6]. Bu yondashuvlar bir birini to'ldirib keladi.

Lingvomadaniy yondashuv madaniyatdan ongacha bo'lgan milliy kontseptosferani o'ziga xos xususiyatlarni o'rganadi. Kontsept inson ongiga tegishli bo'lgan, aqliy faoliyatni aks ettiruvchi global birlikdir. Insonning ongida tartiblangan kontseptlar to'plami kontseptosferani shakllantiradi. Til inson ongiga hamda fikrlash birligi sifatida tushunchalarning mazmuni va tuzilishiga tegishli uning kontseptual sohasiga kirish vositalaridan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yaxshilik va yomonlik kontseptining badiiy matndagi ifoda vositalari o'zbek asarlaridan olingan matnlar misolida tahlilga tortildi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilida yaxshilik va yomonlik kontseptual maydonining badiiy matndagi ifoda vositalari tahlili masalasining tadqiqi uchun tilshunos olimlar G.Shur, Ye.Kubryakova, Ye.Balashovalarning kontsept va kontseptual maydon haqidagi qarashlariga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Kontseptualizatsiya-bu insonga atrofdan keladigan ma'lumotlarni tushunish jarayoni bo'lib, bu

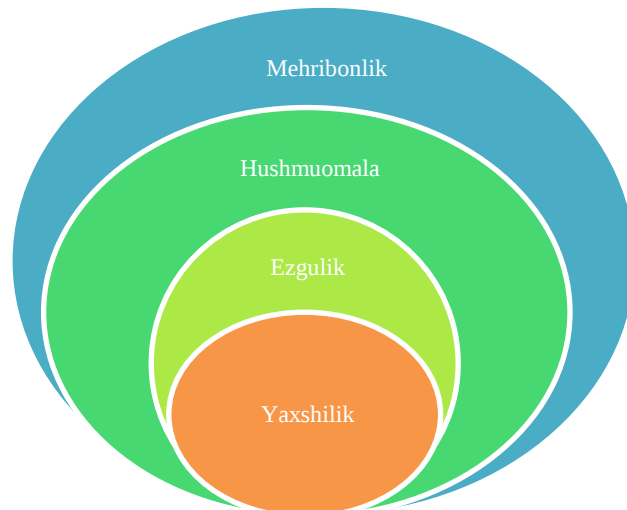
jarayon natijasida inson ongida tushunchalar shaklidagi dunyo haqidagi muayyan g'oyalar shakllanadi [3.22]. Inson ongingning tasnifiy faoliyati, "kontseptsiya qilingan" ob'ektni uning belgisining ma'lum bir toifasiga ruhiy bog'lash bo'lgan toifalash jarayoni bilan bog'liq. "Tushunchalar alohida holda mavjud emas, ular ob'ektlarning ajralmas sinflari sifatida toifalarga birlashtirilgan"[4.]. "Kategoriyaning shakllanishi uning atrofida quriladigan tushuncha yoki tushunchalar guruhining shakllanishi, ya'ni birlashtirilayotgan birliklarning o'xshashligini ifodalovchi xususiyatlar to'plamini ajratish bilan chambarchas bog'liqdir"[4.]. Har bir xalq tilida turlicha kontseptlar mavjud bo'lib, ularning lingvistik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish kontseptual maydonlarga bo'lib o'rganishni taqazo qildi. Yevropa olimlari G.S. Shur, Y. Trir "maydon" tushunchasini "leksik maydon" va "kontseptual maydon"larga ajratib o'rganganlar[5.21]. Kontseptual maydon bir xil mazmunga tegishli bo'lgan til birliklarini qamrab oladi.

Kontseptni lingvistik maydon nuqtai nazaridan tahlil qilishda badiiy asarlardagi ifodalar til materiali bo'lib xizmat qiladi. Yaxshilik va yomonlikni ochib beruvchi o'zbek badiiy asarlarida markaziy o'rinni insonning ma'naviy-axloqiy baholari bilan bog'liq tushunchalar egallaydi: "haqiqat", "yolg'on", "yaxshi", "yomon", "odob", "taqdir" kabi. Yaxshilik va yomonlik tushunchalari badiiy asarlarda keng tarqalgan bo'lib, har doim juft holatda va yaxshilik yovuzlikni yengishi ifodalanadi. Ushbu kontsept ma'no jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo'lsa-da, birgalikda olamning asosini tashkil etib, uning axloqiy mohiyatini belgilaydi.

Yaxshilik va yomonlik tushunchalarining lingvistik tahlili badiiy obrazlar tarkibini tasvirlash bilan birga o'quvchi

va muallifning ushbu kontseptning jamoaviy ong va individual ongda in'ikosini taqqoslashga imkon beradi.

Lug'atlarda "yaxshi" tushunchasi axloqiy jihatdan ijobiy, inson uchun yaxshi, foydali, zarur bo'lgan narsa, odamlarning umidlari, erkinlik va baxt haqidagi g'oyalar bilan bog'liqligi aks etadi. "Yovuzlik" axloqiy jihatdan salbiy va tanbehdir, demak yomon, qiyinchilik, azob-uqubat, qayg'u, baxtsizlik kabilar yomonlik kontseptini namoyon qiladi. Ya'ni yomonlik yaxshilikning teskarisidir.



1-chizma. Yaxshilik tushunchasining leksik darajalanishi.

O'zbek badiiy asarlaridan olingan misollardagi tahlillarda yaxshilik 11 ta, ezgulik 4 ta, mehribonlik 3 ta o'rinda kuzatildi, xushmuomalalik bo'lsa kam qo'llanuvchi birlik ekanligi sezildi. Ushbu tahlil quyidagi misollarda namoyon bo'ladi.

Qachondir bu odamlarga bir yaxshilik qilishni diliga tugib qo'ydi[6.46]. O'lmasa, dardga chalinib qolmasa, bu saxovatli kishilarga bir yaxshilik qilsin, shunday yaxshilik qilsinki, bu nogiron — xasta kishi diliga o'chmas alam solgan bolasining dog'ini unutsin[6.328].

Yigirma bir yil surgan eng ezgu o'ylari, har soatini baxt tilab o'tkazgan kunlari shu kecha tugaganday[6.317]. Shu tongda, shu ezgu ertada u umrining buyog'ini Dildorsiz, o'g'lisiz o'tkazish mumkin emasligini tuydi[6.508].

Rais uni mehribonlik bilan o'rnidan turib kutib oldi(670). A'zamjon uning yelkasiga qo'lini tashlab, mehribonlik bilan yuziga tikildi[6.266].

Morfologik darajada yadro maydonini tasvirlash uchun turli so'z turkumlarida ushbu kontseptning ifodalanishi tahlil qilinadi. Bunda:

Ot bilan: yaxshilik, ezgulik, mehribonlik, xushfe'llik,

Sifat bilan: yaxshi, ezgu, mehribon, xushmuomala,

Ravish bilan: yaxshi

Ravishdosh bilan: yaxshilab, do'stona

Fe'l bilan: yaxshilik qilmoq, yaxshilamoq, mehribonlik qilmoq kabi.

Yaxshilik kontsepti periferiyasining o'ziga xos xususiyati uning lingvistik tasvirini turli xil lingvistik usullarda taqdim etilishidir[7.].

Leksik ifodalanishiga ko'ra "yaxshilik" kontsepti yaxshi, chiroyli, aqlli, ulug'vor, sodiq, quvnoq, quvonch, rahm-shafqat, xursand bo'lmoq, sevmoq, quvonmoq kabi birliklar bilan bog'liq ekanligi aniqlandi.

Badiiy matnlarda ushbu tushunchalarning lingvistik talqini leksik, morfologik, stilistik va matn vositalarini o'z ichiga olgan ko'p darajali vositalar tizimini kasb etadi.

Yaxshilik kontsepti kontseptual maydoni yadrosini "yaxshilik" tashkil etadi. Yaxshilik tushunchasining yadro doirasida leksik darajalanish birliklari uning sinonimlari sanaladi.

Shuningdek, yaxshilikni ifodalovchi yana bir qancha leksemalar ishonchli, mehnatsevar, do'stona, dono, zo'r kabilar kuzatildi.

Badiiy matnda chiroyli 12 ta, aqlli 1ta, sodiq 1ta, quvnoq 6 ta, quvonch 19 ta, rahm-shafqat 1ta, xursand bo'lmoq 6 ta, sevmoq 26 ta, quvonmoq 13 ta kabi qo'llanilishi yaxshilikni ifodalovchi birliklar tilimizda salmoqli ekanligini ko'rsatdi.

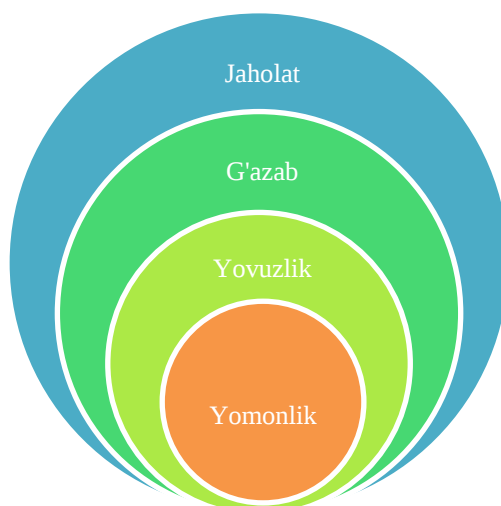
Masalan: O'zi bosiq, bir chiroyli yigit bo'pti[6.218]. Shu aqlli bo'lgani[6.435]. Endi u o'zini katta qo'shinning sodiq jangchisi deb biladi!..[6.365]. U o'zidan-o'zi ichki bir tovush bilan, hech bu dunyoda rahm-shafqat degan narsa bormi, adolat degan narsa bormi, deb nido qilardi[6.23]. Shunday quvnoq, shunday ko'rkam yigit ham halok bo'libdi[6.277]. Nizomjon u yoqdan-bu yoqqa yugurib radioda eshitgan gaplarnnn aytar, ularni o'z quvonchiga sherik qilmoqchi bo'lar edi[6.275]. Qirg'iz yigitlari xursand bo'lib, maqtab-maqtab dasturxonga fotiha o'qishdi[6.123]. — Jannat xolaning nima deganini bilmoqchimingiz? Siz Tursunboyini sevardingiz. Ammo Tursunboy...[6.390]. Do'stining bu martabasi, obro'si uni chindan ham quvontirgan edi[6.210].

Sintaktik jihatdan erkin iboralar, frazeologik birliklar yoki butun jumlar yaxshilik tushunchasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Matn tahlili yuzasidan tahlil qilinganda yaxshilik kontsepti ifodalovchilari asar qahramonlari hisoblanadi.

Yaxshilik tushunchasining lingvistik tasavvurlarini tahlil qilish asosida badiiy asarlarda yaxshilik kontseptini ifodalovchi vositalar turlicha bo'lib, ularning hammasi ham teng qo'llana olmasligi, albatta, bunda matn mazmunidan kelib chiqib kontsept doirasidagi tushunchalar tanlanishi aniqlandi.

Yomonlik tushunchasining o'zagini yomonlik leksemasi tashkil yetadi.



2-chizma. Yomonlik tushunchasini leksik darajalinishi.

Yomonlik kontseptining yadro va periferiyasini tavsiflash uchun "yomonlik"ning sinonimlari va hosilalari ishlatiladi: yovuzlik, yovuz, g'azab, jaholat kabi. Asarlarda bunday birliklar qo'llanilishi yaxshilikka nisbat berishda, yaxshilikni me'yoriy bahosini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida badiy matnda yovuz 5ta, g'azab 22ta, yomon 23ta qo'llanilgani aniqlandi.

Masalan: O'lsida qonli urush bormoqda, shaharlar yonmoqda, odamlar yovuz dushman bilan jon talashmoqda edilar[6.261]. Shu topda ona ko'nglida ham mehr, ham tashvish, ham g'azab bor edi[6.370]. — Xo'sh, niyatiigni ayt?— dedi butun g'azabini, nafratini to'kib[6.247]. — Esiig bormi? — dedi boshqa bir yo'lovchi. — Har qancha yomonligi bo'lsa melisa jazo beradi. olamon qiladigan paytlar o'tib ketgan[6.18]. — Jon bolam, o'shaqdan yur. Tezroq boraylik ko'nglinga yomon xayollar kelyapti[6.111]. Qaysi yerda ish yomon ketyapti, qaysi yerda yaxshi[6.147].

Yomonlik tushunchasining periferiyasini lingvistik tasvirlash usullari xilma-xil bo'lib, leksik sathda yomonlik so'zi bilan g'am, nomus, g'azab, hasad, aldash, xafa bo'lish, o'lish, yig'lash, g'azablanish, qatl qilish, o'lish kabi yomonlikni aks ettiruvchi birliklar aniqlandi. Shuningdek, g'am chekmoq, yolg'on gapirmoq, baqirmoq, kasal bo'lmoq, yo'ldan ozmoq, ahmoq, olib qochmoq, qasam ichmoq, isyon qilmoq, ahmoq bo'lmoq kabilar ham yomonlikni namoyon etishi aniqlandi.

Morfologik sathda turli xil so'z turkumlari doirasida yomonlik kontsepti ifodalanishi aniqlandi:

Ot bilan: yomonlik, yovuzlik, o'lim, g'azab,

Sifat bilan: ahmoq, yovuz, yolg'onchi, kasal,

Fe'l bilan: o'lmoq, aldamoq, tahdid qilmoq, sharmanda qilmoq, xafa qilmoq, yolg'on gapirmoq, baqirish fe'llari, yo'ldan adashmoq, ta'na qilmoq, isyon qilmoq kabilar.

Sintaktik sathda, yaxshilik tushunchasida bo'lgani kabi, yomonlik tushunchasining atrofini tasvirlash uchun erkin iboralar, frazeologik birliklar yoki butun jumlarlar ishlatiladi.

Masalan, — Ahmoq, bemaza ish qildi. Butun qishloqning boshini yerga egib ketdi[6.91].

Badiiy asar misolida olib borilgan tahlil yaxshilik va yomonlik kontseptlari turlicha qo'llanilishi, hamda yaxshilik va yomonlikni matnlarda teng ifodalanishi ularni mohiyatan chuqurroq anglashga, shuningdek, ushbu kontseptual qarama-qarshilikning badiiy asarlarda tahlili matnlarda o'ziga xos xususiyatlarini anglab olishimizga imkon beradi.

Xulosa qilsak, badiiy matnlarda doimo jamoaviy lingvistik ongga xos bo'lgan xalq axloqiy qadriyatlarini baholash va idrok etishda kontseptual yondashuv saqlanib qoladi, bunda asarlarda yaxshilik va yomonlik kabi tushunchalar tarkibiga yangi bilimlarini kiritish emas, balki milliy madaniyatni saqlab qolgan holda yozuvchining boy lingvistik vositalar orqali o'quvchi e'tiborini jalb qilishi tushuniladi.

ADABIYOTLAR

1. Кубрякова Е.С. Демьянков В.З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. 245 с.
2. Балашова Е.Ю. Концепты любви и ненависти в русском и американском языковых сознаниях. Автореф. дис... канд. филол. наук. Саратов, 2004.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии [Текст] / Н.Н. Болдырев. — Тамбов: Изд-во Тамбовского университета, 2001. — 123 с.
4. Qarang: Богданова Е.А. Концепты "добро" и "зло" в русской и французской лингвокультурах: аксиологический аспект: диссертация ... кандидата филологических наук. - Майкоп, 2012.- 162 с.
5. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. — М.: 1974. — 256 с.
6. Said Ahmad. Ufq. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1976. — 686 b.
7. Ли Исинь. Концепты "добро" и "зло" в русском языковом сознании (на материале русских народных сказок и сказок А.С. Пушкина) https://www.g'ramota.net/articles/issn_1997-2911_2017_2-2_40.pdf



Махфурат ОМОНОВА,

Қарши давлат университети мустақил тадқиқотчи

E-mail: maxfurat.omonova@mail.ru

ҚарДУ профессори, филол.ф.д.Хўжамурод Жабборов тақризи остида

NOMINATION OF AMELIORATIVE OBJECTS BY MOTIVATIONAL SIGNS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article discusses the issues of the process of naming reclamation objects and water resources with words and terms with motivational features in English and Russian. The research was carried out on the basis of theoretical and practical points about the names of ameliorative objects according to motivational features. The conclusion of the scientific article suggests that the form and volume, location, quality and fertility, irrigation of sown areas, reclamation objects formats names and complex terms according to the motivational features of education.

Key words: Reclamation system, reclamation economy, reclamation agriculture, reclamation zoning, area, arable land, cotton, grain, wheat, barley, irrigated area.

НОМИНАЦИЯ МЕЛИОРАТИВНЫХ ОБЪЕКТОВ ПО МОТИВАЦИОННЫМ ПРИЗНАКАМ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматриваются процесс наименования мелиоративных объектов и водных ресурсов со словами и терминами с мотивационными признаками на английском и русском языках. Это исследование проводилось на основе теоретических и практических представлений о названиях мелиоративных объектов по мотивационным признакам. Заключением научной статьи выдвигается что, форма и объем, дислокация, качество и плодородность, ирригация посевных площадей, являясь мелиоративными объектами образуют наименования и сложные термины по мотивационным признакам образования.

Ключевые слова: Мелиоративная система, мелиоративное хозяйство, мелиоративное земледелие, мелиоративное районирование, площадь, пашня, хлопчатник, зерно, пшеница, ячмень, орошаемая площадь.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА МЕЛИОРАЦИЯ ОБЪЕКТЛАРИНИ МОТИВЛАНИШ БЕЛГИЛАРИГА КЎРА НОМЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек тиллари мелиорация ва сув ҳўжалиги объектларини ифодаловчи терминларга ва унинг қисмларига онд тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг экин майдонларининг мотивланиш белгиларига кўра номланишини ёритишга қаратилган. Ушбу тадқиқот мелиорация объектларининг мотивланиш белгиларига кўра номланиши ҳақидаги назарий ва амалий фикрларига таянган ҳолда олиб борилган. Мелиорация объекти сифатида экин майдонлари шакли ва ҳажми, жойлашиш ўрни, сифати ва унумдорлиги, суғорилиш ва суғорилмаслиги, қарашлилиги, сув ҳўжалиги соҳасига оидлиги, канал турлари ва насос билан алоқадорлигига кўра турли-туман туб ва бирикмали терминларни ҳосил қилади деган хулоса илгари сурилади.

Калит сўзлар: Мелиорация тизими, мелиорация объектлари, мелиоратив кишлок ҳўжалиги, мелиоратив районлаштириш, майдон, экин майдони, пахтазор, ғаллазор, бугдойзор, арпазор, суғорма майдон.

Кириш. Инглиз ва ўзбек тилларида мелиорация объектларини мотивланиш белгиларига кўра номланишини ёритишдан олдин аввало мелиорация фани таркибига кирувчи мелиорация тизими-ameliorative system, мелиорация объектлари-ameliorative objects, мелиоратив кишлок ҳўжалиги-ameliorative agriculture, мелиоратив районлаштириш-ameliorative zoning, мелиорация даври-ameliorative period каби мелиорацияга умумий алоқадор бўлган тушунчалар ва уларнинг англатган маъноларига тўхталиш зарур.

Мелиорация - бу ишлатилган, яъни экин экилган, суғорилган, ҳосил олинган ерларнинг табиий шароитларини яхшилашни қамраб оладиган халқ ҳўжалигининг бир соҳаси. Энг катта аҳамияти кишлок ҳўжалигини мелиорациялаштиришдир, унинг вазифаси ер ресурсларидан энг самарали фойдаланиш учун шароит яратишдир. Мелиорация объектлари коллектор-дренаж ва ер усти ташлама сувларини тўплаш ҳамда уларни суғориладиган ерлардан ташқарига чиқариб ташлашга кўмаклашадиган, коллекторларни ва коллектор-дренаж

тармоғини, вертикал дренаж кудукларини, мелиорация насос станцияларини (агрегатларини) ва кузатув тармоғини ўз ичига оладиган сув ҳўжалиги объектлари мажмуидир.

Мелиорация тизими - бу тупрокнинг илдиз қатламида оптимал сув, ҳаво, озук модалари ва қисман иссиқлик режимларини яратиш ва сақлашни таъминлайдиган, барқарор экинлар ҳосилдорлигини олиш ва кишлок ҳўжалигидан юқори маҳсулдорлик билан фойдаланишни таъминлайдиган функционал жиҳатдан бир-бирига боғланган гидротехника иншоотлари ва қурилмалари мажмуасидир. Мелиоратив кишлок ҳўжалиги - мелиорация қилинган ерларда деҳқончилик. Мелиоратив районлаштириш - ерларни мелиоратив ҳолатга келтириш зарурлигини ва уларни амалга ошириш имкониятларини белгилайдиган табиий омиллар мажмуасига кўра районлаштириш. У мелиорация концепциясини танлаш, унинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш учун атроф-муҳит шароитларини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Мелиорация даври - маҳаллий ва

биологик мелиорация ёрдамида мелиорация қилинган ерларнинг сифати яхшиланадиган ва унумдорлиги тикланадиган вақт оралиғи.

Маълумки, мелиорация ва сув хўжалигининг асосий объектлари суғорма ва обикор деҳқончиликда фойдаланиладиган экин экишга яроқли ерлар мажмуини ташкил этади. Экин экиладиган, суғориладиган ва суғорилмайдиган тупроқ қатлами - суғориш майдони, ер, тупроқни ташкил этади. Обикор деҳқончиликда сув, лалмикор деҳқончиликда ёмғир ва қор сувлари – восита, ер эса объект вазифасини бажаради. Шу сабабли ҳам деҳқонлар: “ер – ҳазина, сув-олтин” дейишади [1].

Инглиз ва ўзбек тиллари мелиорация ва сув хўжалиги объектларини ифодаловчи терминларга суғориш майдони-(irrigation area), ер- (field, area), тупроқ-(soil) ва унинг қисмларига онд тушунчаларни ифодаловчи сўзлар анчагина. Кузатишлар шуни кўрсатдики, мелиорация ва сув хўжалиги объектларининг мотивланиш белгилари кўра номланиши турлича. Мелиорация ва сув хўжалиги объектларидан экин майдонларининг мотивланиш белгиларига кўра номлари экин экиладиган ернинг умумий номи экин майдони-(sown area), дала(-area, field) деб юритилади. Бугдой даласи - wheatfield, пахта майдони – cotton field, экин майдони – sown area, ғалла майдони -wheatfield, арпа майдони - barley field .

Демак, ўзбек ва инглиз тилларида мелиорация объектларини ифодаловчи терминлар гуруҳига обикор ва лалмикор ерлар- irrigated area and dryland, коллектор - collector, дренаж-drainage, вертикал дренаж- vertical drainage, горизантал дренаж – lateral drain, вертикал дренаж кудуклари- vertical drainage will, мелиорация насос станциялари – ameliorative pumping station, кузатув тармоқлари-monitoring network, сув хўжалиги объекти - water management objects ва бошқалар киради.

Мазкур мақолада мелиорация ва сув хўжалиги объектларидан фақат экин майдонларининг мотивланиш белгиларига кўра номланишини ёритишга ҳаракат қиламиз. Шу ўринда айтиш ўринлики, ўзбек тилшунослигида объектларнинг мотивланиш белгиларига кўра номланиши тадқиқотчи Х. Жабборовнинг “Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси” мавзусидаги докторлик диссертациясида ғаллачилик экин майдонлари мисолида атрофлича ўрганилган [12]. Биз ушбу мақолани ёритишда муаллифнинг объектларнинг мотивланиш белгиларига кўра номланиши ҳақидаги назарий ва амалий фикрларига таянган ҳолда иш юритишга ҳаракат қиламиз.

Юқорида таъкидланганидек, ўзбек-инглиз тилларида экин майдонлари шакли ва ҳажми, жойлашиш ўрни, қарашлилиги, сифати, унумсиз, унумдорлиги, суғорилиш, суғорилмаслик каби мотивланиш белгиларига турлича номлангандир. Икки тилда ҳам бундай мотивланиш белгиларига кўра номланган терминларни қуйидагича гуруҳлаб ўрганиш мумкин:

1. Мелиорация объекти экин майдонлари шакли ва ҳажмига кўра: майдон- field, area, экин майдони – sown area , катта майдон-enormous area, кичик дала-a small field, карта-plantation, дашт-steppe, участок-area, огород-vegetable garden, plot, катта пол- large planting area ва бошқалар.

Демак, ўзбек ва инглиз тилларида экин майдонлари ҳажм ва шакл белгисига кўра карта-area, пайкал-small area, дала-field, майдон-area, экин майдони-agricultural area, пахтазор-cotton field, ғаллазор-wheatfield, бугдойзор-wheatfield, арпазор-barley field каби сўзлар – катта майдон тушунчасини англатади.

2. Экин майдонларининг жойлашиш ўрнига кўра бой ери – бойнинг уйи яқинидаги ер, яқин майдон, узок майдон, баланд майдон (тепалик ёнида жойлашган ер), ёкамайдон, дарёобод // дайровод, ўрталиқ, орамайдон –

йўл ёқаси, дарё бўйи, уйлар ўртасида жойлашган майдон. Шундай қилиб, бу объектлар жойлашиш ўрнига кўра мотивланган бўлиб, томорқа, ҳаят // ҳайат, чорбоғ, агорот, узок майдон деб номланган [3]. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, экин майдони номларининг таркибида туб, ясама сўзлардан кўра, бирикмали терминлар анча кўп. Бундай бирикмали терминлар нарса ва ҳодиса, белги ёхуд объектларни бир-биридан аниқ ажратиш учун туб сўзларга ўша тушунчанинг маъносини янада ойдинлаштирувчи изоҳловчи сўзларни (хўжалиқ, ер) қўшиш воситасида (фермер хўжалиги ери, бой ери, давлат ери, деҳқон хўжалиги) ясалган[6].

3. Экин майдонлари қарашлигига кўра қуйидаги сўз ва терминлардан иборат. давлат ери, бой ери – бойга қарашли экин майдони, камбағал ери, ердор – ер эгаси, фермер ери, мулкдор, совхоз ери, колхоз ери, бригада майдони, звенобой // звено ери, қишлоқ ери, мактаб ер участкаси, шаҳар ери, ер эгалиги, халқ ери, ширкат ери, бўлим ери, хусусий ер ва бошқалар. Бу гуруҳдаги сўзлар, асосан, қарашлилиқ мотивига кўра асосланиб ясалган.

4. Сифати, рельефи ва унумдорлигига кўра экин майдонлари қуйидагича номланган. Сифатли ер, ҳосилдор ер, унумдор тупроқ, ҳосилдор майдон, семиз ер // думба ер, зархок (унумдор) ер, текис ер, табиий унумдор ер, окпоя // обод ер // обод тупроқли ер, қумок // қумлоқ ер, оби ер // сувли ер, қайроқи ер, зар тупроқли ер ва бошқалар [1].

5. Экин майдонининг сифатсизлиги ва унумсизлигига кўра Юқори Қашқадарё шеваларида сифатсиз, унумсиз, қаттиқ, яроқсиз ҳолга келиб қолган экин майдонларининг ўз номлари мавжуд: гўмпар – гўнгланган, маҳаллий ўғит солилмаган ер; жабиз // жавиз – қотиб қолган ер; лойшақ – лойли ер, шилтали ер, ёмғир кўп ёғиши натижасида яроқсиз бўлиб қолган ер. Ҳар йили экин экилиб, чарчаб қолган ер – чарчик (жер) дейилади. В.Радлов луғатида – бўз «ишланмаган ер, чўл, қаттиқ ер». Шўр ер // шўрхок – шўри (тузи) кўп ер, тўғай ер, дашхол ер (Чр., Як.), ҳайдалма қавати қалин бўлмаган ер, янги ўзлаштирилган унумсиз ерлар – дашкал // дашкал деб юритилади. Оқова қачкан ер (Чр, Қм.) шўрлаб, ёрилиб кетган ер, чағат – экин экиш мумкин бўлмаган, яроқсиз ер, бузук ер – яроқсиз ер, Шаҳрисабз туманида кам ҳосили, унумсиз, яроқсиз, ерлар – ташландик ер деб юритилади. Худра – 1.бугдой ҳосили йиғиштирилиб олинган, экин майдонида бир йил қолиб кетган бугдой пояси (Чр.) [2]. Шу каби сўз ва терминлар халқ нутқида қўлланади. Ола ер – унумсиз, қаттиқ ер (тупроқ), захкаш ер – ер ости суви ери юза жойлашган дала, оқ ер, яроқсиз ер, шўрхак – шўр босган ер, шўртак ер – бироз шўрланган, шўрроқ ер [7]. Умуман олганда, ердан фойдаланиш учун унинг сифати ва унумдорлиги катта роль ўйнайди. Шу боис ернинг ҳосилдорлиги билан боғлиқ бўлган сўз ва терминларнинг асосий қисми ер лексемаси иштирокида ясалган бирикмали терминларни ташкил этади. Бу гуруҳдаги сўзларнинг аталиши, мотивланиши, аниқ сезилиб туради: ҳосилдор ер, сифатли ер, унумдор ер, унумдор майдон, семиз ер, баҳорикор ер ва шу қабилар. Лекин менг//манг, бойир ер, тақир, аланг, тархон ер каби луғавий бирикларда эса ернинг сифати ва унумдорлигини англаш хиралашган ёки бутунлай унутилган. Бу сўзлардан менг//манг – тош ва кум, тупроқ аралаш қаттиқ ер маъносини англатади [4].

Шуни айтиш лозимки, экин майдони (ер, тупроқ) сифати ва унумдорлик даражасига кўра номланишида шевавий характер касб этади: менг, бойир ер, бўзлок ер, бўзлоғи қайроқи, думба ер // семиз ер, қумок, заранг ер, оқ пайкал – бир неча йил экин экилмай қолган ер ва шу қабилар. ДЛТда бу турдаги сўзлардан таз, таз ер лексемаси учрайди, холос. Экин майдонининг

унумсизлигига кўра: унумсиз тупроқ, аррик ер//оррик жер, тархон ер, ола ер ва шу каби сўзларда мотивланиш аниқ сезилиб турса-да, зайак, алан, ангар, худра каби сўз ва терминларнинг мотивланиши хиралашган [5].

5. Экин майдонларининг суғорилишига кўра гуруҳига қуйидаги сўзларни киритиш мумкин. Чунончи: суғорма майдон-irrigated area, суғориладиган майдон-irrigation area, оби//ови, обикор- irrigated area, обикор деҳқончилик- irrigational agriculture, суғорма деҳқончилик, суғорма ер, суғорма массив, суғорма дала, суғориладиган ер, тағоби– маълум каналдан суғориладиган экин майдони [8].

6. Экин майдонининг суғорилмаслигига кўра қуйидаги сўзларни мисол сифатида кўрсатиш мумкин: лалми майдон, лалми ер, лалмикор деҳқончилик, дапсан – суғорилмайдиган паст тепалик каби

7. Сув ҳўжалиги соҳасига оидлигига кўра: сув – Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки, умум-миллий бойлиги ҳисобланади, у давлат томонидан қўриқланади. Жилғалар, сойлар, дарёлар, сув омборлари, кўллар, денгизлардан, каналлар, коллектор-дренаж тармоқлари, булоқлар, ҳовузларнинг сувлари ва бошқа ер усти сувларидан - Ягона давлат сув фонди ташкил топади. Сув ҳўжалиги (water reserve)-иктисодиётнинг сув ресурсларини ва сув объектларини ўрганиш, ҳисобга олиш, бошқариш, улардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, шунингдек сувларнинг зарарли таъсирига қарши курашишни қамраб олувчи тармоғи. Сув объекти (irrigation object)–сувлар доимий равишда ёки вақтинча тўпланадиган ва сув режимининг ўзига хос шакллари ва белгилари бўлган табиий (жилғалар, сойлар, дарёлар ва бошқалар) ҳамда сунъий (очиқ ва ёпиқ каналлар, шунингдек коллектор-дренаж тармоқлари) сув оқимлари, табиий (кўллар, денгизлар, ер ости сувли қатламлари) ва сунъий (сув омборлари, сел сувлари тўпланадиган жойлар, ҳовузлар ва бошқалар) сув ҳавзалари, шунингдек булоқлар ва бошқа объектлар. Сув ресурслари (water reserve) – сув объектларида тўпланган барча сувлар мажмуи, булар мавжуд ҳудуддаги барча ер усти сувлари, ер ости сувларидир. Ер ости сувлари ресурслари (underground water reserve) – ер сатҳидан пастда ер қобиғининг тоғ жинслари қатламларида жойлашган сувлардир, ер ости сувлари одатда 3 тоифага бўлинади (сизот сувлари-subsurface water, артизан сувлари- artesian water, босимли сувлар-pressure water). Трансчегаравий сувлар (transboundary/cross-boundary water reservoir)– икки ва ундан ортик давлатлар чегараларини кесиб ўтадиган ёки шундай чегараларда жойлашган ҳар қандай ер усти ёки ер ости сувлари. Сув кадастри (water register) – мамлакатнинг барча сув ресурслари ҳамда объектларини ҳар томонлама ва батафсил тавсифловчи маълумотлар. Дарёнинг сувлиги (floody period of rivers)– муайян вақт оралиғи (ўн кун, ой, бир йил)да дарёдан оқиб ўтадиган сув ҳажми;. Сув истеъмоли (water consumption) – –юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш учун сув ресурсларидан уларни сув объектдан белгиланган тартибда олган ҳолда истеъмолга ишлатиб фойдаланиши. Сувдан фойдаланиш(water utilization)-юридик ва жисмоний шахслар томонидан сув ресурсларини сув объектдан белгиланган тартибда олиб лекин истеъмолга ишлатмаган ҳолда улардан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланиш (буларга гидроэлектростанциялар-hydroelectric power station, саноат корхоналари, балиқчилик ҳўжаликлари мисол бўлиши мумкин). Сув ҳўжалиги объекти(water reservoir object)-сув ресурсларини тўплаш, бошқариш, етказиб бериш, улардан фойдаланиш, уларни истеъмолга қилиш, ажратиб бериш ва

муҳофаза қилиш мақсадида сув ҳўжалиги фаолияти амалга ошириладиган сув объекти (дарёлар-river, сойлар-flow, каналлар-canal, сув омборлари-water house, гидроузеллар-hydro-electric site, гидротехник иншоотлар-hydro-system, гидropостлар-hydropost, гидрометрик кўприклар-hydrological gauges, сув таксимлаш иншоотлари-water-distributor);

8. Сувни йиғиш ва саклаш учун қуриладиган сунъий сув ҳавзаларига кўра:

Канал (canal/channel) – ўз оқими билан оқадиган тўғри шаклли сунъий ўзанга эга бўлган сув ўтказгич. Машина канали (mechanic channel) – насос орқали чиқариб берилган сувни бошқаришга мўлжалланган канал. Ҳўжаликлараро канал (inter-farm canal) – сув ўтказиш қобилиятдан қатъий назар бир нечта ҳўжалик ҳудудидан оқиб ўтувчи каналлар. Гидротехник – сувдан тўғри фойдаланишга мутасадди шахс. Бош иншоот (head-structure)– магистрал канал бошида қурилган, манбаъдан олинадиган сувни созлаб турадиган гидротехник иншоот. Сув иншоотларининг тугуни (гидроузел-hydro-electric site) – дарё ёки каналнинг бир ерида қурилган бир нечта гидротехника иншоотлар мажмуи. Гидротехника иншоотлари (hydrotechnic system)– сув тўпловчи, сув ўтказувчи, сув сатҳини кўтарувчи, сув тўсувчи, сув оқимини бошқарувчи ва бўлувчи иншоотлар мажмуи. Сув ҳўжалигидаги гидротехник иншоотлар (hydrotechnic system of water house) – сув омбори, сел сув омборлари, канал (магистрал, туманлараро, ҳўжаликлараро), лоток, насос станция (суғориш ва мелиоратив), тик кудуқлар (суғориш ва мелиоратив), коллектор (магистрал, туманлараро, ҳўжаликлараро), очиқ ва ёпиқ дренажлар, пьезометрлар, дюкер, акведук, гидроузел, сув тўсувчи иншоотлар, сув таксимловчи иншоотлар ва бошқалар. Сув таксимлагич (water-distributor) – дарё, канал каби катта сув манбаъларидан кичик ариқ ва майда каналларга сув таксимлаш учун хизмат қиладиган гидротехник иншоот. Сув ўлчаш сув туширгич (водослив-spillway/weir)– кичик каналларда сувни ўлчаш учун сунъий ўзгармас ўзан шаклига келтирилган иншоот. Сув туширгич (водопад-waterfall equipment) – сув оқиши юқоридан пастга кескин тушадиган ерга қуриладиган поғонали гидротехник иншоот. Сув урилма (waterfall floor) сув туширгичдан кейин жойлашган дарё ўзани ёки каналнинг мустаҳкамланган қисми. Нов (лоток-flow) – (очиқ нов) ариқ ўрнида фойдаланиш учун ишлатилади. Тўғон (плотина-dam) – сунъий ёки табиий сув йўлларини тўсиш учун турли материаллардан қуриладиган гидротехник иншоот. Остона (poror-partition) – гидротехник иншоотларини сув ўтказадиган пастки қисмлари ёки дарё ўзанини ювилишдан саклаш учун унинг остига қуриладиган кўндаланг девор. Бўйлама кесим (продольный профиль-longitudinal profile) – гидротехник иншоот йўналишини узунасига бўлаб олинган тик қирқими кўриниши. Кўндаланг кесим (поперчный профиль-cross-section) – гидротехник иншоот йўналишининг эни бўйлаб олинган тик қирқим кўриниши.

9. Каналнинг турлари ва насос билан алоқадорлигига кўра: Акведук (conduit)- жар, дара, дарё, йўл орқали нов ёки кўприксимон кўринишдаги сув ўтказувчи иншоот. Дюкер (duke) – канал сувини темир йўл, қатнов йўллари, кўтарма ва бошқа тўсиқ тагидан олиб ўтишга мўлжалланган ёпиқ сув ўтказувчи иншоот. Тўсиқ (зуб- fence) – тупроқдан қурилган тўғон ва қурилмаларнинг конструктив элементлари сизиб чиқадиган сув йўлларини чўзиш учун флюбет (иншоот асоси) остига ўрнатиладиган тўсиқ. Каскад (cascade)–бир

неча поғонали урилиб тушадиган сунъий шаршара; Гидротехник бетон (flexible tanks) – гидротехник иншоотларга ишлатиладиган сув ўтказмайдиган, эгилувчан, совуқ ва иссиққа ҳамда сувдаги агрессив моддаларнинг таъсирига чидамли бетон. Дрена (drain)– зах қочириш мажмуаси, қишлоқ хўжалик экинларини ўсишига мўътадил шароит яратилиши мақсадида суғориладиган майдонда сизот сувлар сатҳини пасайтиришга хизмат қиладиган қувур. Дренаж модули (drainage module)– 1 секундда 1 гектар майдондан чиқиб кетган сув миқдори. Зовур (drain)– суғориладиган майдонлардан сизот сувларини олиб чиқиб кетишга, ҳудуддаги ер ости сизот сувлари сатҳини меёр даражасида сақлашга хизмат қилувчи тармок. Тик зовур (vertical drain)– бурғу билан чуқур қазилган қудуқдан сизот сувларини чиқаришга мўлжаллаб қурилган сув тармоғи. Насос (pumps)– ташқи куч ёрдами билан ҳаракатга келувчи ва суюқликни бир жойдан иккинчи жойга кўтаришга хизмат қиладиган машина. Насос

станция (pumping system)– суюқликларни босим остида ҳайдайдиган иншоот, машина ва қурилма мажмуаси. Насосни сўриш баландлиги (height of pumping system)– насос ўрнатилган жойнинг сатҳи билан мазкур насос сўриб олиши мумкин бўлган сувнинг сатҳи орасидаги масофа (м). Сурма қулфак (задвижка- valve) – сув қувурларидаги сувни беркитадиган қурилма [1].

Хулоса. Умуман олганда, мелиорация объектларининг мотивланиш белгиларига кўра номланиши 9 гуруҳга ажратилиб таҳлил этилди. Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, мелиорация объекти сифатида экин майдонлари шакли ва ҳажми, жойлашиш ўрни, сифати ва унумдорлиги, суғорилиш ва суғорилмаслиги, қарашлилиги, сув хўжалиги соҳасига оидлиги, сувни йиғиш ва сақлаш учун қуриладиган сунъий сув ҳавзалари, канал турлари ва насос билан алоқадорлигига кўра турли-туман туб ва бирикмали терминлардан иборатдир.

АДАБИЕТЛАР

1. Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. филол.фан. доктори дисс.. –Т.:2017. – Б.19-23.
2. Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Т.:1969. – Б.47.
3. Ибрагимов З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалар қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи: Филол. фанлари номз.дис. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.25.
4. Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX начале XX вв. – М.: 1975. – С.127.
5. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. – Т.:2011. – Б.466.
6. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Т.:1985. – Б.96.
7. Радлов В.В. Тюркологический сборник. – М.:1972.– С.231-233
8. Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. – Т.:1978.– С.144.



УДК169.9(776.6)

Кулдош ПАРДАЕВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти

E-mail: kuldashparda@mail.ru

Фил.ф.д. Султонбек Нормаматов тақризи асосида

MATERIALS OF LITERATURE IN THE AL-ISLOH JOURNAL

Abstract

Literary materials in the Al-Islah journal which published in the early twentieth century, are classified. The journal's close connection with the socio-political life and literary environment of Turkestan in the early twentieth century, the scope of literary materials, genre features, the essence of literary-critical articles are studied and generalized and scientific-theoretical conclusions are made. The role of the magazine in the press of the national awakening period and in the history of our national journalism was highlighted.

Key words: Literature, genre, ghazal, article, author, national awakening, jadidism, enlightenment, ignorance, analysis, press.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ В ЖУРНАЛЕ «АЛЬ-ИСЛЯХ»

Аннотация

Классифицированы литературные материалы журнала «Аль-Ислях», изданного в начале XX века. Исследуются тесная связь журнала с общественно-политической жизнью и литературной средой Туркестана начала XX века, объем тематики литературных материалов, жанровые особенности, суть литературно-критических статей и сделаны обобщающие научно-теоретические выводы. Подчеркнута роль журнала в печати периода национальное возрождение и в истории нашей отечественной журналистики.

Ключевые слова: Литература, жанр, газель, статья, автор, национальное возрождение, джадидизм, просвещение, невежество, анализ, пресса.

“АЛ-ИСЛОХ” ЖУРНАЛИДА АДАБИЁТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Аннотация

XX аср бошларида нашр этилган “Ал-Ислох” журналидаги адабиёт материаллари тасниф қилинган. Журналнинг XX аср боши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва адабий муҳити билан чамбарчас боғлиқлиги, адабиёт материалларининг мавзу қўламини, жанр хусусиятлари, адабий-танқидий мақолалар моҳияти тадқиқ қилиниб, умумлашма илмий-назарий хулосалар чиқарилган. Журналнинг миллий уйғониш даври матбуотида ҳамда миллий журналистикамиз тарихида тутган ўрни кўрсатилди.

Калит сўзлар: Адабиёт, жанр, ғазал, мақола, муаллиф, миллий уйғониш, жадидчилик, маърифат, жаҳолат, таҳлил, матбуот.

Кириш. Жадидлар кун тартибига қўйилган асосий муаммоларни ҳал этишда матбуотни асосий восита деб билдилар. Улар матбуот воситасида миллат равангига тўсиқ бўлаётган муаммоларни ҳал этиш, мутараққий миллатлар даражасига етиш мумкинлигига қаттиқ ишондилар. Шу боис матбуот фаоллаша борди. Янги адабиёт, санъат ва шу каби соҳалар ривожига матбуот асосий омил бўлиб хизмат қилиши ҳаётининг эҳтиёжга айланди.

Аслида ҳам, маърифатпарвар жадидларнинг мақсади тараққиётга тўсиқ бўлаётган муаммоларга, миллатни таназзул гирдобига тортаётган иллатларга қарши курашишда матбуотдан фойдаланиш эди. Бу даврдаги бошқа нашрлар сингари “Ал-Ислох” журналида ҳам Туркистоннинг мустамлака ҳолатига тушиш сабаблари, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи ҳақида мақолалар эълон қилинди. Жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари даражасига кўтарилиш зарурати кун тартибига қўйилди.

Маълумки, адабий муҳит, жараён XX аср бошларида миллий матбуотда, газета ва журналлар, китоб ва рисоаларда акс этди. Ўша давр ўзбек миллий матбуотининг нуфузли нашрларидан бўлган “Ал-Ислох”

журналининг адабий манба сифатидаги хизмати катта эканини таъкидлаш керак.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. “Ал-Ислох”да чоп этилган адабиёт материаллари бугунги кунга қадар махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас. Журналда ўз даврининг долзарб мавзулари юзасидан таҳлилий мақолалар, баҳс-мунозара материаллари чоп қилинган. Журнал ҳақида дастлабки маълумотлар Абдулла Авлоний, Чўлпон, Воҳид Абдуллаев, Ботирхон Валихўжаев, Ғулом Каримов, А.К.Боровков, З.Ражабов тадқиқотларида учрайди. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнггина С.Аҳмедов, Н.Абдуазизова, М.Худойкулов, К.Воҳидова, Р.Тожибоев, Қ.Пардаевлар “Ал-Ислох” ҳақида ижобий фикрлар билдирган[1]. Ушбу тадқиқотларда “Ал-Ислох” журналидаги адабиётга оид материаллар махсус ўрганилган эмас. Мазкур мақолада юқоридаги ишлардан фарқи ўлароқ, мавзу кенг ёритилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Адабий меросни ўрганиш борасида Президент Ш.Мирзиёев асарларидаги методологик аҳамиятга молик қарашлар, адабий манбашунослик ва матншунослик ҳамда адабиётшунослик соҳасида ўзбек олимларининг, ғарб ва шарқ тадқиқотчиларининг қўп асрлик тажрибалари тадқиқот

учун методологик асос вазифасини бажарди. Ишда адабиётшуносликда синалган, бу соҳадаги илмий тадқиқотларда юқори натижа бериб келаётган қиёсий-тарихий, герменевтик методлардан фойдаланилди.

Тахлил ва натижалар. “Ал-Ислоҳ” журналининг 1915-1918 йилги сонларида 101 та адабиёт материаллари босилган. Буларнинг аксарияти назмий асарлардир. Шу йиллари нашр этилган 101 асардан 74 таси шеърӣ, қолган 27 таси эса насрий асарлардир.

“Ал-Ислоҳ”да чоп этилган соф адабий асарлар таснифига ўтишдан аввал, таъкидлаш керакки, бу адабиёт намуналарининг барчаси ҳам юксак бадийят талабларига жавоб бера олмайдӣ. Бинобарин, жадид адабиёти ҳақида ёзар экан, профессор Б.Қосимов бу хусусиятни алоҳида қайд этган эди: “Бу адабиётнинг илк намуналари бадийятига кўра у қадар юксак эмас, ғоялар яйдоқ берилади. Ялонғоч даъват ва чақириқлар, шиорбозлик кўзга ташланади. Жадид адабиёти 10-йилларнинг охири, 20-йиллар бошидагина тўлақонли адабиётга айланди” [2].

“Ал-Ислоҳ” журналидаги адабиёт материалларни бадий савиясига кўра икки гуруҳга тасниф этиш мумкин. Биринчиси, ғояга бирламчи аҳамият берилган асарлар, иккинчиси, юксак бадийят намуналари. Таъкидланганидек, журналда нашр этилган адабиёт материаллари орасида салмоқ жиҳатдан шеърӣ асарлар етакчи ўринда туради. Журналдаги шеърӣ асарларни мавзуга кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин:

а) маърифӣ шеърлар;

б) диний шеърлар;

в) ижтимоӣ-сиёсий шеърлар;

Биринчи гуруҳга оид шеърлар: “Кўрмадим”, “Иттифок хусусинда”, “Ислоҳи тадрис ҳақинда”, “Миллий алоқа”, “Мубашширхондан мухаммас”, “Ислоҳ ҳақинда”, “Баҳор”, “Туркистон шоирларина хитоб”, “Камийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Таассуф”, “Танбех”, “Ташвиқот”, “Азмийдан ташаккур”, “Мана шеърӣ жавоб”, “Очиқ ҳақиқат”, “Таълим даркор”, “Сахийларким”, “Заруратдин”, “Таълими ислоҳ”, “Муносиб замон”, “Ҳайратийдин мухаммас”, “Васлийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Жавҳарийдин Асирийга марсия”, “Мирза Аҳмаддин шеър”, “Ибротдин “Ислоҳ”га изҳори ташаккур”, “Бахтсиз миллат” ва шу қабилиар.

Бу сингари шеърларнинг деярли барчаси маърифатга тарғиб этувчи асарлардир. Бинобарин, маърифатга тарғиб этиш ўша давр шеъриятини етакчи хусусияти эди.

Иккинчи гуруҳга доир шеърлар: “Мавлуди шариф”, “Муножот”, “Ҳижоб хусусинда”, “Тасаттири нисвон”, “Тажвиди Куръон”, “Мавлуди шариф ҳақинда”, “Диний мухаммас”, “Очиқлик”, “Ҳоибдин ҳижоб тўғрисида”, “Уламодин эмас, шоирдин Тўлаган Хўжамёровга шеърӣ жавоб” ва ҳоказо.

Учинчи гуруҳга оид шеърлар: “Хурият ҳақинда”, “Хурият”, “Муҳтарам Шўро идорасига”, “Замона аҳвол”, “Хурият замонаси”, “Туркистон идораларига”, “Ишчи талаб қилмоқ” ва ҳоказо.

“Ал-Ислоҳ”да нашр этилган 74 та шеърдан 51 таси ўзбекча, 23 таси эса форс-тожик тилида. Уларда анъанавий мумтоз шеърӣ жанрлардан ғазал—45 та, мухаммас—14 та, мусаддас 7—та, таърих—3 та, марсия—4 та, қасида—1 та бўлиб, шеърларнинг умумий ҳажми 1077 байт (2154 мисра)ни ташкил этади.

Бу шеърларнинг муаллифлари: Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Сидқий Хондайликий, Зафархон Жавҳарий, Ҳамза, Шамсиддин Хоиб, Бахриддин Азмий, Исҳоқхон Иброт, Тавалло Хўжамёров, Мирзо Аҳмаджон, Абдурахмон Муфтизода, Маҳмуд Ализода Тошкандий, Мулла Абдулоқ, Мулла Абдужалил, Мирсардор қори,

Мулла Толибжон, Мулла Ҳошим Ҳайратий, Нусрат Абдушоқирлардир.

Шеърларнинг ичида энг кўп учрайдиган ғазалдир.

Маълумки, ғазал шарқ халқлари классик поэзиясининг энг кўп тарқалган лирик жанрларидан. Фақат мумтоз шеъриятида ғазал асосан ишк-муҳаббат мавзуда битилган бўлса, XX аср бошида ғазал миллат дардини ифодалади, юрт истиқболи учун қайғуриш, унинг таназзул гирдобига тушганидан изтироб туйғуларини акс эттирди.

Ижтимоӣ мавзудаги шеърлар орасида табиат тасвирига бағишланганлари ҳам бор. Саидахмад Васлийнинг “Баҳор” шеъри бунинг исботидир. Зоҳиран табиат тасвири ифодаланган шеър моҳиятан шоирнинг ички, руҳий ҳолатини акс эттирган. Бу шеърда табиат тимсоллари ҳам ўз маъносида, ҳам рамзий маънода келган.

Васлий табиатнинг реал тасвирини мақсад қилмаган. Миллат дардини, жамиятдаги инкироз ҳолатини рамзлар воситасида таъсирчан ва ёрқин ифодалайди. Шоир:

Бир ёнда гул чечаклар отуб нур чаман,

Бир ёнда булбул оҳ чекур эътизордан.

Ағъринг олди гулнинг гулобин териб-териб,

Гулшан ҳазона дўнди тушиб эътибордан, —
дея мустамлака сиёсатининг оғир оқибатларини гул, булбул, гулшан, ҳазон сингари анъанавий тимсолларга янгича мазмун юклаш орқали тасвирлайди.

Журналда Тошхўжа Эшон Асирий вафотига бағишлаб ғазал жанрида ёзилган 4 марсия нашр этилган. Бу марсиялар Каримбек Камий[3], Саидахмад Васлий[4], Зафархон Жавҳарийлар[5] қаламига мансуб. Шундан 2 таси Жавҳарийга тегишли бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида битилган.

Жумладан, Каримбек Камий ёзади:

Тошхўжа Эшон номи мулаққаб ба Асирий,

Йўқ эрди жаҳон ичра одили ва назари.

Афсус бевақт вафотидин у зотнинг,

Доғ ўлди Хўжанд аҳли сағирию қабири.

Кел эмди дуои фотиҳа руҳига онинг,

Билғилки киши қолмағай оламда охири.

Камий Тошхўжа Асирий билан жуда яқин дўст ва адабий ҳамкор бўлган. У 1912-1914 йиллар давомида шогирди Хислат билан бирга бир неча бор Хўжандга Тошхўжа Асирий хузурига борган. Мақтублар орқали бир-бирларидан аҳвол сўраб турган[6]. Тошхўжа Асирий вафот этганида, Камий, шоирга бўлган чексиз хурматини изҳор этиб, таъзия билдириб, шу марсияни ёзиб таърих туширган.

Журналда босилган қасида жанрига мансуб асар битта бўлиб, муаллифи ўратепалик Зафархон Жавҳарийдур[7]. Қасида шарқ шеъриятининг хос жанрларидан экани маълум. “Ал-Ислоҳ” журналида босилган қасида журнал идорасига ва Абдурахмон Сайёх номига бағишланган.

“Ал-Ислоҳ” журналида чоп этиш жараёнида насрий асарлар ҳам давр руҳидан келиб чиққан ҳолда маълум даражада сараланган ва шундан кейингина журналхонлар эътиборига ҳавола қилинган. Назмий асарларда бўлгани қаби насрдаги ижод намуналарида ҳам бадийликдан кўра ижтимоӣлик биринчи ўринда турган.

Журналда асосан ахлоқий мавзудаги ва дин тарихига оид ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар билан биргаликда адабиёт назарияси ва адабий танқидга доир адабий мақолалар босилган. Жумладан, “Одил киши” (1915, 2-сон), “Қойил қилмоқ” (1915, 1-сон), “Саъй ва кўшиш” (1915, 1-сон), “Музокараи “Ислоҳ” (1915, 4-сон), “Усули тараккий” (1915, 10-сон), “Уламои салаф ва толиби илм” (1915, 1-сон) қаби ахлоқдан баҳс юритувчи

хикоятлар шулар жумласидандир. “Дунё ва охиратнинг саодати” (1915, 2-сон), “Дин ва дунёнинг баробарлиги” (1915, 1-сон) “Муҳаммад пайғамбарнинг туғилиши” (1915, 2-сон), “Хадича ойим” (1915, 2-сон), “Қуръони карим надур?” (1915, 2-сон), “Тарихи ислом” (1915, 2-сон), “Иймон надур?” (1915, 3-сон) сингари ҳикоятлар эса дин ва жамият, дин ва дунё мавзуларини ёритишга бағишланган.

Бу ҳикоятларнинг барчасида муаллиф номаълум бўлиб, имзосиздир. Масалан, “Усули тараққий” ҳикоятида маданий инсон илмиллик, ёввойи одам эса илмсизлик тимсолида кўрсатилган. Унда инсон камолоти ва жамият равнақи учун маърифатнинг нечоғлик зарур эканлиги ҳаётий мисоллар орқали тасвирланади.

Журналда нашр этилган насрий асарларнинг бадий тафаккур савияси юқори бўлмаса-да, улар миллатни фикрий уйғоқликка чақириши, ўша замоннинг долзарб ижтимоий муаммоларини муолажа этишга қаратилгани, энг муҳими, самимияти билан алоҳида ажралиб туради.

“Ал-Ислох” журналида соф бадий асарлар билан бирга адабиёт назариясига оид ва адабий-танқидий мақолалар ҳам чоп этилган. Шубҳасиз, бу мақолалар ҳам адабий жараён, адабий муҳит тарихини ўрганишда муҳим адабий манба вазифасини ўтайди.

Адабиёт назариясига оид “Адабий шижоат нимада?” деб номланган мақола журналнинг 1917 йил 5-6-11- сонларида чоп этилган. Унда миллий адабиётимизнинг XX аср бошларидаги ва ўтган асрлардаги аҳволи киёсий таҳлил этилган. Журналдаги адабий танқидга доир мақолалар ҳам эътиборга моликдир. Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” (1915, 5-сон), “Матбуот ва ислох бақияси” каби адабий мақолалари (1915, 6-сон), “Шўро” журналидан кўчириб босилган “Интиқоднинг

(танқид) шартлари” деган адабий танқид назариясига оид тадқиқот “Ал - Ислох”нинг 1917 йил 1-2-3 сонларида идора номидан босилган; Мулла Баҳриддиннинг “Шоирларга савол” (1916, 11-сон), Максудхўжа муфтининг “Жавонбозлик тухмини миллати ислом оралариға сочадурғон шоирларимиз” (1916, 12-17 сонлар), Завкийнинг “Иштибоҳ” (1916, 17-сон), Абдурахмон Муфтизоданинг “Жавонбозлик балоси” (1916, 21-22) сингари мақолалари шулар жумласидандир.

Ушбу мақолаларни адабий-танқид, илмий баҳс-мунозара намуналари сифатида баҳолаш мумкин.

Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” мақоласида Туркистонда нашр этилаётган асарлар ва газета-журналлар тили танқид қилинади, муаллиф “Тўй” ва “Падаркуш” драмалари хусусида “адиблик мағрурияти ила ёзилган” мактаб болаларининг иншо ва имлоларидан буларнинг фарқи борми?” деган саволни қўяди.

Умуман, булар барчаси “Ал-Ислох” журнали адабий манба сифатида аҳамиятли эканини кўрсатади. “Ал-Ислох”да чоп этилган замонавий адабий танқиднинг илк куртаклари бўлган танқидий мақолаларда адабий жараёнга, янги асарларга фикр билдириш билан бирга, ўша асарнинг бадий савияси, имло ва тилида йўл кўйилган хато ва камчиликлар ҳақида ҳам сўз юритилган.

Хулоса ва таклифлар. “Ал-Ислох” журналида 101 та адабиёт материаллари босилган. Булардан 74 та назмий, 27 та насрий асарлар чоп этилган бўлиб, шундан 13 таси ҳикоят, 3 таси адабиёт назариясига оид, 11 таси эса танқидий мақолалардир. “Ал-Ислох” журналидаги адабий материалларнинг барчаси ҳам бадийи яхши юксак бўлмаса-да, ўша адабий жараёнда майдонга келиб, ўзининг ютуқларига эришган реалистик адабиётнинг илк намуналари сифатида қимматлидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов С. Мунавварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2003.-Б. 32; Дўскораев Б. Беҳбудий “Шўро” журналида // Филология масалалари. – Тошкент, 2005, №1. – Б. 88; Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. – Т.: Академия, 2000.- Б. 197; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари. – Т.: Университет, 1995.- Б. 45; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 2001. - Б. 19; Тожибоев Р. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 1993. - Б. 108; Пардаев Қ. Миллий уйғониш даври манбаларида адабий ва публицистик муаммолар талқини (“Ал-Ислох” журнали материаллари асосида). Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 2008. - Б. 121.
2. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.:
3. Маънавият, 2002, 124- бет.
4. //Ал-Ислох, 1917, 15-сон, 164-бет.
5. //Ал-Ислох, 1916, 11-сон, 67- бет.
6. Шу журнал 1916, 10-сон, 127-бет.
7. Шу журнал 1916, 11-сон, 98-бет.
8. Жалалов А. Ўзбек маърифатпарвар демократик адабиёти. 1905-1917.-Т., Фан, 1978.-Б.168; Асирий Тошхўжа. Мактуб, “Баёзи мужалла”, Т., О.А.Порцев типолитографияси.104-бет.



УДК:159.92+81'23

Дмитрий ПОПОВ,

Андижон давлат университети доценти

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: hey-day85@mail.ru

доцент, филол.ф.ф.д. Н.А. Хайдарова тақризи асосида

THE INFLUENCE OF THE SECOND LANGUAGE ON HUMAN LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Abstract

The purpose of the study is to determine the role of the influence of the second language on the formation of human linguistic consciousness. The article considers the linguistic consciousness of the Uzbeks, formed in the conditions of bilingualism, in particular, under the influence of the Russian and Tajik languages. It is shown that a person who knows two or more languages has a greater range of opportunities than a person who speaks one language. The second language should be considered not only as a means of communication, but also as a social, moral, psychological, aesthetic means that develops thinking, encouraging a deeper understanding of the world.

Key words: linguistic personality, linguistic consciousness, native language, bilingualism, second language, other language, cognitive aspect.

ИНСОН ЛИСОНИЙ ОНГИГА ИККИНЧИ ТИЛНИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация

Тадқиқотнинг мақсади – инсоннинг лисоний онгини шакллантиришда иккинчи тилнинг таъсирининг ролини аниқлаш. Мақолада икки тиллилик шароитида, хусусан, рус ва тожик тиллари таъсирида шаклланган ўзбекларнинг лисоний онги ўрганилади. Икки ёки ундан ортиқ тилни биладиган одам бир тилда гаплашадиган одамга қараганда кўпроқ имкониятларга эга эканлиги кўрсатилади. Иккинчи тил факатгина мулоқот воситаси сифатида эмас, балки тафаккурни ривожлантирувчи, дунёни чуқурроқ англашга ундовчи ижтимоий, рухий-психологик, эстетик восита сифатида ҳам қаралиши лозим.

Калит сўзлар: лисоний шахс, лисоний онг, она тили, икки тиллилик, иккинчи тил, бошқа тил, когнитив жиҳат.

ВЛИЯНИЕ ВТОРОГО ЯЗЫКА НА ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

Цель исследования – определить роль влияния второго языка на формирование языкового сознания человека. В статье рассмотрено языковое сознание узбеков, сформированное в условиях двуязычия, в частности, под влиянием русского и таджикского языков. Показано, что человек, знающий два и более языков, имеет больший спектр возможностей, чем человек, говорящий на одном языке. Второй язык следует рассматривать не только как средство общения, но и как социальное, нравственно-психологическое, эстетическое средство, развивающее мышление, побуждающее к более глубокому пониманию мира.

Ключевые слова: языковая личность, языковое сознание, родной язык, двуязычие, второй язык, другой язык, когнитивный аспект.

Кириш. Тил индивидни инсон, инсонни эса шахс сифатида шакллантирадиган қурол. Инсон ўз она тилини яхши, бекму-қўст билса, фикрини оғзаки ва ёзма шаклда равои фидоа этиб, тафаккур қилиб, воқеликни таҳлил қила олиш қўникмасига эга бўлади. Инсон қамолга етиши жараёнида бошқа тил(лар)ни ҳам ўзлаштирса, унинг дунёқараши, оламни англаши, ўша тил эгалари маданияти, маънавий бойликлари ўрганишига кенг йўл очади.

Икки тиллилик ҳамда қўптиллилик хотиранинг ривожланишига, тил ҳодисаларини тушуниш, таҳлил қилиш ва муҳокама қилиш маҳоратига, зеҳнлиликка, тезкор жавоб қайтаришга, математик қўникмаларга ва мантиққа ижобий таъсир кўрсатади. Тўлиқ ривожланаётган билингулар, мултилингвлар, одатда, яхши ўқийдилар ва абстракт фанларни, адабиётни ва чет тилларни бошқалардан кўра яхшироқ ўзлаштирадилар [15, 97-б.].

“Иккинчи тил” атамаси икки маънога эга:

1) тил ўрганиш хронологиясига тааллуқли, яъни она тилидан кейинги тил;

2) тилнинг бошланғич ёки доминант тили билан таққосланадиган даражасига мурожаат қилиш учун ишлатилади.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Тил ва онг ўртасидаги муносабатлар муаммолари маҳаллий ва хорижий олимларнинг фундаментал ишлари қатта аҳамиятга эга (қаранг: А.Н.Леонтьев [4], А.А.Леонтьев [3], И.А.Стернин [8], Е.Ф.Тарасов [9; 10], Н.В.Уфимцев [11], Н.Д.Арутюнова [1] ва бошқалар).

Тил жамиятда ахборот алмашиш учун имконият яратади ва онг мазмунини кузатиш учун мавжуд қилади, “когнитив онг янада аниқроқ бўлади” [8, 44-51-б.].

Н.В.Уфимцеванинг тадқиқотларида лисоний онг “тил ёрдамида қайд этилган инсон онги” сифатида тавсифланади ва маънолар онгининг энг муҳим таркибий қисмига айланади [11].

Е.Ф.Тарасов лисоний онгни инсоннинг реал дунё объекти ҳақидаги идрок ва концептуал билимлари мажмуи сифатида тушуниладиган онг тасвирлари билан боғлайди, бу инсондаги ментал мавжудлиги учун таъкид

“У мани жияниммас, жўрттага шундай дедим. Бу қиз... гастролда юрган қумрилардан. Тўғри, бундақаси қармоққа камдан-кам тушади, лекин кетворган, **сволоч**” [13, 34-б.].

– Чиройли бўлмай ўлсин, шўям от бўлди-ю!

– Нега энди. Аслида Тахмина эмас, Тахмина бўлиши керак Арабчада кучли, иродали деган маънони билдиради.

– Йўғ-е, бунисини энди эшитяпман.

– Ана шундай. Сен ҳам иродали, ўзингни қўлга ололадиган бўлишинг керак.

– **Серавно**, бу от менга ёқмайди. Ҳеч қатта йўқ от.

– Ундай дема. Масалан мен, Тахмина исмини сендан олдинам икки марта учратганман” [13, 42-б.].

Ушбу парчаларда қўлланган **сволоч**, **серавно** сўзлари ўзбек кизи нутқида кузатиляпти.

“Демак, Қораев бизга қариш. Дорилфунун домласи бўлиши бир **ҳамсоям**: “Ҳаким Саматовдан ҳушёр бўлинг. Қораев иккиси бир охурдан ем еб юрган одамлар” деганда, бу гапга эътибор бермаганимни эсладим. Яна ким билади...”

– Пашиадан фил ясаманг, Қораев, — уни жеркиб берди Талъат ака. — Мақоланинг бош мавзуси уюшган жиноий гуруҳнинг фош этилишидир, наҳотки шунини тушунаётган бўлсангиз?” [13, 16-б.].

Ушбу парчада тожикча “ҳамсоя” сўзи қўлланган. “Ўзбек тили изоҳли лугати”да бу сўзга шундай таъриф берилган: “**ҲАМСОЯ** [ф. – соя остида бирга: қўшни] *шв.* Ёнма-ён ҳовлида яшовчи; қўшни. *Бир фақир бир бадавлат одамга ҲАМСОЯ экан.* “Эртақлар”. *Салом-алиқдан сўнг, албатта, ҲАМСОЯНГИЗ “хўш, хизмат?” деб сўраши тайин.* Газетадан. *Бизда йўғи – ҲАМСОЯДА, уларда йўғи бизда бор.* Газетадан” [12, 503-б.].

Кўринадики, бу сўз шевада ишлатилиб, тожик тилининг таъсирида кишилар лисоний онгига сингиб, нутқда воқеланган.

Шуни англаш муҳимки, ҳар қандай она тилини ўзлаштириш билан боғлиқ назарий ва услубий муаммоларга ечим иккинчи, учинчи ва бошқа она тили бўлмаган тиллар билан шуғулланаётганда жуда муҳим. Она тилини ўзлаштиришнинг умумий масалаларини муҳокама қилиш билан бирга, иккинчи тилини ўргатишнинг турли ҳолатларига эътибор қаратиш лозим.

Она тили бўлмаган тилларни ўзлаштиришда янги-янги ҳолатлар, вазиятлар пайдо бўладики, маълум бир вазиятда ўқитиш жараёнида (масалан, кўп тилли ва кўп маданиятли минтақада иккинчи тилни ўқитиш) она тилини абстракциянинг юқори даражасида ўзлаштириш жараёни тўғрисида назарий тушунча бериш жуда муҳимдир.

Она тилини ўзлаштиришнинг умумий назариясини яратиш зарурати мавжуд бўлиб, бу таълимнинг турли шаклларида турли тилларни ўқитишнинг ўзига хос усуллари ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Шуни қайд этиш керакики, тилни эгаллаш жараёнининг ўзи (институционализация қилинган шаклда), педагогика ва педагогик психологиянинг замонавий тенденцияларига мувофиқ, тобора кўпроқ ўқитувчи ва талабанинг икки томонлама қарама-қарши фаолияти сифатида талқин қилинмоқда. Яъни, она тилини ўзлаштириш назарияси талабанинг тилни эгаллашдаги фаолиятига, бу жараёнда тил ўрганувчининг шахсий хусусиятларига ва талаба стратегиясининг ўқитувчи стратегиясидан устунлиги ғоясига қаратилиши мумкин эмас.

Айтилганларнинг асосида, она тилини ўзлаштириш назарияси моҳиятан фанлараро бўлиши кераклиги аниқ. У, бир томондан, маълум бир умумий

психологик ва умумий дидактик ёндашувни назарда тутди ва шу билан ривожланиш таълими деб аталадиган ғояларга мос келади. Бошқа томондан, у иккинчи тилларни ўқитиш методикасининг маълумотлари ва назарий қоидаларини кенг ҳисобга олади. Учинчи томондан, талабанинг ижодий фаолиятига йўналтириш умумий, ёш ва педагогик психология маълумотларига мурожаат қилишни талаб қилади [5].

Иккинчи тил инсон когнитив-коммуникатив фаолиятига қуйидагича таъсир этади:

узатиладиган ва қабул қилинадиган ахборот, маълумот, билим сифатини ошириш;

мулоқот жараёнида тушунарлилик тамойилини таъминлаш;

ахборот алмашинув жараёнида турли муаммоларга ечим топиб бериш;

ҳис-туйғуларни назорат қилиш;

бошқа шахснинг фикри ва ҳис-туйғуларини аниқлашни ўрганиш;

мулоқот натижаларига таъсир кўрсатиш;

ўз ғоялари билан атрофни жалб қилиш ва фикрига ишонтириш.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, икки тилли одам бир тилдан фойдаланса, бошқаси бир вақтнинг ўзида фаол бўлади. Одам бирор сўзни бирданига эшитмайди, товушлар кетма-кетлиги асосида англайди. Сўз тугашидан анча олдин миянинг тил тизими қандай сўз бўлиши мумкинлигини тахмин қила бошлайди ва сигналга мос келадиган кўплаб сўзларни фаоллаштиради. Икки тилли одамлар учун эса бу фаоллаштириш битта тил билан чегараланмайди; эшитиш усули қайси тилга тегишли бўлишидан қатъи назар, бир қанча сўзларни фаоллаштиради.

Икки тилли билиш нутқ ҳосил қилишда лингвистик рақобатни келтириб чиқаради. Масалан, икки тилни билган одам она тилида сўзлашаётган бўлса, қайсидир сўзни эслолмай қолса, тил учидидаги ҳолатлар сони кўпайиши мумкин. Натижада, икки тилнинг доимий равишда жонланиши инсоннинг исталган вақтда тилига назорат қилиш заруратини туғдиради. Коммуникатив нуқтаи назардан, бу муҳим махоратдир – агар кишининг иккинчи тили доимо ҳалақит берадиган бўлса, хабарни битта тилда тушуниш қийин бўлиши мумкин. Худди шундай, агар суҳбат давомида икки тилли одам тез-тез тиллар ўртасида алмашса, бу тингловчини чалкаштириб юбориши мумкин, айниқса тингловчи сўловчи биладиган тилнинг фақат биттасини билса.

Шахс икки тил ўртасидаги нисбий мувозанатни сақлаш учун ижро функцияси, диққат ва зийраклик каби жараёнларни ўз ичига олган умумий билим қобилиятларини тартибга солувчи тизимга таяниши мақсадга мувофиқ. Икки тилли одамнинг иккала тил тизими ҳар доим фаол ва рақобатдош бўлганлиги сабабли, бу одам ҳар доим мулоқотга киришганда ёки тинглаганда ушбу бошқарув механизмларидан фойдаланади.

Икки тилли одамлар бир тилли одамларга қараганда иккита вазифани кетма-кет алмаштиришга қийналмайди. Масалан, икки тилли одамлар воқеликни мазмун бўйича таърифлашдан уларни шакли бўйича таснифлашга ўтишлари керак бўлганда, улар бунини бир тилли одамларга қараганда тезроқ бажарадилар.

Кўринадики, иккинчи тилни ҳам ўзлаштирган одамлар когнитив устунликка эга бўлади.

Иккинчи тилни ўрганишнинг бир қатор афзалликларини кўрсатиш мумкин: мияни кучайтиради (1), хотирани яхшилади (2), иш имкониятларини оширади (3), кўп вазифа бажариш қобилиятини оширади (4), бошқа тилни ўрганишни осонлаштиради (5), сайёҳлик имкониятини кенгайтиради (6), она тилининг

имкониятини англашга ёрдам беради (7), оламнинг лисоний манзарасини тушунишга йўл очади (8), янги мадания билан таништиради (9), қобилиятни оширади (10), нутқ билан боғлиқ касалликларнинг хавфини пасайтиради (11), мия ўсади (12) ва ҳ.к.

Билиш қобилиятини, айниқса, муаммони ҳал қилиш учун иккинчи тилни ўзлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Икки тилни билиш ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам коммуникатив манфаатларга эга. Америка тадқиқотчилари икки тилли бўлишнинг бир қанча афзалликларини баён қилади [14]:

- 1) янги сўзларни тезда олиш қобилияти;
- 2) янги маълумот ўзлаштириш қобилиятини ошириш;
- 3) муаммони ҳал қилиш;
- 4) тинглаш қобилиятини яхшилаш;
- 5) воқеликни анализ/синтез қилиш ва онгли муносабат билдириш.

Тилнинг моҳияти, вазифаси кўпинча бениҳоя жўн талкин этилади. Гўёки тил – энг муҳим алоқа воситаси бўлган ижтимоий ҳодиса. Тилнинг алоқа воситаси эканлиги унинг жуда кўплаб вазифаларидан фақат битташасидир. Аслида тил, энг аввало, дунёни кўриш, эшитиш, билиш, идрок этиш воситасидир. Айни пайтда тилнинг руҳий, эстетик ҳодиса ҳам эканлигини унутмаслик лозим [6, 12-б.]. Шунинг учун ҳам иккинчи тилга фақат алоқа курали деб эмас, балки тафаккурни ўстирадиган, оламни теран тушунишга, мушоҳада этишга ундайдиган ижтимоий, руҳий-психологик, эстетик восита сифатида қараш керак.

Хулоса. Демак, инсонни шахс сифатида шакллантирувчи омиллар ичида тилнинг ўрни, аҳамияти бўлакча. Инсоннинг ички ва ташқи олами билан боғлиқ ҳар қандай ҳодиса тил орқали содир бўлади ва намоён этилади. Она тили ва иккинчи (учинчи, тўртинчи...) тил когнитив-коммуникатив жараёни ривожлантирадиган, ақлий ўсишни таъминлайдиган энг муҳим фактордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 б.
2. Аскарова Ш. Лингвистик интерференциянинг хусусиятлари ҳақида (Фарғона вилоятида немис тилини ўрганиш мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа д-ри дис. ... ав-ти. – Фарғона, 2022. – 56 б.
3. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – Б. 16-21.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2х томах. – М.: Педагогика, 1983.
5. Маркосян А. Овладение вторым языком как теоретическая и лингводидактическая проблема (На примере французского и армянского языков): Дис. ... д-ра пед. наук. – Москва, 2004. – 156 б.
6. Маҳмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 42 б.
7. Рахимов Ф. Инглиз тилининг ўзбекистонда тарқалиши (социолингвистик ва прагматик жиҳатлар): Филол. фанлари д-ри (DSc) дис. ... ав-ти. – Тошкент, 2018. – 97 б.
8. Стернин И. А. Коммуникативное и когнитивное сознание // С любовью к языку. – М.: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт языкознания Российской академии наук, 2002. – Б. 44-51.
9. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. – М.: Наука, 1987. – 155 б.
10. Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – 312 б.
11. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семасиологического описания лексики. – М.: Наука, 2008. – 239 б.
12. Ўзбек тили изоҳли луғати: 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Бешинчи жилд: Шукрона – Ҳ. – 591 б.
13. Қаҳҳор Солиҳ. Дайди кизнинг дафтари. – Тошкент: «Шарқ», 2001. – 336 б.
14. Ikkinchi til chaqaloqlarda bilim ko'nikmalarini oshiradi [Elektron resurs]. URL: <https://uz.drafare.com/ikkinchi-til-chaqaloqlarda-bilim-konikmalarini-oshiradi/> (мурожаат қилинган сана: 7.03.2022).
15. Zaripov R. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til siyosati: bilingvizm va pluralingvizm: Filol. fanlari bo'yicha falsafa d-ri dis... – Andijon, 2021. – 152 b.



УДК: 81'01:811.512.19

Kamola RIXSIYEVA,
ToshDO'TAU o'qituvchisi,
E-mail: krikhsiyeva85@mail.ru

f.f.d., prrof. Z.Xolmanona taqrizi ostida

ON THE ETYMOLOGY OF THE LEXEMA "KOFTA"

Abstract

This article discusses the nature of lexical units and grammatical indicators in the language, in particular, the features of the lexical structure of the ancient Turkic language, the semantic nature of the units in it. The historical etymological formation of Uzbek lexicology is briefly analyzed. Scholars have interpreted the use of Turkic words as a linguistic fact that reflects the origin, formation, and development of the Turkic languages, as well as the historical and life history of the people who speak that language. It also describes the semantic development and etymology of the kaftan lexeme, which has a Turkic basis and is assimilated from Old Turkic into Old Russian, Slavic and other foreign languages.

Keywords: Turkish root word, semantic development, semantic sign, etymology, root word, root word, blouse, bag, ton.

К ЭТИМОЛОГИИ ЛЕКСЕМЫ "КОФТА"

Аннотация

В данной статье рассматривается природа лексических единиц и грамматических показателей в языке, в частности, особенности лексического состава древнетюркского языка, семантическая природа единиц в нем. Кратко анализируется историческое этимологическое формирование узбекской лексикологии. Употребление тюркских слов интерпретируется учеными как лингвистический факт, отражающий происхождение, становление и развитие тюркских языков, а также историческую и жизненную историю народа, говорящего на этом языке. Также описывается семантическое развитие и этимология лексемы кафтан, имеющей тюркскую основу и ассимилированной из древнетюркских в древнерусские, славянские и другие иностранные языки.

Ключевые слова: Турецкое корневое слово, семантическое развитие, семантический признак, этимология, корневое слово, корневое слово, кофта, сумка, тонна.

"KOFTA" LEKSEMASINING ETIMOLOGIYASIGA DOIR

Annotatsiya

Ushbu maqolada tildagi lug'aviy birliklar va grammatik ko'rsatkichlarning tabiati, xususan, qadimgi turkiy tilning lug'at tarkibiga xos xususiyatlar, undagi birliklarning semantik tabiati haqida fikr yuritilgan. O'zbek tili leksikologiyasining tarixiy etimologik shakllanishi qisqacha tahlil qilingan. Turkiy tub so'zlarning turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanishi, taraqqiyotini ko'rsatuvchi, shu tilda muloqot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti sifatidagi olimlarning talqinlari yoritilgan. Suningdek, turkiy asosga ega bo'lgan, qadimgi turkiy tildan qadimgi rus tili, slavyan tillari hamda ular orqali boshqa xorijiy tillarga o'zlashgan kaftan leksemasining semantik taraqqiyoti va etimologiyasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiy tub so'z, semantik taraqqiyot, semantik belgi, etimologiya, tub so'z, o'zak so'z, kofta, qop, to'n.

Har bir tilning lug'at tarkibi uning bosib o'tgan tarixiy yo'lini ko'rsatib turadi. Bu uning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Zero tilning tarixi jamiyat tarixi bilan o'zaro bog'liqdir. Shuning uchun ham aynan leksik sath jamiyatdagi har bir o'zgarishni har taraflama tadqiq qilish imkonini beradi.

O'zbek tili lug'at tarkibi hamda grammatik vositalari shu tilning boyligi hisoblanadi va bu birliklar tilda birdaniga paydo bo'lib qolmaydi. Tildagi har bir birlikning o'ziga xos tarixi, taraqqiyot yo'li bor. O'zbek tilining lug'aviy tarkibi juda uzoq davrlardan beri leksik semantik hamda shakliy tuzilishiga ko'ra ma'lum o'zgarishlarni boshidan kechirgan.

Bizga ma'lumki, har qanday tilning lug'at tarkibi faqat o'z so'zlaridan iborat bo'lmaydi. Unga boshqa tillardagi so'z va vositalar ham o'tishi mumkin.

O'zbek tili ilk davrlarda turkiy qabila va chet tillarga xos ayrim leksik birliklardan tashkil topgan bo'lsa, keyinchalik o'zbek tili lug'at tarkibiga fors-tojik, arab, rus tillaridan so'zlar o'tib o'zlashadi va o'zbek tilining lug'at tarkibi boyidi.

O'zbek tili leksikasining tarixiy shakllanishini bilish uchun so'zlarni tarixiy etimologik jihatdan o'rganib, ularning etimologik qatlamlariga ajratish zarur.

O'zbek tili O'rta Osiyodagi qadimiy xalqlarning turkiy tillar sistemasidagi tillardan biri bo'lib, uning lug'at sostavi ham qadimiydir.

O'zbek tili leksikologiyasining tarixiy etimologik shakllanishini tahlil qilishda dastlab o'zbek tilining qardosh tillar bilan aloqasi, so'ngra qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqasi aniqlanadi. Bu bilan ularning o'zaro ta'siri ham ko'rib o'tiladi.

Turkiy tillar boyligining shunday qatlami ham borki, u shu turkiy xalklar bir jamoa bo'lib yashaganligi va shu jamoa birlashuviga, o'zaro munosabatida sabab ekanligi, qanday doirada aloqa qilganlarini bildiruvchi detallarni ko'rsatib beradi[3].

Buning uchun turkiy tub so'zlarda yetarli fakt bor, degan fikrni qozoq tilshunosi Ye.Z.Kojibekov ilgari surgan va Britaniya turkologi G.Klavzonning: "Har qanday tilda: yunon, lotin, arab tiliga uxshash mumtoz tillarni ham o'rganish uchun, albatta, fakt topiladi", -degan fikrini keltirgan.

I.A.Boduen de Kurtene esa: "Ma'lum tilda boshqa til kategoriyasini bevosita kurmoq ilmiy bo'la olmaydi. Tilga begona bo'lgan kategoriyani tiqishtirmay, qatori va tarkibida yashovchi kategoriyani izlash ilm hisoblanadi", -deb yozadi.

Turkiy tub so'zlar turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanishi, taraqqiyotini ko'rsatuvchi, shu tilda mulohot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti ekan, uning bor xususiyati bilan tadqiq etish, o'rganish turkologiya uchun zaruriy masala bo'lib qoladi. Buning uchun, avvalo turkiy "tub so'z" tushunchasining mohiyatini tushunish zarur. Umuman, turkologiyada turkiy tub so'zni "o'zak so'z (korennoe slovo)" termini bilan ataydilar. Ya'ni tub so'zni o'zak bilan boglaydilar. O'zak kommunikatsiyadagi so'zning eng kichik ma'noli qismlaridan biridir. So'zning eng kichik ma'noli qismi morfema deb qaraladi[3].

M. Mirtojievning yozishicha, agglutinativ tillarda, shu jumladan turkiy tillarda ham, o'zak morfema tub so'z sifatida tilda mustaqil hayot va yasama so'z tarkibida o'z fonetik butunligini saqlagan holda, semantik mohiyatini yo'qotmay yashayotgan bo'ladi. U flektiv tillarda, fleksiyaga ko'ra so'z yasalar ekan, uning tarkibiga, fonetik butunligini yukotib, unga so'zning ma'noli qismi sifatida singib ketgan, mustaqil so'zligini yo'qotgan bo'ladi. Turkiy tub so'zlar kommunikatsiya jarayonida mustaqil so'z sifatida ham, yasama so'zning o'zak moremasi sifatida ham fonetik butunligi va semantikasi mohiyatini buzmay namoyon bo'ladi. U o'z xususiyatiga ega. Bu xususiyatlar fonetik tarkibi va qurilishi, semantik tizim va unda tutgan o'rni, grammatikasi, konversiyasi va unda tashkil qilgan tizimi, fonetik kurilishi va tarkibidagi tovushlar o'zgarishi, modiyati tizimi kabilardan iborat. Ularning har birini birma-bir tadqiq etishga harakat kdshndi. Kirg'iz tilshunosi B.M.Yunusaliyev qayd etganiday, o'zak morfologik qismlarga bo'linmaydigan va buyum haqidagi aniq tushunchani yoki harakat-holatni ifodalash uchun xizmat kiluvchi tovushlar kompleksidir10. Ya'ni, uning ta'biricha, turkiy so'z o'zaklari bir tovush yoki tovushlar kompleksidan iborat bo'ladi. Bu qarashga ko'ra, turkiy so'z o'zaklarining fonetik tarkibi necha tovushdan iborat bulishi uchun chegara yo'q. Haqiqatan ham u shu fikrida sobit bo'lib, o'z monografiyasida ularning bir tovushdan tortib yetti tovushgacha bo'lgan turini ko'rsatib tahlil etib bergan [3].

Rus turkologi N.A.Baskakov qadimgi turkiy til xususiyatlarini tahlil qilar ekan, yuqoridagi qarashlarga qarama-qarshi tarzda: "Turkiy so'z o'zaklarining o'ziga xosligi K +V +K tarkibli tovushlardan to'zilgan o'zakdan iborat ekanligidir" - degan fikrni aytadi. Turkolog E.V.Sevortyan dam xuddi shu fikrda bo'lgan. U shundan kelib chiqib: "Fe'l-ot o'zakli so'zlarning o'ziga xosligi yopiq buginli bulishi va auslauti undosh tovushdan iborat ekanligidir" - deydi. Boshqa bir necha turkologlar dam shu fikr tarafdori bo'lganlar [3].

Qadimgi turkiy tilga oid K+V+K tarkibli tarixan va hozirgi davrda ham keng iste'molda bo'lgan birlikdan biri "qap" dir. Tilshunos va turkolog olimlar "qap" va uning asosida yasalgan leksemalarning bir nechta semantik belgilarini keltirib o'tadi. Shulardan biri "ustki kiyim" semantik belgisidir.

Qadimgi turkiy til lug'at tarkibidagi so'zlar turkiy xalqlarning qadim madaniyati, urf-odatlar, yashash tarsi, mashg'ulotlari, turmush sharoiti kabilarni aks ettirib turadi. G.Gumbatov "Istoricheskaya prarodina tyurkov" kitobida turkiy bo'lmagan xalqlar tili leksik qatlamiga o'zlashgan turkiy so'zlar haqida yozar ekan, qadimgi turkiy xalqlar qo'shni xalqlar bilan yaqin aloqada bo'lib, hayvonlarni xonakilashtirish va ekin yetishtirish borasida katta tajribaga ega edi. Shu sababli ulardan qo'shni xalqlarga nafaqat so'zlar, balki katta madaniy tajriba ham o'zlashgan. Bu fin-ugor, sharqiy slavyan, eron, kavkaz va mo'g'ul tillarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Lingvistik ma'lumotlar bizga qadimgi turkiy

va fin-ugor tillari o'rtasidagi dastlabki aloqalar miloddan avvalgi III ming yilliklardan boshlangan deb taxmin qilish imkoniyatini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, armanlar turkiy tillarning (Oguz, Ozarbayjon, turkcha) kuchli ta'siriga duch kelishdi. Mashhur arman yozuvchisi X. Abovyan o'z asarlarida turkiy so'zlar ularning, hatto, qo'shiq, ertak, hikmatli so'zlariga ham singib ketganligini, arman xalqi juda ko'p turkiy so'zlarni o'zlashtirib, bugungi kunda ulardan foydalanayotganligini, nafaqat so'zlar, balki so'zlashuv nutqida butun jummalarni ham ishlatishini yozadi. Shuningdek, arman tilida turkiy tilda o'zlashgan 50 ta so'zni keltiradi. Ularning orasida "kapa" ustki kiyim turini anglatishini qayd etadi[1].

Shipovanning qadimgi turkiy tildan rus tiliga o'zlashgan so'zlar aks etgan lug'atida kaftan leksemasi qadimgi erkaklar qalin ust kiyimi sifatida izohlangan. Uning asosi "kap" (ya'ni qop) va ko'yak ma'nosini bildiruvchi "ton" (xususan, ishton leksemasi ham ich va to'n birliklaridan iborat) qismlaridan tashkil topgan. Ognienkoning fikricha, kaftan rus tiliga tatar tilidan XIII-XV asrlarda o'zlashgan. Padlov kaftanni xalat, plashga o'xshash uzun ustki kiyim, deb ta'riflaydi. Vamberi esa bu so'zning kelib chiqishini fors tili bilan bog'laydi. Shuningdek, kapchan qalin ustki kiyim hamda bosh kiyimi turini ham anglatgan.

Ingliz tilida caftan/kaftan so'zi ishlatilgan badiiy va publitsistik matnlardan 160 jumlani tahlil qilib, bu turkiy so'zning ikki ma'noga ega ekanligini aniqlangan: Unga ko'ra: 1. Caftan (tarixiy)- Usmoniylar imperiyasi hududida keng tarqalgan erkaklar kiyimining turi. 2. Caftan (hoz.) - Ayollar kiyimining turi, odatda, uning alohida bir xususiyati, boshqa kiyimlardan istisno tarzda tizzadan pastda turadi: As her perfect body leaves its lotus cradle, she seems calm and serene in the short silk caftan that softly drapes her firm shoulders. Bundan tashqari, uning bir qator konnotativ funktsiyalar aniqlandi, masalan: 1. Caftan dizaynerlar va shou-biznes yulduzlari orasida mashhur: Nicole Richie made a big statement in a vintage Missoni caftan with blooms and birds...; One person is keen on fly-fishing and the other is worried that the trout will splash her Gucci caftan. 2. Caftan mashhur brend nomlari bilan bog'liq ekan, demak u qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan tantanali marosimlar uchun tikilgan qimmatbaho ayollar libosini anglatadi. 3. Noodatiy tasvir va bosmalarni anglatadi: Polly Allen Mellen, legendary fashion editor (who once worked under Diana Vreeland), is mad for Ford's YSL leopard-print caftan. 4. Kaftanlarni ishlab chiqarishda asosan ipak matodan foydalaniladi, lekin tafta, barqut, parcha, ba'zan jun ham ishlatiladi. Kaftanlar zargarlik buyumlari, taqinchoqlar va turli xil bosh kiyimlari bilan uyg'unlikda kiyiladi: She wears a brocade caftan and plumed turban. Ko'pincha kaftanlar qo'lda ishlangan kashta bilan bezatilgan bo'lib, ularni noyob san'at asariga aylantiradi. Caftan turkiy leksemasining ingliz tiliga o'zlashish darajasi yuqori baholanadi. Chunki caftan otiga -ed qo'shimchasini qo'shish orqali caftaned sifati hosil bo'ladi: He has not yet spun that web of propaganda where disease, prostitution, the caftaned Jew lurking in the alley waiting to defile the Aryan woman blur together and become one[2].

Kaftan qadimgi turkiy tildan slavyan tillariga ham o'zlashgan. XV asr turkiy yozma manbalarida kaftan - "ustki kiyim, to'n" degan ma'nolarni anglatgan. Forsiy til orqali arab tiliga haftan shaklida o'tgan. Kaftan leksemasining turkiy tabiatiga ko'pchilik etimolog olimlar e'tiroz bildirmaydi. Lekin N. K. Dmitriyev qo'shimcha dalil talab qiladigan so'zlar qatorida kaftanni ham tilga oladi. Ukrain tilidagi kaptan va Belarus tilidagi kaptun/kaptan turkiy birliklar etimologiyasidagi "qorong'i" masalalarga oydinlik kiritish uchun yordam berishi mumkin. Mahmud Koshg'ariy lug'atida bu so'z qaftan shaklida mavjud.

Kaftan leksemasidagi kap va ton qismlarning ikkalasi ham qadimgi turkiy asos hisoblanib, umumturkiy shakllar qatoriga kiradi. Har ikkala qism hozirgacha mustaqil qo'llana oladi, har biri o'z mustaqil ma'nosiga ega. Birinchi qism - kap – eski turkiy shaklni saqlagan holda ko'p turkiy tillarda o'z vazifasiga ega. qozoq, qumi, qaram, qirg'iz, uyg'ur tillarida qop, jild, xalta; gagauz tilida - idish, baland; no'g'ay. sumka; boshq. Va tatar quti kabi. –kap juda ko'p turkiy tillarda faollik darajasi turlichadir. Lekin ularning aksariyatida –kap xalta, qoplam, jild asosiy ma'nolariga ega hamda shu ma'nodagi leksemalarni hosil qiladi. Masalan: 1) tat, boshq, uyg', qirg', o'zb, qumi, no'g', ozar, turk. kapka//kapi//qapu//gapi//kap, qap “darvoza”, “eshik”; 2) tat, qumi, qaram, tat., no'g', ozar, turk, gagauz, qirg'. kapkach//kapkats//kapkash//kapak//gapak//kapkan “qopqoq”, “qoplov”; 3) tat, boshq, uyg', qirg', o'zb, qaram. kaplam //kaplama//qaplamoq//qaplav//qaplash “qoplam”, “yopinchiq”, “o'rash” 4)) tat, qumi, qaram, no'g', ozar, turk, gagauz, qirg'. kapkin//kapkan//kapgun//kapan “qopqon”, “tuzoq”; 5) tat, qumi, qaram, tat., kumyk., karaim., no'g', ozar, turk, gagauz, qirg'. kapla//kaplau//kaplamak//kapamak//kaplimak//kaplamok //kapta “yopmoq”, “o'ramoq”. Ton (tun) hozirgi turkiy tillarda qalin mo'ynali kiyimlarni anglatadi, qadimgi turkiy tilda “umuman kiyim” ma'nosida qo'llanilgan, keyinchalik esa ustki kiyimni anglatadi boshlagan. XVI asr manbalari tilida ton “ustki kiyim” ma'nosini bildirgan, kaftan esa bu davrda maxsus ustki kiyim turi sifatida mashhur edi. Demak, kapton//kaptan, kaptal - bu qoplab turuvchi kiyim”, “tashqi, ustki kiyim” va boshqa tillarga uzun bo'lyi kiyim nomini bildirgan. Ushbu so'zning shakllanishi turkiy so'z-qurilish tizimining muayyan turiga mos keladi. Masalan: 1) tat., boshq.

ishtan: ich-ton = iç “ichki” + ton “kiyim”, ya'ni “ichdan kiyiladigan kiyim”; 2) gag. turtan – “mo'ynali kiyim”, tur – “echki bolasi”, “buzoq” +ton, ya'ni “echki, buzoq terisidan tikilgan kiyim”. Pomir tillarida shunga o'xshash o'zlashgan so'z qurish modellari mavjud: yomadon “kiyim uchun dumaloq savat”, paisadon “pul sumkasi”, radon “yog' (chiroq zaxirasi uchun)”, tuxadon “teridan ishlangan buyum soladigan xalta”. -ton//tan//tun qismi bilan so'z yasalgan misollarning har biri alohida semantik tabiatga ega. Masalan, birgina kiyim ma'nosini anglatuvchi bu leksema vazifasiga ko'ra (kaptan), moddiy ishlab chiqarishga ko'ra (turtan), maqsadiga ko'ra (ishtan) semantik belgilarni ifodalaydi.

Ko'rib chiqilayotgan so'z yasash turining umumiy semantikasidagi qop, xalta, zaxira, idish, qobiq belgilari kiyim nomlarida o'ziga xos semantik belgini aks ettiradi [4].

Kaftan leksemasining ukrain tilida kaptan, belorus tilida kaptun shakllarida uchrashi sharqiy slavyan bu so'zning qadimgi turkiy kaptan bilan aloqasi mavjud ekanidan darak beradi. Bizningcha, kaptan//kaptun shakllari nisbatan qadimiy shakl, A.Y.Supruning fikricha, kaftan zamonaviy shaklni ifodalaydi. Belorus tili shevalarida turkiy –kap asosdan yasalgan bir necha birliklar mavjud: 1) kapti “uyda kiyiladigan oyoq kiyim”; 2) kapsa “xalta”, “quti”: eski o'zbek tilida kapsak “qoplash uchun ishlatiladigan mato”, veng. kapsa “quti”; kopshur “qopcha”; tat. kapchik “qop”; olt. kapchur “teridan ishlangan qopcha”.

Ushbu misollar kaptan/kaftan leksemasi genetik jihatdan bu leksemalar bilan uzviy aloqada ekanligini hamda ushbu birliklar qadimgi o'zlashmalar qatoriga kirishini isbotlaydi. Ularning semantikasidagi xilma-xillik esa ularning tarixan va hozirda ham faol birliklar qatoriga kirishini ko'rsatib turadi.

ADABIYOTLAR

1. Gumbatov G. Istoricheskaya prarodina tyurkov. Baku: Elm i taxsil, 2012. 205 b
2. Власичева В.В.Тюркизмы в современном английском языке. Вестн. Волгогр.гос. ун-та. Сер.2, Языкозн.2010.№ 2
3. Миртожиев М. Туркий туб сўзлар тадқиқи. –Т.: Фан, 2017.
4. Юналеева Р.А. Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования) Казань: Таглитат, 2000.- 172 с.



Гавҳархон САЙДАЛИЕВА,

Тошкент ахборот технологиялари университети катта ўқитувчиси

E-mail: gavharwlu@mail.ru

ТАҚИ доценти, Н. Салойдинова тақризи асосида

THE PLACE OF LEXICAL DOUBLETS IN THE SYSTEM OF STYLISTIC SYNONYMS

Abstract

One of the leading tasks in the field of speech culture is to study the functional features of the means of speech in the modern Uzbek language. Consequently, this issue is related to one of the manifestations of written literary discourse - the use of words and phrases in the language of the newspaper, both appropriately and in moderation. The study of the functional features of modern Uzbek speech is one of the leading tasks in the field of speech culture. Therefore, this issue is related to one of the manifestations of written literary discourse - the use of words and phrases in the language of the newspaper.

Key words: archaism, discourse, variant, doublet, synonym, semantics, etymology

МЕСТО ЛЕКСИЧЕСКИХ ДУБЛЕТОВ В СИСТЕМЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ

Аннотация

Одной из ведущих задач в области культуры речи является изучение функциональных особенностей средств речи в современном узбекском языке. Следовательно, данная проблема связана с одним из проявлений письменного художественного дискурса - употреблением слов и словосочетаний в языке газеты как уместно, так и в меру. Изучение функциональных особенностей современной узбекской речи является одной из ведущих задач в области культуры речи. Поэтому данный вопрос связан с одним из проявлений письменного художественного дискурса - употреблением слов и словосочетаний в языке газеты.

Ключевые слова: архаизм, дискурс, вариант, дублет, синоним, семантика, этимология.

ЛЕКСИК ДУБЛЕТЛАРНИНГ СТИЛИСТИК СИНОНИМЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ҳозирги ўзбек тилидаги нутқ воситаларининг функционал хусусиятларини ўрганиш нутқ маданияти фанининг етакчи вазифаларидан биридир. Бинобарин, бу масала ёзма адабий нутқнинг қўринишларидан бири – газета тилидаги сўз ва ибораларнинг ҳам ўринли, ҳам меъёрида қўлланилиши билан боғлиқ. Ҳозирги ўзбек нутқининг функционал хусусиятларини ўрганиш нутқ маданияти соҳасидаги етакчи вазифалардан биридир. Шу боис бу масала ёзма адабий нутқнинг қўринишларидан бири – газета тилидаги сўз ва ибораларнинг қўлланилиши билан боғлиқ.

Калит сўзлар: архаизм, дискурс, вариантдорлик, дублет, синоним, семантик, этимология

Кириш. Нутқ маданияти соҳасининг етакчи вазифаларидан бири ҳозирги ўзбек тилидаги нутқий воситаларнинг функционал хусусиятларини ўрганишдир. Бинобарин, бу масала ёзма адабий нутқнинг қўринишларидан бири - газета тилида ҳам сўз ва ибораларни ўринли ва ўз меъёрида ишлатиш билан боғлиқдир.

Газета тилини ўрганиш ёзма адабий тилнинг энг оммавий ва энг халқчил тармоғининг маданийлигини ўрганиш демакдир. Ёзма адабий тилнинг энг ҳозиржавоб ва оммабоп шакли бўлган газета тили маданияти нутқ ҳақидаги таълимотни юксалтирувчи муҳим омиллардан биридир.

Тил тараққиётидаги энг актуал ҳодисалардан бири вариантдорлик ўзбек тилшунослигида ҳали махсус ўрганилганича йўқ.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Рус тилшунослигида эса бу соҳа бўйича баъзи тадқиқотлар юзга келган [1]. Бу ишларнинг барчасида вариантдорликнинг айрим томонлари текширилиб, вариантдорлик тил тараққиётининг натижаси эканлиги, унинг доираси кенг ва имкониятлари серқирра эканлиги алоҳида таъкидланади. Масалан, К.С. Горбачевичнинг мақоласида вариантдорлик тиллар ва диалектларнинг контакт муносабатлари туфайли, шунингдек, кўп сонли ва турли характерли ички омиллар натижасида рўй берган эволюция деб изоҳланади [2].

“Грамматическая правильность русской речи” китобида вариантдорликнинг фақат бир томони - грамматик вариантлар ҳақида фикр юритилиб, жумладан, морфологик ҳамда синтактик вариантлар, уларнинг турлари кенг ва батафсил тасниф қилинган.

“Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка” (словарь-справочник) китобида эса фақат фонетик, морфологик вариантлар ва уларнинг турлари (хар хил фонетик ва морфологик ҳолатлар) хусусида қисқача фикр юритилган. Бинобарин, бу китобларда вариантдорлик оиласига кирувчи лексик дублетлар ва айрим синонимлар ҳақида ҳеч қандай фикр айтилмаган. Аммо, шу соҳага (вариантларга) оид айрим мақолаларда баъзи синонимик ҳодисалар ва дублетлар ҳам вариантдорликка мансуб деб талқин қилинади. Масалан, баъзи тилшунослар ишларида бир қатор дублет ва стилистик синонимларни (самолёт - аэроплан, летчик - авиатор каби) вариантдорлик доирасига киритиб, уларнинг баъзиларини вақтинча вариантлар деб атайдилар [3].

Т. А. Якубайтис, А. В. Рубиналар «лексик вариант» ибораси билан “дублет” сўзини ўзаро синоним сифатида параллел қўлаб: Стилистик фарк, экспрессив-эмоционал характерга эга бўлмаган лексик вариантлар асосан дублетлардир. Булар (дублетлар) қўлланишда асосан, бефарк, функционал жиҳатдан эса айнан бир хил бўлган жуфтликлардир», -деб изоҳлайди [4].

Ўзбек тилшунослари Ш. Шоабдурахмоновнинг «Лексик дублетлар ва уларнинг адабий нормасини белгилаш», О. Усмоновнинг «Тил маданиятининг муҳим масалалари» мақолаларида ҳам вариант ва дублет сўзлари ўзаро синоним тарзида қўлланилади[5].

Тадқиқот методологияси. Шунингдек, бу мақолалар тилшунослигимизнинг мана шундай муҳим масалаларини муҳокама этишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Мақолаларда дублетлар ва стилистик синонимлар “эскирган” деб ноўрин тамга босилган сўзларнинг қайта истеъмолга кириб, фаол қўлланилаётганлиги, умуман, халқ тилини бойлиги, имкониятларининг кенглиги характерли далиллар асосида ёритилган.

Этимологик дублетлар атамаси билан тилшуносликда бир сўздан келиб чиққан, аммо турли шакл ва маънога эга бўлган сўзлар тушунилади, бунини мисоллар ёрдамида тушунтиришга уриниб қўрамиз. Латин тилидаги *discus* (доира) сўзи инглиз тилига бир неча марта ўзлаштирилди. Биринчи марта бу сўз кадимги инглиз тили даврида “*disc*” шаклида кириб келди ва кейинроқ ўз шаклини ўзгартириб “*dish*” (идиш маъносида) шаклини олди.

Ўрта давр инглиз тили томонидан бу сўз “*desc*” шаклида ўрта аср латин тилидан ўзлаштирилди. (яъни *discus-desc*). Ўрта давр инглиз тилида бу сўз *deske-desk* шаклида ишлатилди ва унинг маъноси “конторка” (столнинг бир

тури). Сўз ҳозирги инглиз тилида “*desk*” шаклида ва “стол” маъносида ҳозир ҳам ишлатилади.

Худди ўша даврда (ўрта давр инглиз тилида) француз тилидан “*dais*” помост, хоналарда махсус ваззлар айтиш мақсадида ишлаб чиққан “минбар” маъносида пайдо бўлди (французчаси *deis*). Бу сўз ҳам ўз навбатида латин тилидаги “*discus*” сўздан ривожланган бўлиб, асрлар ўтиши мобайнида француз тилида ўз фонетик структураси ва маъносини ўзгартирган эди.

Шундай қилиб, бир латин сўзи инглиз тилидаги учта сўз учун манба бўлиб хизмат қилди. Бу учта сўз турли вақт ва турли йуллар билан инглиз тилига кириб келган. Буларни этимологик дублетларга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу сўзларнинг турли манбадан келиб чиққанлигини фақат этимологик таҳлил ёрдамидагина аниқлаш мумкин ҳолос. Этимологик дублетлар фақатгина бошқа тиллардан кириб келган сўзларда кузатилади, дейиш бироз хато бўлади. Бу ҳолат инглиз тилидаги бир сўзнинг талаффузи ва маъносида руй берадиган ўзгаришлар натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, инглиз тилидаги *shade* (қош қорайиши, қоронғу тушиши) ва *shadow* (соя) сўзлари кадимги инглиз тилидаги *sceadu* сўздан келиб чиққандир. Ҳозирги “*Shade*” сўзи кадимги инглиз тилидаги “*sceadu*” сўзининг бош келишидаги шаклининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган бўлса, “*shadow*” сўзи эса бу сўзнинг датив келишидаги шаклидан ривожланди. (кадимги инглиз тилидаги *sceadwe*).

Таҳлил ва натижалар. Дублетларнинг бу тури миқдоран нисбатан катта кўпчиликни ташкил этмайди. Инглиз тилида этимологик дублетларнинг асосий манбаси бўлиб сўз ўзлаштирмалар хизмат қилади.

1) Инглиз -скандинав дублетлари. Бу гуруҳга мансуб дублетларнинг бир элементи инглиз тилидан ва бошқаси эса скандинав тилларидан келиб чиққан сўзлар бўлади. Бу дублетларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби уларнинг бир тил гуруҳига мансублиги билан изоҳланади. Бир гуруҳга мансуб бўлганлиги учун уларда кўп ҳолларда бир хил ёки ўхшаш фонетик жараёнлар кузатилади ва улар сўзларга турли хил шакллар бериши мумкин бўлади. Скандинав тилларидаги бу сўзлар инглиз

тилига кириб келгач, улар инглиз тили қонуниятларига мослашди ва дублетлар ҳосил қилди. Инглиз- Скандинав этимологик дублетларининг кўпчилиги таркибида “*sk*” ундош кластерига эга бўлган сўзларни кўриш мумкин. Бунда “*sk*” элементли сўзлар скандинав тилларидан кирган сўзлар бўлса, “*sh*” элементли сўзлар инглиз тилининг ўз таркибидаги сўзлар бўлади.

Масалан: *skirt* (юбка) - *shirt* (кўйлак), *screech* (қулоқни қар қилгудек қичқирмок) - *schriek* (бақирмок); *scar* (чандиқ) - *share* (удуш); *screw* (винт) - *shrew* (дўлсифат, чакаги ўчмайдиган хотин); *scabby* (типпрақи, қараб бўлмайдиган ифлос) - *shabby* (охори тўқилган, уводага айланай деб қолган). Инглиз-скандинав дублетлари орасида талаффузда ўзгариш содир бўлган ва бир-биридан анчайин узоқлашиб кетган дублетлар ҳам бор. Масалан:

Скандинав	тиллари
Инглиз тили	
Hale (соғ-саломат, бардам, (бутун)	whole
бакувват)	
raise (кутармок, катта килмок)	rear
(тарбияламок)	
egg(on)	(ғиж-ғижламок,
edge(чекка)	
уриштирмак)	
loose (эркин, кенг)	less
(инкор суффикси).	
2) Француз тилидан кириб келган дублетлар. Француз тилидан кириб келган дублетларнинг пайдо бўлишининг сабаби шимолӣ ва марказий шева гуруҳлари ўртасида фарқларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Инглиз тили ҳар иккала шева гуруҳларидан сўз ўзлаштирганлиги сабабли инглиз тилида бир қатор дублетлар пайдо бўлган.	
Марказий шевалар гуруҳи	Шимолӣ
шевалар гуруҳи	
Chase (овламок, кетидан (ушламок, тутмок)	catch
бормок, изидан бормок, қувламок)	
Chieftain (дохий(қабилла бошлиғи	captain
(капитан)	
маъносида)	
chattel (кўчадиган мулк)	cattle
(хайвон, қорамол подаси)	
chart (денгиз харитаси)	card
(карта)	
chivalry (рицарлик)	cavalry
(кавалерия)	
chant (поэтик, черковга оид.	cant
(жаргон)	
кўшиқ айтиш)	
channel (бўғоз, ўзан)	canal
(канал)	
guard (қўриқлаш хизмати,	ward
(таянч,қўмак)	
гвардия, қоровул)	
gage (гаров)	wage(s)
(иш хаки)	

Француз тилидан ўзлаштирилган дублетларнинг яна бир гуруҳи - бу турли даврда сўз ўзлаштириш натижасида пайдо бўлади. Биринчи қатлам ўрта асрларда кириб келган сўзлар бўлса, иккинчи қатлам эса XVIII асрларда қабул қилинган сўзлардан иборат бўлган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қиладиган бўлсак, вариант ва дублетлар бир-биридан тамоман бошқа-бошқа нарса эмас. Улар (вариантлар ва дублетлар) бирдан ортик шаклга (кўринишга) эгаллиги билан бир-бирига ўхшаб, маълум даражада бир-бири билан умумийликка эгадир. Аммо кўп шаклликлик (иккидан ортик) ва икки шаклликлик

жиҳатидан уларнинг бири иккинчисидан фарқ қилади, вариантдорлик қўп шакллилик бўлса, дублетлилик асосан икки шакллиликдир. Демак, икки сўзнинг ўзаро

вариантдорлиги дублетлар деб аталса, иккидан ортиқ сўзларнинг ўзаро вариантдорлиги вариантлар дейилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Граудина Л.К., Ицкович В. А., Котлинская Л. Н. Грамматическая правильность русской речи (опыт частотно-стилистического словаря вариантов). М., 1976; Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка (словарь-справочник). Л. 1974; Вишнякова О.В. Паронимы в русском языке. М. 1974, с. 25; Горбачевич К.С. Вариантность слова как лексико-грамматический феномен. М., 1975. № 1, с. 55; Ахманова О. С., Бельчиков Ю.А., Веселитский В. В. К вопросу о “правильности” речи.- Ж. “Вопросы языкознания”, 1960, №2, с. 33-42; Крысин Л.П. К социальным различиям в использовании языковых вариантов. ВЯ, 1973, № 3 с. 37-49; Михайловская. К вопросу о категории вариантности, вопросы культуры речи. М, 1967, №8, с. 113-127. Якубайтис Т. А., Рубица А.В. Варианты слов и стилистика - В сб. Языковая норма и стилистика. М. 1977. с. 118-123.; Толикина Е.Н. Синонимы или дублеты. В сб. Исследования по русской терминологии. М., 1971, с.78-79; Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке М.,1968, с. 61-84.
2. Горбачевич К.С. Вариантность слова как лексико-грамматический феномен. ВЯ, 1975, № 1, с. 55.
3. Ахманова О.С., Бельчиков Ю. А. Веселитский В. В. К вопросу о “правильности” речи. ВЯ, 1960 № 2. с. 35-42.
4. Якубайтис Т.А., Рубина А. В. Варианты слов и стилистика. В сб.: Языковая норма и стилистика. М., 1977, с. 119.
5. Шоабдурахмонов Ш. Лексик дублетлар ва уларнинг адабий нормасини белгилаш. “Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1966, 6-сон, 20-23-бетлар; Усмон О. Тил маданиятининг муҳим масалалари «Ўзбек тили ва адабиёти журн., 1970, 1-3-4-сонлари.



Манучеҳр САЛОХИДДИНОВ,

Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси

ҚарДУ доценти В.И. Жуманов тақризи асосида

ФАЗА ФЕЪЛЛАРИНИНГ ТУРЛИ ТИЛЛАР ТИЗИМИДА ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги феълларнинг акционал хусусиятлари таҳлили кўриб чиқилган. Бу орқали, биринчидан, феъл лексемаларининг семантик жиҳатдан очилмаган қирраларини ёритишга эришилган, иккинчидан, феълларнинг акционал хусусиятларини аниқлаш жараёнида, уларни функционал-семантик майдонда таҳлил этиш орқали қиёсланаётган тиллардаги аспектual маънолари белгилаб берилган.

Калит сўзлар: Феъл, аспектualлик, фаза, бошланганлик, процессуаллик, давомийлик, тугалланганлик

ВЫРАЖЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ФАЗ В РАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ СИСТЕМАХ

Аннотация

В статье проводится анализ признаков действия глаголов в английском и узбекском языках. Это позволяет, во-первых, пролить свет на семантически нераскрытые аспекты глагольных лексем, а во-вторых, в процессе определения функциональных свойств глаголов видовые значения в сопоставимых языках определяются путем их анализа в функционально-семантическом поле.

Ключевые слова: Глагол, аспектualность, фаза, начало, процессуальность, непрерывность, завершение.

EXPRESSION OF PHASE VERBS IN DIFFERENT LANGUAGE SYSTEMS

Annotation

The article analyzes the features of the action of verbs in English and Uzbek. This allows, firstly, to shed light on the semantically unrevealed aspects of verbal lexemes, and secondly, in the process of determining the functional properties of verbs, aspectual meanings in comparable languages are determined by analyzing them in the functional-semantic field.

Key words: Verb, aspectuality, phase, beginning, processuality, continuity, completion.

Кириш. Аспектual фазалар борасидаги тадқиқотлар сирасига бир қанча номзодлик диссертациялари, монографиялар ва мақолаларни келтириш мумкин (Б. Ризаев, 1999), (Ғ. Мирсанов, 2009), (С. Татевосов, 2005). Ушбу ишларда инглиз, рус, немис тиллари мисолида бошлангич фаза феъллари ва инфинитив ёки герундийли бирикмалар, ўзбек тили мисолида эса маълум кўмакчи ва етакчи феълли аналитик шакллар англатадиган бошлангич, давомли ва тугалланиш фазалари аниқланган ва тадқиқ қилинган. Мазкур ишлар муаллифлари турли тилларда учта аспектual фазанинг учраши ҳақида фикр юритишади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Сифат сўз туркумига мансуб бўлган бириклар аспектualлик нуқтаи назаридан сифат маъно гуруҳларидан ранг- тус маъно гуруҳи фазалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин бўлиб, бунда унинг маълум бир фазада рўй бериши, яъни гапдаги иш ҳаракатининг бошланиши, давомийлиги, охирининг берилиши кўзда тутилади. Бу борада Ю.С. Маслов бош, ўрта ва якуний фазаларнинг борлигини қайд этган [7]. Фаза тушунчаси ифода қамрови борасида бошқа нуқтаи-назарлар ҳам мавжуд бўлиб, В.С. Храковский фаза маъноларини ранг-тус билан боғламаган ҳолда унинг универсал тизимдаги семантик майдонини таҳлил қилар экан, у бешта турли фазани яъни бошлангич фазаси, янгидан бошланиш фазаси, давомийлик фазаси, танаффус фазаси, тугалланиш фазасини келтириб ўтади [11]. С.П. Тиунова эса, инглиз ва рус тилларидаги фаза ифодасини лексик сатҳ доирасида кўриб чиқади ва мазкур тушунчани “кичик фаза”лар ҳисобига йигирмага яқин фаза маъносига эга бўлиши ҳамда уларнинг бирикиш ҳолатлари таҳлилини санаб ўтади [10]. Умуман олганда, фаза

маънолари ҳам синтетик (морфологик) ҳам аналитик (синтактик) воситалар орқали ифодаланиши мумкин.

Инглиз тилидаги фазалилик, фаза феълларининг шахсиз шакллар билан бирикуви орқали ҳосил қилинади. Хусусан, аспектualликда семантик воситаларнинг ўрни айниқса, фазали феълларнинг герундий ва инфинитив билан бирикувида муҳим ўрин тутди. Бундай бирикувларда фазали феъллар (begin, continue, stop) иш ҳаракатнинг бошланишини, охирини ва давомини кўрсатувчи восита вазифасини бажаради. Фазали феълнинг лексик маъносига кўра иш ҳаракатининг турли усуллари: бошланганлик, финитив (тугалланганлик), дуратив (давомийлик) турларини ажратиш мумкин. Фазали феълларнинг инфинитив ва герундий билан бирикиши орқали шахсиз шакл билан ифодаланган иш ҳаракатининг бажарилиш усули аниқланади, яъни аспектual маъноси фарқланади. Фазали феълнинг инфинитив билан ишлатилиши давомийликка эга бўлмаган иш ҳаракатини характерлайди, герундийнинг ишлатилиши эса унинг процессуаллигини билдиради. Кўриниб турибдики, Б.Х. Ризаевнинг “фаза маънолари ҳаракат окимининг универсал семантик хусусиятига тааллуқли” деган фикрини ўринли таъкидлайди [9].

Аспектual фаза борасида ғарб тилшунослари фикрлари ҳам турличалигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Жумладан, В. Крофт фазаларни икки турли таҳлил қилади: ҳодисаларнинг темпорал чекланганлик фазаси таҳлили ва фазаларнинг чекланмаган турлари таҳлили. Олим фазаларнинг чекланмаган турлари таҳлилини тўртга бўлади ҳамда ҳолатнинг микдорий ўзгаришларни ҳам фаза ҳодисасининг бир бўлаги деб ҳисоблайди [2]. В. Крофт фақатгина учта фазани ажратиш маълум ҳодисаларни эътиборга олмаслик деб қарайди ва

фазаларнинг мослашуви ҳодисаларнинг аспектиал контурини ифода этади, деган фикрни илгари суради. Унинг қарашларида фаза таҳлили жараёнида темпорал хусусиятга алоҳида аҳамият қаратилади [2].

Парсонс эса фазалар таҳлилини З.Вендлернинг аспектиал таснифига боғлайди ҳамда фазанинг уч турини санаб ўтади: ривожланиш фазаси (development), кульминация ёки тугаланиш фазаси (culmination) ва турғунлик фазаси (holding) [4]. Муаллифнинг таъкидлашича ҳолат (States) турини англатувчи предикатлар “турғунлик” фазасини ташкил этади. Тугалланганлик (Accomplishments) ва натижага эришиш (Achievements) аспектиал турлари кульминация ёки тугалланганлик фазасига тегишли. Хусусан, Henry won the race мисолида мусобақани ютганлик кульминация фазасига тегишли бўлса, ушбу мисолдаги феълнинг давомли замон шакли “ривожланиш” фазасини англатади.

Аспектиал фазаларнинг ифодаланиш қамровини маълум бирикмалар доирасида тадқиқ этиш юзага келадиган аспектиал маъноларни турли туманлигини чеклаб қўйиш мумкин. Шунинг учун ҳам фаза тадқиқотларини предикат доирасидаги маълум бирикмалар таркибига боғламасдан, балки бутун грамматик, лексик воситалар таҳлили доирасида амалга ошириш муҳим ҳисобланади.

Фазалар маълум маънода грамматик мазмун билан бевосита боғлиқ. Хусусан, давомли замон шакли ўрта фазани ифодалайди. Албатта фазаларнинг ифодаланиш мазмуни бевосита феъл семантикаси билан алоқадор хусусият ҳисобланади. Маълум ҳолат феъллари to get, to become, to get used to, давомли замон шаклларида қўлланилиши ривожланиш фазани англатади. He is getting well. It is becoming cold. I am getting used to become a director.

Фикримизча аспектиал фазаларнинг турлари ҳам грамматик ҳам лексик хусусиятларга боғлиқ ҳолатда таҳлил этилиши лозим. Бунда, предикатларнинг грамматик ва семантик хусусиятлари аспектиал фазаларнинг семантик тури сонини янада ошириши мумкин. Бу нарса замон шаклларида қўлланилиши ва предикат вазифасидаги феълларнинг қандай семантик маънода қўлланилишига боғлиқ:

1. бошланғич аспектиал фазаси: to begin, to commence;

2. ривожланиш аспектиал фазаси: to become, to get, ёки маълум динамик хусусиятлари феълларнинг ҳозирги замон давомли шаклида қўлланилиши;

3. ўрта аспектиал фазаси: ҳолат ва ҳаракат феълларнинг давомли замон шаклида қўлланилиши;

4. сўниш аспектиал фазаси (маълум предикат маъноларининг тугалланиш пунктига интилиши); масалан he is dying,

Фаза феълларни феъл ҳаракатидаги тавсифи ўзига хос. Улар феъл ҳаракатлари билан модификациялашади деган тушунча мавжуд. Аниқроғи улар ҳаракатни амалга оширишда ва ривожланишида босқичлар кўрсатгичи, вақт жараёнида эса, уларни амалга ошириш ориентирини ҳисобланади. Бунда фаза лексемалари ёрдамида узатилаётган маъноларнинг чегараларини англаб олиш мақсадга мувофиқдир. Лекин дискурсив контекстда уларни боғловчилик хусусиятлари нисбатан ортади. Айрим ҳолларда фаза феъллари бутун айтилаётган маънонинг амалий хусусиятини аниқлаб беради. Бу ҳол «фаза феълларда комплимент» боғланишини узилиши рўй берганда, аниқроғи бошланган ҳаракат ўзининг бошланиш «ядро»сига ўтмаганда содир бўлади (S.Rothstein Verb Classes and Aspectual Classification // www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Rothstein).

Бундан ташқари олима «У акса урмоқчи эди, лекин акса

урмади» гапида start феъли иштирокидаги гапларни мисол тариқасида келтиради, яъни акса уриш жараёни маълум бир сабабларга кўра амалга ошмади. Худди шу феъл билан «гуллар гуллади бошлади» гапида совуқ, қор натижасида гуллар гулламади гапида феъл тайёр, бошланиши зарур бўлган босқич билан ҳаракатни бошланиши, ёки ривожланиши оралиғида чегара борлиги тўғрисида фикр юритади. Аниқроғи бир томонда ҳаракатни бошланиши, иккинчи томонда субъектнинг фазавий ҳолатга кириши айтилади. Фазавий лексемаларни таърифлашда функционал – типологик томони нафақат фазавийликни назарий ишлаб чиқиш концепти, балки уларни нуктада амалий қўлланиши хусусияти билан ҳам тушултирилади. Кўп ҳолларда у ёки бу лексемани танланиши «ҳосил бўлган ҳолатга» боғлиқдир [6]. «Фаза феъли + комплимент» бирикмасини таҳлили у ёки бу предикат турларини бирикма ҳосил қилиш имконияти даражасидаги тадқиқотлар ўтказган тилшунос олимлар (С.П. Тиунова, 1986), (А. Нурмухамедов, 1976) ишларида кўзга ташланади. Улар ҳаракатларда фазаларнинг мавжудлиги хусусида айтишган бўлса, феъл турлари ва фаза феълларни бирикма ҳосил қилиш шаклларида феъл маъносининг ҳаракатни бошланиши, давомийлиги ва якунийлиги хусусидаги ғоялари билан мос эмаслиги кўринади.

Фаза феълларининг ҳаракат тарзини яшашдаги семантик маъноларини Вендлер классификацияси асосида таҳлил қилган Edwards қуйидаги фикрни билдиради. “Тугалланишнинг ифодаланиши тўлдирувчи вазифасида келган комплиментнинг турига боғлиқ ҳолда воқеа ёки ҳаракатнинг кульминацион нуктаси аниқланади” [4]. У тугалланиш фазасини билдирадиган to finish, to stop фаза феъллари ва унга бирикадиган герундийни таҳлил қиларкан қуйидаги мисолларни келтиради.

Kim finished writing the letter. (accomplishment)

Dana finished pushing the cart. (activity)

(Биринчи мисолда ҳаракатнинг ниҳоясига эришилганлиги ифодаланган бўлса, иккинчи гапда “cart” араваининг маълум масофани босиб ўтиши фоолликини билдиради ва у тугалланиш даражасинини билдирмайди деб талкин қилинади)

Kelly finished blinking. (semelfactive)

Муаллиф ушбу мисолда итератив ҳаракатнинг тугалланишини назарда тутган ҳолда, тугалланишни ҳисобга олмайди.

Ashley finished noticing the spot. (achievement)

Pat finished being hot. (state)

Ashley stopped arriving at the station. (achievement)

Kim stopped writing the letter. (accomplishment)

Dana stopped pushing the cart. (activity)

Kelly stopped blinking. (semelfactive — iterated)

Pat stopped being hot. (state)

Фаза лексемалари актуал агентив ҳаракат доирасидаги макон ва замон маъносини англатибгина қолмасдан диетик маънога эга бўлган it, all, everything, nothing олмошлари билан ифодаланадиган бутун ситуацияни ҳам англатиши мумкин. Ушбу олмошлар контекст билан боғлиқ бўлиб, улар воқеа, ҳодиса содир бўлган макон ёки вақтнинг бошланганлиги, тугалланганлиги тўғрисида маълумот беради, яъни диетик вазифани ўтайди. Масалан: That's how it started. Фаза маъноларини қамраб оладиган аспектиал атамаларни Ж. Байби қуйдагича изоҳлайди: Аспектиал терминлар ичида феълнинг фазали парадигмаси деб аталувчи атама ҳам мавжуд бўлиб, у лексик ва грамматик маъноларнинг узвий боғланишига нисбатан қўлланилади. Ушбу маънолардаги лексик маъно соҳиблари семалар ва грамматик маъно соҳиблари граммалар ҳисобланишади [1]. Д. Насиловнинг таъкидлашича “Фазовая парадигма глагола включает все

дериваты противоположного вида, находящиеся в отношениях прямой мотивации. Фазовую парадигму можно сравнить с приставочной парадигмой глагола. Приставочная парадигма не является частным случаем словообразовательной парадигмы. Семантически близкие глаголы имеют сходные приставочные парадигмы. Анализ приставочных парадигм дает основания для семантической классификации бесприставочных глаголов» [8].

Фазавийлик аспектунинг маъноларининг периферияси сифатида қаралади. Фазавийлик семантикаси келтирилган вақт жараёнидаги вазиятнинг мавжудлигини таъкидловчи ҳолат деб баҳоланади. Фаза маънолари таъкидотида тилшунослар асосан икки йўналишга бўлинишади. Биринчи йўналиш асосчилари фаза маъноларини учга (бошланганлик, давомийлик, тугалланганлик) ажратишади. Иккинчи йўналиш тарафдорлари кейинги ўн йилликда вужудга келиб, улар тўртта фаза (инхоатив, терминатив, континуатив, пунктатив) мавжудлигини таъкидлашади [8].

Фазали вазият ибора шакллари танлашда гапирётган субъект фаза лексемаларининг ўзига хос хусусиятларини, унинг морфология ва синтаксисга нисбатан муносабатлар имкониятини инобатга олиши зарур. Бу илликунинг мақсадда иборани туғри тузишга ёрдам беради. Р. Лэнгакернинг ёзишича: «дискурсив контекстларда грамматик замон ва турни таърифланиши синтаксис, семантик ва прагматик интеграцияларни талаб қилади. Бундай интеграцияни амалга ошириш жараёни эса ҳалигача тўлалигича аниқланган эмас» [3]. В. Всеволодованинг фикри ҳам ушбу қарашга аналогик ҳосил: «бизнинг мазкур магистрлик диссертациямизда фаза бирикмаларининг нафақат семантикани гап даражасида қўллаш, балким фаза бирикмаларидаги отларнинг гапнинг турли позициялардаги ва уларнинг лексик маънолари таъсирида юзага келадиган семантик маънолар ва шунингдек фаза феълларидан кейин келадиган инфинитив ёки герундийнинг акционал (чегараланганлик / чегараланмаганлик) семантикасида ҳосил бўладиган аспектунинг вазиятлар ҳамда уларнинг

турлари таҳлил этилади. Вазиятнинг стативлиги ва динамикаси вақтга оид шакллар билан берилганидек, фаза феълларга бирика оладиган феълнинг шахсиз шакллари билан бўлган герундий, сифатдош, инфинитив ҳамда воқеа-ҳодисаларга оид бўлган отлар билан ҳам узатилади. Ҳаракатнинг босқичма-босқич ёки аста-секинлик билан содир бўлаётган динамик вазиятларнинг юзага келиши ва ҳаракатни яқунланишини тасвирлашда, феълнинг бошланиш ва яқунланишга оид бирикмаларда ўтган замондаги сифатдош ёки сифат, ҳолат категориясига оид сўзлар ёрдамида қўлланилиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Инглиз тилида ушбу гуруҳга давомли фаза феълларидан қуйидагилар бўлиб, уларнинг семасида ҳаракатнинг интесивлик, персистантлик каби ҳаракат ривожланиши маънолари мавжуд: to hold on, to keep on, to carry on, to last, to remain, to stay, preserve, to maintain, to endure. Масалан: She sat day after day on her large hams, knitting, and reading, she kept a sharp eye on the corn. Generally, Mrs. Caray remained in on Sunday evenings. Битта гап доирасида иккита қарама-қарши фаза маъноларининг ифодаланиши мумкин. Масалан: The war for the liberty of freedom had just ended and the war for the freedom of liberty was just getting ready to start. Давомли фаза феъллари контекстдаги конкретизаторлар таъсирида бирор ривожланган ҳаракатнинг вақт доирасини кўрсатиб келиши мумкин. For fifteen minutes more the conversation continued. The joyful celebration lasted long into the night. Контекст квантификаторлари фаза феълларининг тус-замон шаклидаги давомли ҳаракатини ҳам чегаралаб келиши мумкин. The trend has been going on for some time and it remains important for 20th century writer like Bennet. Давомли фаза феъллари билан ифодаланадиган ҳаракат номаълум характерга эга бўлиши мумкин. Масалан: The aimless, riotous celebration continued. Meanwhile the prosecuted Adeline continued to travel with little interruption all right. Ҳаракатнинг давомийлиги маълум муддат танаффусдан кейин қайта ривожланган сифатида талқин қилиниши мумкин бўлган ҳаракатни ҳам билдириб келиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Bybee J. Morphology. Amsterdam: Benjamins, 1985. –234p.
2. Croft W. Verbs: Aspect and causal structure. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 448 p.
3. Langacker R.W. Grammar and conceptualization. –Berlin / New York. 1999. –427 p.
4. Vendler Z. Verbs and Times // Philosophical Review 56, 1967. –P. 143 –160
5. Verkuyl H. J. Formal Semantics Course. Lectures delivered in the St. Petersburg State University, 2002. –P. 71-109. Z. Vendler, 1974; P. 4-23
6. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М., 1982. – С. 7-85
7. Маслов Ю.С. Результатив, перфект и глагольный вид // Типология результативных конструкций: Результатив, статив, пассив, перфект. – Л., 1983. – С. 41-54.
8. Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках. // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. – Л.: Наука, 1978. – С. 88-177.
9. Ризаев Б.Х. Проблема аспектной семантики временных форм немецкого глагола. Аспектная семантика претерита. – Ташкент: “Фан”. 1999. –121 с.
10. Тиунова С.П. Способы выражения фазовых значений в английском и русском языках. Кемерово, 1986. 84 с.
11. Храковский В. С. Пассивные конструкции // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. Санкт-Петербург. 1991. –С.141-180.



Муяссар ТЎХТАБОЕВА,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти мустақил изланувчиси
e-mail: mtukhtaboyeva@mail.ru

ЎзДСМИ профессори М.Ўлдошев тақризи асосида

БОТУ ИЖОДИДА ТАКРОРИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Аннотация

Мақолада Боту шеърятада кўп кузатиладиган такрорий бирликлар бадияти хусусида сўз юритилади. Шоир шеърятини учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърини мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган.

Калит сўзлар: Боту, такрор, синтактик такрор, ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра, банд такрори.

ПРИМЕНЕНИЕ ПОВТОРНЫХ ЕДИНИЦ В СОЗДАНИИ БОТУ

Аннотация

В статье рассматривается искусство повторяющихся единиц, часто наблюдаемое в поэзии Боту. Лингвопоэтический смысл осмысливается из характерных для поэзии поэта типов синтаксических повторов через ташобеҳул-атроп, обруч, стиховой и полосовой повтор, и закладывается основа для того, чтобы поэтические стихи были живыми, выразительными и привлекательными.

Ключевые слова: Боту, повторение, синтаксический повтор, ташобеҳул-атроп, кольцо, мисра, полосное повторение.

APPLICATION OF REPEATED UNITS IN BOTU CREATION

Annotation

The article discusses the art of repetitive units, which are often observed in Botu poetry. Linguopoetic meaning is understood from the types of syntactic repetitions characteristic of the poet's poetry through tashobehul-atrop, hoop, verse and band repetition, and the ground is laid for the poetic verses to be lively, expressive and attractive.

Keywords: Botu, repetition, syntactic repetition, tashobehul-atrop, ring, misra, band repetition.

Кириш. Дунё тилшунослигида тил ва маданият, тил ва тафаккур ўртасидаги алоқа масаласи ўз долзарблигини йўқотмайдиган масалалардан ҳисобланади. Лингвомаданиятшуносликка оид тадқиқотларда маънавий кадриятлар тўплами ва маълум бир миллий-маданий жамоанинг тилшунослик тажрибаси ўрганилиб, тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлик белгиларига бевосита эътибор қаратилган. Лингвопоэтикада эса бадий матн тили, шакли ва мазмуни бирлиги, тил бирликларининг эстетик вазиғаси, бадий қиммати ҳамда унинг ўқувчига эстетик таъсирини ўрганиш асосий вазиға бўлиб келди. Кейинги тадқиқотларда эса лингвомаданий бирликларнинг бадий асардаги эстетик хусусиятларини тадқиқ этувчи илмий қарашлар ҳам юзага келганини кузатиш мумкин[1]. Боту ва бошқа давр маърифатпарвар олим, ижодкорлари ўзбек тилини илмий илмий такомиллаштириш билан бирга бу тилнинг бадий имкониятларини бевосита ўз ижод намуналари билан ҳам исботлаб беришди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Боту бадий матннинг лингвопоэтик ўзига хосликларидан бир кўриниши ва образли тасвир воситаси ҳисобланган фонетик унсурлардан ўзига хос тарзда, мохирона фойдаланган мумтоз ижодкорлардан биридир. Унинг лирикасида фонетик бирликлар бадияти маҳорат билан қўлланилган. Маълумки, аллитерация шеърнинг талаффуз гўзаллиги ва қулайлигини таъмин этадиган бадий-тасвирий воситадир. Унинг “Кучли борлиқ ...” деб бошланувчи шеърда ушбу санъат ўзига хос уйғунликни ҳосил қилган:

Қайси тоғда, қайси боғда, қайси чоғда сайр этар,

Эрка кўнгил эркини тун-кун кўриқловчи малак[2]?

Байтидаги Қайси тоғда, қайси боғда, қайси чоғда мсирасидаги қайси бадий такроридан кейин мутлақ

қофияни шакллантираётган тоғда-боғда-чоғда сўзлари ўзига хос товушлар гармониясини ҳосил қилган.

Унинг “Навойи” шеърдаги ўз ва ўзга сўзлари ўзига хос бадий такрор ва фонетик уйғунликни ҳосил қилган.

Ўз тилини ёмонлаб,

Ўзга тилини севдилар.

Араб, форсий тилларин

«Гўзал тилдир», дедилар[3].

Шунингдек, ушбу шеърдаги қуйидаги мисраларда отини сўзи олтин сўзи билан аллитерацияни вужудга келтирган:

Шунинг учун, болалар,

Навойини севайлик.

Навойининг отини

Олтин билан ёзайлик[4].

“Сўрма” шеърда эса фонетик бирликлар гармонияси тарсе бадий санъати орқали юзага чиққан.

Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтти ёш қайнашганин,

Сўрма ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,

Сўрма бу мажнун кўнгилнинг дард ичиди ёнганин,

Сўрма бу махзун ҳаёлни кай очунда юрганин[5].

Сирғалувчи ва жарангиз товуш сифатида қараладиган с ундошининг тасвирий имконияти матн таркибидаги товушларнинг умумий фонида унчалик сезилмаса-да, поэтик асарларда аллитерация элементи сифатида қўлланганда уларнинг моҳияти ўзгариши, замиридаги кескинлик, қатъият, баъзан майинлик каби оттенкаларни намойиш этиб, экстралингвистик ва лингвистик омиллар уйғунлигини таъминлашга, ижодкор руҳий оламидаги туғёнларнинг юзага чиқишига кўмаклашиши маълум бўлди[6]. Юқоридаги шеърда ҳам с ундоши ушбу хусусиятни таъминлаган.

Қуйидаги мисраларда эса сатр бошидаги сўзлар ушбу бадиятни таъминлаган.

Биров билар, биров билмас.

Биров балки кўзга илмас...

Бироқ тўлқин тошар, тинмас,

Унинг товши яшар, синмас...[7]

Боту шеърлари тилининг жозибали бўлишини таъминлаган воситалардан бири такрордир. Бадий матнда такрорларнинг қўлланиши ўзига хос кўтаринкиликни, тантанаворликни вужудга келтиради, шунингдек, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаш, тасдиқлаш, кенгрок ифодалаш каби вазифаларни бажаради. Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган. Шоир шеърятини учун хос бўлган синтактик такрор турларидан ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърини мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган. Бадий матндаги синтактик такрор грамматик такрор таркибига киради, грамматик такрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърини мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли такрор қўлланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгрок ва тўлиқрок фикр ифодалашга, мазмунни батафсил ёритишга қаратилган бўлади[8].

Боту ижодий оламида такрорлар ўзига хос бадийтагга эгаллигини кузатиш мумкин. Шоир шеърятинида энг фаол қўлланилган синтактик фигуралардан бири такрор ҳисобланади. “Бадий услубда такрорнинг вазифаси фақатгина маълум нарса-ҳодисани ёки ҳолатни ажратиш, таъкидлаб кўрсатиш билангина чегараланмайди. Бадий асарда, барча бадий воситаларда бўлгани каби, такрорнинг зиммасига ҳам тил бирликларига эмоционал бўёқ, алоҳида оҳанг, жозоба бериш вазифаси юкланади”[9].

Ўз даврида Фитратнинг назарига тушиб, бадий жиҳатдан юксак баҳоланган машҳур “Сўрма” шеърининг ҳам дастлабки тўрт қатори сўрма сўзининг такрори билан бошланади. Ушбу сўзнинг такрор қўлланиши шоир ичидаги дарднинг юки ниҳоятда оғир экани, бу юк унинг ичу ташини, яъни кўзу юзи, кўнглию, хаёлини эзаётганини яна-да ёрқин ифодалашга хизмат қилган. Натижада, шеърнинг бадий руҳи кучайиб, фикр таъсирчанлигига эришилган:

Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтди ёш қайнашганин,
Сўрма, ҳеч бир юзларимда қайғулар ўрнашганин,
Сўрма, бу мажнун кўнглининг дард ичида ёнганин,
Сўрма, бу мажнун хаёлининг қай очунда юрганин. (Сўрма. БШ. 33)

Бир қараганда ҳамма айта олиши мумкин бўлган оддий гапдек, бироқ шоир қалби бу сатрларни қанча дард билан ёзгани бизга қоронғу.

Ҳар бир қалам аҳлининг ижодий хазинасида ял-ял ёниб турувчи гавҳари бўлганидек, Боту ижодида “Сўрма” шеъри нафақат ғоявий-бадий жиҳатдан, балки поэтик ва бадий тил маҳорати жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутати. Шоир бу шеърини ижодининг энг қизғин паллаларида яратган. Ўз даврида бу шеър адабиёт аҳлининг тез назарига тушганини жадидлар ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганган адабиётшунос Наим Каримов шундай ёритади: “Фитрат ўзининг илмий рисолаларида шогирдининг бу шеърда қўлланган поэтик усул ва воситаларга эътибор қаратиб, уларни бир неча бор таҳлилга тортганки, бу ҳол “Сўрма” нинг унга айниқса манзур бўлганидан шаҳодат беради”[10].

Мазкур шеърни бир неча томондан ёндашиб таҳлил қилиш мумкин. Биз шеърдаги интертекстуаллик масаласига эътиборимизни қаратмоқчимиз. Маълумки, “жуда кўп ҳолларда халқ мақолларининг иштирокига кўра бадий матн интертекстуаллик касб этади. Бунда мазмуний уйғунлик баробарида дейдилар, деганларидек, шундай мақол(гап, нақл, айтим) бор каби бир қатор лисоний ифодалар асосий ва интерматн алоқасининг зичлигини таъминлайди”[11].

Бироз шоир руҳиятига яқинлашишга ҳаракат қиламиз... Ичида яширин дард, овозсиз йиғи, сўнгсиз ва ечимсиз муаммо билан яшаган инсон қачон енгил бўлади? Қачонки, дарддоши, дилдоши билан дилдан сўзлашса, муаммо ечилмаса-да, умид ғунчалари пайдо бўлади. Ботунинг дарди ҳам гоҳ шоир ичида овозсиз қийналарди, гоҳ ўзини намоён қилиб сўзлар воситасида шеър бўлиб яраларди. Бироқ уни эшитгувчи, ўқиши керак бўлганларнинг дарди ўзга эди, шоир қалбидаги буюк дардни англашга ожиз эдилар, англаганлари ҳам ўз таналарида бу дардга ўрин ажратмасдилар.

Мисра бадияти ҳам ниҳоятда пишиқ бўлиб, бир қаторда дард асосдошининг уч марта қўлланиши бадийлик билан тўйинган гўзал оҳангдорликни юзага келтирган. Ўзаро қаршилангандир отлашган сўзлар (дардли, дардсиз) биргина қаторда қатта маъно муносабатини ташишга хизмат қилган.

Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўзсиза мақтов билан каби давом этган кейинги қатор олдингини тўлдириб, ғоявий ва бадий жиҳатдан мукаммал бўлган мисра яралишига эришилган. Бу ўринда шоирнинг яна бир маҳорати шундаки, у кўзи ожиз одамни салбий оттенкага эга бўлган кўр сўзи билан атамади, балки кўзсиза дея замирида кенг маъно ётган отлашган сўз билан ифодалади. Ваҳоланки, Кўрсатиб бўлмас қуёшни кўр кўза мақтов билан тарзида ёзиши ҳам мумкин эди. Албатта, бу қатор метафорик мазмун ҳам касб этади, бунда нафақат тана, балки қалб кўзининг ожизлиги мазмуни ҳам англашилади. Шунингдек, жўналиш келишиги қўшимчасининг қисқарган варианты (–а) ни қўллаш ғазал жанрининг ёдга солади. Шоир ижодида кўп кузатиладиган бу ҳолат, бир томондан шеър шакли, қофия масалалари билан боғлиқ бўлса, бир томондан ўша пайтда турк, озарбайжон тилининг таъсири натижасида ўғуз элементларининг қўлланиши билан баҳоланади. Жадидлар тилидаги бу ҳолатга А.Аҳмедов шундай муносабат билдиради: “XX асрнинг бошларида Туркистонда миллий уйғониш ҳаракатининг бошланиши муносабати билан жадидларнинг маърифий, бадий ва публицистик асарларида турк тилига қос бўлган сўз, фонетик ва морфологик шакллари қўллаш русумга айланди. Бунда турк жадидларига тақдир – асар ва унинг тилини замонавийлаштириш, қотиб қолган эски ҳаёт ва тафаккур тарзига қарши чиқиш сифатида қабул қилинди”[12]. Шунингдек, “поэтик нутқда метрик талаблар (шеър вазни, ўлчови)га кўра бу даврда ҳам ўғуз кўринишларининг қўлланиши давом этди. Ёпиқ бўғинни очиб, очик бўғинни ёпиш, сўз таркибидаги бўғинлар сонини камайтириш ёки ошириш учун ўғуз лисоний шаклларида кенг фойдаланилди”[12].

Таъкидлаш керакки, шеърини матнларда такрорларнинг қўлланиш ўрни ўзига хос бўлиб, улар, одатда, горизонтал ва вертикал ҳолатда қўлланади. Бу эса гўзал оҳангдорликни юзага келтиради.

Таъкидлаш керакки, Боту ижоди такрорларни ўрганиш учун яхши манба бўла олади. Унда такрорнинг барча кўринишларига кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бизнингча, Ботунинг такрорга кўп мурожаат қилишида ҳам рамзий маъно бор. Одатда, бирон муҳим масалани хал қилишда унинг натижаси учун айрим масалаларни такрор-такрор айтишдан толиқмаймиз. Боту ҳам ўз истаклари

рўёбини кўриш учун такрорлардан чарчамаган. Бироқ баттол замон бунга имкон бермаган. Тўғри, айрим ўринларда ортиқча такрорлар шеърнинг поэтик қимматига таъсир қилган бўлса-да, бу ёш, эрксевар шоирнинг қалб мавжлари ҳосиласидир.

Хулоса ва таклифлар. Боту асарлари тилини ўрганишда такрор алоҳида эътибор талаб этувчи воситалардандир. Шоир мазкур тил имкониятидан унумли фойдаланиб, уни нафақат матнни шакллантирувчи, балки турли бадиий ниятини ёритишга хизмат қилувчи поэтик восита даражасига ҳам кўтара олган.

АДАБИЁТЛАР

1. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари. Фил.фан.бўй. фалсафа доктори дисс. афтореферати. Тошкент – 2020. 59. 5-бет.
2. Боту. Танланган асарлар. –Т.: Шарқ, 2004. 190. 72-бет.
3. Боту. Ўша асар. 31-бет.
4. Боту. Ўша асар. 32-бет.
5. Боту. Ўша асар. 33-бет.
6. Умирова С. Ўзбек шеърларида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърлари мисолида). Фил.ф.бўйича фал.док.дисс. афтореферати. Самарқанд – 2019. 48. 5-бет.
7. Боту. Ўша асар. 36-бет.
8. Юлдашева Д. Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари. // Молодой ученый. — 2019. — № 40 (278). — С. 258-261. — URL: <https://moluch.ru/archive/278/62707/> (дата обращения: 30.06.2020).
9. Каримов С. Бадиий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУнашри, 1994. – Б. 54-55.
10. Каримов Н. Истиқлол йўлида кечган умр. “Жаҳон адабиёти”, 2013, 5-сон
11. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, 2018. – Б194.
12. Аҳмедов А.Р. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсур ва кўринишларининг қўлланиши: Филол.фан. номз...дисс. автореф. – Самарқанд: 2006. – Б. 21.



Абдумажид УРИШЕВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Амалий фанлар 1 кафедраси (PhD) мустақил изланувчиси
E-mail: madjidmajidov@gmail.com

ЎзДЖТУ, Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Муратқасимова К. Ш. тақризи асосида

THE ROLE OF CLT IN DEVELOPING LEARNERS' LANGUAGE SKILLS

Abstract

The purpose of this article is to explore CLT (Communicative Language Teaching) teaching conducted at the university classes of Uzbekistan. This research study involves 20 participants and one teacher who implemented CLT activities in two classes. It mainly aims at investigating the impacts and the values of CLT activities on the participants' language skills and communication skills. It also explores the appropriateness of CLT in this context from the point of view of participants. This study involves two research tools, the first one is classroom audio-recordings that include the recordings of two lessons and questionnaires taken by 9 participants. This research study has explored several findings in terms of CLT. Namely, participants claimed that pair-work activities improved their language skills, social skills and etc, but not all participants agreed with this case and several participants gave unbiased viewpoint as well.

Keywords: CLT teaching, pair-work activities, language skills and communication skills, social skills, classroom interactions, challenges, pair-work interaction.

РОЛЬ CLT В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ

Аннотация

Целью данной статьи является изучение преподавания CLT (Коммуникативное обучение языку), проводимого в университетских классах Узбекистана. В этом исследовательском занятии приняли участие 20 участников и один учитель, который проводил CLT занятия в двух классах. В основном оно направлено на изучение влияния и ценности деятельности CLT на языковые навыки и коммуникативные навыки участников. В нем также исследуется целесообразность CLT в этом контексте с точки зрения участников. Это исследование включает в себе два исследовательских инструмента, первый из которых - аудиозаписи в классе, которые включают записи двух уроков и анкеты, заполненные 9 участниками. В этом исследовательском занятии были изучены несколько результатов с точки зрения CLT. А именно, участники утверждали, что работа в паре улучшила их языковые навыки, социальные навыки и т.д., но не все участники согласились с этим случаем, и несколько участников также высказали непредвзятую точку зрения.

Ключевые слова: обучение CLT, работа в паре, языковые навыки и коммуникативные навыки, социальные навыки, взаимодействие в классе, проблемы, взаимодействие в паре.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ТИЛ КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КОММУНИКАТИВ ТИЛ ЎҚИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақоланинг мақсади Ўзбекистонда университет дарсларида олиб бориладиган CLT (коммуникатив тил ўқитиш) ни ўрганишдир. Ушбу тадқиқот сессиясида 20 та иштирокчилар ва иккита синфда CLT дарсларини ўтказган битта ўқитувчи иштирок этди. Бу асосан CLT фаолиятининг иштирокчиларнинг тил қобилиятлари ва мулоқот қобилиятларига таъсири ва муҳимлигини ўрганишга қаратилган. Шунингдек, иштирокчилар нуктаи назаридан, бу доирада CLT имкониятларини текширди. Ушбу тадқиқот иккита тадқиқот воситасини ўз ичига олади, улардан биринчиси синфдаги аудиоёзувлар бўлиб, унда 9 та иштирокчи томонидан тўлдирилган иккита аудиоёзувлар ва сўровномалар мавжуд. Ушбу тадқиқот сессиясида CLT нуктаи назаридан бир нечта натижалар кўриб чиқилди. Иштирокчилар жуфт бўлиб ишлаш уларнинг тил ва ижтимоий кўникмаларига ижобий таъсир қилди деб таъкидлади.

Калит сўзлар: тил кўникмалари, мулоқот қобилиятлари, ижтимоий кўникмалар, коммуникатив тил ўқитиш, жуфт бўлиб ишлаш.

Introduction. English language is taught as a foreign language and nowadays, more emphasis is being given to English language by government and by education system. Also, many education reforms and developments have been done in order to implement English language as a medium of instruction in public schools, colleges, institutes and universities. Among these reforms, CLT (Communicative Language Teaching) teaching in the class plays one of the essential roles as well, and as a researcher it is very interesting to research the actual CLT in terms of language skills and identify issues and challenges or interesting findings related to CLT are worth to consider. The context that I am going to investigate is university named Uzbekistan State World

Languages University, in this university the priority is given to English language, and it is taught more frequently than other languages and modules. Teachers at this university are more experienced in terms of their English language than other universities as well as freshman students are required to obtain at least pre-intermediate level from English language. I decided to collect data from postgraduate students who are pursuing the course named "English language and linguistics". Further information about research and participants will be given in the chapter named Methodology.

Literature review. Before exploring CLT in-depth, the background information about CLT will be stated below. According to Farooq (2015), CLT (Communicative Language

Teaching) was presented in 1960s by British linguists and it turned into predominant approach in language teaching in 1970s. Nowadays, CLT is one of the popular and productive approaches in ESL and EFL, this approach is conducted in the classes of many countries where English language is taught as a foreign or second language (Anderson 1993, Chang 2011, cited in Dorji 2017). It's very common to be curious about the nature of the CLT and this curiosity can be satisfied by addressing to literatures, namely Savignon (2007), identifies that the nature of the CLT is the learners' involvement in communication with the intention of enhancing "communicative competence" (Savignon, p209). This concept also was stated by Littlewood (2011) namely, "the term CLT still serves as a valuable reminder that the aim of teaching is not to learn bits of language but to 'improve the students' ability to communicate" (Littlewood 2011, p542). According to Larsen-Freeman and Anderson (2011 cited in Jafari, Shokrpour and Guetterman 2015) CLT is most successful teaching approach in terms of communication development of the learners as well as popular technique in the context of ESL and EFL. Moreover, the main aim of the CLT is to build successful rapport by not confronting any obstacles while communicating (Ahmed, 2016). Additionally, Alamri (2018) claimed that CLT is being commonly used and it motivates students to learn in the classroom and he also stated that the central objective of the CLT is to maintain proficiency in learners' communication. Furthermore, one of the aims of CLT is to improve learners' language fluency namely, fluency can be enhanced by conducting activities that are focused on negotiation of meaning (Richards 2005). Taking into consideration all the information above that is expressing the background of CLT, it is worth considering to be aware of the role of pair work interaction in CLT, the next section below will discuss about the connection of pair work with CLT. Pair work interaction is key part of the Communicative Language Teaching (CLT) because, the key aspect of CLT is communication and pair-work activities are considered to promote that. According to Richards (2005), CLT started to move away from conventional classes and focused on different classroom activities like "memorization of dialogs and drills, and toward the use of pair work activities, role plays, group work activities and project work" (Richards 2005, p4). As it is stated above, CLT includes not only pair-work activity but also other communicative activities, pair-work is part of CLT and it has a leading role in the CLT. This statement can be proven by addressing to different literatures that will be stated below. Namely, the CLT approach focus on communicative learning activities in L2 and aims at establishing authentic classroom context in L2 classes also, CLT classes can include collaborative exercises like pair and group work (Savignon 2010 cited in Garton and Graves 2014). Moreover, in the study of Hiep (2007), there was stated the term which is related to the CLT originated by Holliday (1994) and it is named 'the learning group ideal' or 'optimum interactional parameters' (Hiep 2007, p195). To foster this group of learning that is stated above, Brown (1994, cited in Hiep 2007, p195) outlines three ways of conducting the class:

- "1. A significant amount of pair work and group work is conducted.
2. Authentic language input in real life context is provided.
3. Students are encouraged to produce language for genuine, meaningful communication."

In these three statements above, it is obvious that the first one claims that a considerable amount of pair and group work should be implemented in order to develop CLT. In addition, Walia (2012) stated that CLT is considered as student-oriented method and it involves activities such as,

"games, role play and pair/group work" and these exercises have essential role in language teaching (Walia 2012, p128). Apart from that, the study conducted by Eveyik-Aydin (2003) shows that CLT was classified into four areas in order to identify the attitudes of teachers on CLT: "group/pair work activities, place of grammar, student/teachers roles and peer/teacher corrections" (Eveyik-Aydin 2003, p8). It means that, group and pair works are considered to be one of the key parts in CLT, this statement can be another evidence that pair work interaction has a role in CLT and overall, it can be stated that pair work is related to Communicative Language Teaching.

Research Methodology. In the literature I have found many theories and studies related to my research topic. For example, it is stated that pair work can be very helpful for students to communicate through their L2, namely students are likely to ask questions, making guesses and giving feedback. (Storch, Aldosari, 2012, p32). Leaning on this theory, I understood that through this way students are expected to increase their communication skills and their classroom participation will be boosted. Moreover, Johnson and Johnson 1991 (cited in Baleghizadeh, 2010, p407) states that pair work can create collaborative learning atmosphere, and Barkley, Cross and Major 2005 (cited in Baleghizadeh, 2010, p407) highlights several techniques related to collaborative learning, for instance, in the technique called "Think-Pair-Share" students can share their ideas with their peers, by this way students are expected to participate confidently in the classroom, another technique called "Round Robin" focuses students' participation in taking turns, in this technique all students will have a chance to speak, one more technique called "Critical Debate" where students criticize their views, discussing dilemmas, as it is mentioned in the article this technique can strengthen communication skills of learners. Another literature states that, pair work creates positive and funny classroom atmosphere and promotes English conversation, and increases students' communication (Martine 2005, p35-37). "The integration of CL into second language classrooms is considered likely to facilitate optimum development of a learner's ability to communicate in the target language because it provides increased opportunities for comprehensible input, real-life experience of language use, and positive peer interaction" (Holt 1993; Jacobs and McCafferty 2006; Jacobs and Goh 2007, cited in Ning, 2010, p62). Researchers proved that students interact with each other more easily rather than their teacher. (Tsui 1995, cited in Achmad and Yusuf, 2014, p151). Also, "Recounts from previous studies illustrate that students feel comfortable working, interacting and making mistakes with their partners rather than with their teachers, and corrective feedbacks from peers are found to be less daunting than the correction by teachers (Westbrook, 2011, cited in Achmad and Yusuf, 2014, p152)." In pair work students are expected to communicate with each other more practically than working individually and in groups as some learners may control the class. (Jones, 2007, cited in Achmad and Yusuf, 2014, p152). However, there are also disadvantages of using pair work in the classroom, for example, as Harmer (2001, p116) mentioned that pair works can be very noisy and teachers think that the classroom can be uncontrolled and also, students tend to use their L1 with their peers.

I am planning to collect data from the learners of Uzbekistan pursuing postgraduate degree at the university. The learners' main subject area is English language so there is possibility that they are taught English language on a daily basis. In the class there are going to be around 14-20 students. One of the ways that I am going to collect data to address my research question is through combining qualitative and quantitative methods. According to literature, for example, "Greene et al. (1989) reviewed studies taking a mixed

methods approach and argued that combining the two paradigms is beneficial for constructing comprehensive accounts and providing answers to a wider range of research questions." (Litosseliti, 2010, p30) Furthermore, "There can be little doubt that research that involves the integration of quantitative and qualitative research has become increasingly common in recent years." (Bryman, 2006, p97). Taking these theories into consideration, I am planning to collect large amount of data and it requires interpretation of teaching process, so I think combining these two approaches can be useful to achieve my aim. Apart from that, I am going to ask several teachers in Uzbekistan to record their lessons and send them to me by internet, after obtaining recordings I am going to transcribe them and thoroughly investigate the process of the lesson by analysing transcriptions. In addition, I am going to ask teachers to conduct a number of pair work lessons in order to obtain more data and variation in the classes. Apart from that, I am going to design questionnaires for the learners and for the teachers as well. The questionnaires will include specific questions related to my topic area that I am going to carry out investigation. Finally, all the participants will be asked to sign ethics forms, namely, teachers, students and head of department will be provided with ethics approval in order to protect their anonymity.

Analysis and Results. This "Findings" chapter revealed the outcomes from this data, in other words, what I have discovered from this set of data, classroom extracts showed that the teacher used pair-work activities to implement speaking skill and encourage them to work collaboratively with their peers. Also, classroom extracts revealed that the pair-work activities took up the half part of the lesson which is 40 minutes. Furthermore, questionnaires were analyzed by coding the participants' responses, such as finding general patterns in the data, sorting them into groups and combining them. As described earlier, the perceptions and attitudes of participants towards pair-work interactions were determined and represented in figures and charts. Namely, figures indicate

that majority of students would like to work in pairs, and it improves communication skills, speaking skills and enhances their confidence. Furthermore, it shows that the pair-work activities were easy for them and not all of them encountered difficulties. It is also worth mentioning that there were participants who gave unbiased viewpoint in terms of the questions provided in the questionnaire and there were participants who prefer to work individually and does not like pair-work activities.

Moreover, according to figures, participants confirmed that they are taught in pairs almost every time in the class. Overall, these findings can now clearly address research questions because I was able to know the answer through analyzing the research data and illustrating them in the "Findings" section.

Conclusion. To summarize, as mentioned above in this chapter I discussed my findings that were seen in two research tools, namely classroom extracts and participants' questionnaires. In the classroom extracts the first research question was addressed while second research question was addressed by analyzing the students' questionnaires. Also, there were observed obvious connections in these two research tools with my Literature review and various results have been seen. Namely, in the participants' questionnaires there were found diverse responses and perceptions of students towards CLT and pair-work interaction. Specifically, as it is mentioned above according to participants' responses pair-work activities increase students' confidence, communication skills and eye-contact, also it strengthens fluency of students nevertheless, not all students expressed positive viewpoint in terms of this, for instance there are several learners that prefer to work by themselves, or they are not interested in pair-work activities. In addition, weaker students can be dominated by stronger students, teacher may struggle to manage the class due to noisy classroom and learners do not get individual feedback from teacher in terms of their mistakes.

REFERENCES

1. Ahmed, K., 2016. Communicative Language Teaching: A Practical Scenario in the Context of Bangladesh. *Advances in Language and Literary Studies*, 7 (5).
2. Alamri, W. A., 2018. Communicative Language Teaching: Possible Alternative Approaches to CLT and Teaching Contexts. *English Language Teaching*, 11 (10), 132.
3. Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?. *SAGE*. 6 (1), 97-113.
4. Chang, M. and S. Goswami, J. (2011). Factors Affecting the Implementation of Communicative Language Teaching in Taiwanese College English Classes. *English Language Teaching*, 4(2), p.3.
5. Farooq, M. U., 2015. Creating a Communicative Language Teaching Environment for Improving Students' Communicative Competence at EFL/EAP University Level. *International Education Studies*, 8 (4).
6. Garton, S. and Graves, K. (n.d.). *International perspectives on materials in ELT*.
7. Litosseliti, L (2010). *Research Methods in Linguistics*. London: Continuum International Publishing Group. p1-227.
8. RICHARDS, Jack C. (2005). Communicative language teaching today. *Cambridge, Cambridge University Press*
9. Savignon, S. J., 2007. Beyond communicative language teaching: Whats ahead? *Journal of Pragmatics*, 39 (1), 207-220.
10. Storch, N. and Aldosari, A., 2012. Pairing learners in pair work activity. *Language Teaching Research*, 17 (1), 31-48.



Мухтар ХУДАЙКУЛОВ,

Ўзбекистон Журналистика ва оммавий
коммуникация университети профессори, филология фанлари доктори
E-mail. masalchi@rambler.ru

Ўзбекистон Миллий университети профессори, тарих фанлари доктори Қ.Т.Эрназаров тақризи остида

THEORY OF MEDIALOGY AND JOURNALISM

Annotation

This article is devoted to defining the essence of a new science – medialogy, which appeared at the beginning of the twentieth century, about its subject, object and other features. At the same time, the relation of medialogy to the science of the theory of journalism, their common criteria and other features are researched.

Keywords: Media, mass media, medialogy, types of mass media, media philosophy, media education, media management, theory of journalism, functions of journalism, principles of journalism.

МЕДИАЛОГИЯ И ТЕОРИЯ ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация

Данная статья посвящена определению сущности новой науки – медиалогии которая появилась в начале XX века, о ее предмете, объекте и других значений. Вместе с этим исследуется отношение медиалогии к науке теории журналистики, общие критерии с ней и другие значения.

Ключевые слова: Медиа, массмедиа, медиалогия, виды массмедиа, медиафилософия, медиапросветительства, медиаменеджмент, теория журналистики, функции журналистики, принципы журналистики.

МЕДИАЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА НАЗАРЯСИ

Аннотация

Мазкур мақолада XX асрда вужудга келган медиалогия фани, унинг предмети, объекти ҳамда бошқа хусусиятлари баён этилади. Шу билан биргаликда медиалогиянинг журналистика назарияси фани билан ўзаро муносабати, умумий хусусиятлари борасида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Медиа, массмедиа, медиалогия, медиамакон, медиафалсафа, медиасоводхонлик, медиаменеджмент, журналистика назарияси, журналистика функциялари, журналистика тамойиллари.

Кириш. Маълумки медиалогия фани XX аср охирилари ва XXI аср бошларида вужудга келган янги ижтимоий фандир. Бу терминни биринчи бўлиб француз олими Р. Дебре 1990 йилда билим ва анъаналарни, яъни маданий қадриятларни етказувчи таълим сифатида биринчи бўлиб тилга олган эди. Мазкур атаманинг ўзаги бўлиши медиа сўзи асли латинча бўлиб ўрта, ўртада турувчи, воситачи деган маънони билдиради. Ҳозирга келиб эса бу атаманинг мазмуни янада кенгайиб оммавий ахборот ва коммуникация, яъни алоқалар тизими воситаси деган маънони билдиради. Массмедиа термини эса оммавий ахборот воситаларининг йиғиндиси маъносига эгадир. Массмедиа терминини биринчи бўлиб немис сиёсатшуноси Магнус Энциенбергер медианинг оммалашуви маъносида ишлатган. Аммо бу терминни оддий оммавий ахборот воситаларининг йиғиндисига деб бўлмайди, балки у кенгроқ маъно беради. Яъни, массмедиа оммавий ахборот воситалари – босма матбуот аудио-визуал – радио, телевидение, интернет, китоб нашриётларидан ташқари фотосурат, кино каби тушунчаларни ҳам ўз ичига олади. Бу жиҳатдан у культурология фани билан туташиб кетади. Массмедиа термини асосан оммавий ахборот воситалари йиғиндиси тушунчаси сифатида тушунилади ва ўзбек тилида медиамакон сифатида ишлатилади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки медиалогия оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий моҳияти, унинг чуқур ички қонуниятларини ҳам ўрганади. Бу жиҳатдан у журналистика назарияси фанининг кенгайтирилган, чуқурлаштирилган мантикий давомидир. У худди

журналистика сингари оммавий ахборот воситаларининг жамиятдаги ўрни, моҳияти, ички қонуниятлари, пайдо бўлиш ва ривожланиш тамойиллари, ҳозирги замон инсоният ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини ўрганади.

Асосий қисм. Медиалогия маълум даражада синтетик, яъни янгидан яратилган гуманитар фан бўлиб ўз ичига культурология, философия, педагогика, политология ва менежментни ҳам қамраб олади. Медиалогиянинг предмети медиамаконда медиамаданиятнинг келиб чиқиш ва ривожланиш тамойиллари, ижтимоий фаолияти, жамиятдаги ўрни ва жамият ҳаётига таъсири ҳисобланади. Унинг объекти эса массмедиянинг турли кўринишлари ва ҳозирги замон воқелигида юз бераётган ижтимоий ҳодисалар жараёни ҳисобланади. Образли қилиб айтганда медиалогия инсоният жамиятининг медиамаконда олаётган ижтимоий нафаси, медиамаконнинг унинг ҳаётига таъсири, жамиятда медиамакон билан боғлиқ ҳолда юз бераётган ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўтказилаётган жараёнларда иштироки, шахснинг ижтимоий фаоллиги, маънавий ҳаёт имкониятларининг ижтимоий даражаси, информацион урушлар ва бошқалардир. Мазкур фanning энг муҳим масалаларидан бири глобал мелиомаконда медиамаданиятнинг турли хиллиги ва этник борада, яъни турли халқлар ўртасида ўзаро ҳамкорлигини ҳам ўрганишдир. У илмий соҳа сифатида ўзининг ички илмий тушунча ва қонуниятларига, ўз атамалар ва тушунчалар тизимига эгадирки буларнинг барчаси ахборотлашган жамият таракқиёти билан боғлиқдир. Мазкур фан таркибига медиамаданият, медиафилософия, медиасиёсат,

медиапанъат, медиапедагогика, медиаменежмент ва бошқа замонавий ижтимоий ҳодисалар ва тузилмалар киради.

Кўриниб турибдики, медиаология фани културология фани билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Културология инсоният маданиятини ўрганадиган фандир. Култура сўзи лотинча ишлов бериш, етиштириш, тарбия бериш деган маънони билдиради. (Логос атамаси эса юнонча маълум сабаб бўйича юритилган фикр деган маънони билдиради.) Бинобарин културология, яъни маданиятшунослик инсоният томонидан яратилган барча маданий воситалар – моддий ва маънавий маданият, яъни санъат, театр, кино ва бошқаларни ўрганади, масс-медиа, яъни оммавий ахборот воситалари ҳам шулар қаторига киради.

Медиаология фани медиафилософия фанининг таркибий қисмига киради. У массмедиа, яъни медиамаконнинг ички, фалсафий хусусиятларини ўрганади. Мазкур фан XIX аср охири ва XX аср бошларида европалик олимлар Рудольф Фитс ва Франк Хартманлар томонидан ишлаб чиқилди. Мазкур фан медиамаконнинг ички қонуниятлари, моҳияти, жамият билан алоқаси, ҳозирги глобаллашув даврида медиамаконнинг аҳамияти ва бошқа илмий-фалсафий масалаларни ўрганади.

Медиаология фани шу қадимги замонлардан бери иш қўриб келаётган фалсафа, тарих, жамиятшунослик, филология ва бошқа ижтимоий фанлар билан ҳам яқин алоқада бўлиб келади. Бинобарин, медиаология фани асосан медиамаданият ва унинг фаолиятини тадқиқ қилади. Медиамаданият эса юқорида айтиб ўтганимиздек техника ва ижоднинг синтези, яъни бирлашмасидан иборатдир. Яъни у замонавий техник усуллар билан ёзув, овоз ва тасвирни оммага етказиб беришдир. Демак, медиамаданият инсониятнинг сўзлар, овоз, тасвир ва уларнинг техника воситасида уйғунлашуви натижасида оламни билиши, англаши ва унга ўз муносабатини ишлаб чиқишидир. Яъни у инсониятнинг тарихий-маданий ривожланиши натижасида ишлаб чиқилган ахборий-алоқа мажмуи бўлиб шахснинг ижтимоий онги ва жамият ҳаётидаги фаоллигини шакллантиришга хизмат қилади. Медиамаданиятнинг турли функциялари мавжуддир. Улар – информацион-ахборий, коммуникатив – инсоннинг бошқа инсонлар ва жамият билан алоқада бўлиши, ижтимоий, яъни инсоннинг жамият ҳаётига аралашуви ва унинг нормаларига риоя қилиши, релацион, яъни инсоннинг ўзича ҳордиқ чиқариши, креатив – яъни инсоннинг медиамаданият воситалари ёрдамида жамият ҳаётига фаол аралашуви, интеграцион, яъни инсонлар, халқлар, миллатлар ўртасидаги маданий алоқаларнинг йўлга қўйилиши, воситачилик – яъни шахс билан бошқа гуруҳлар, жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаш ва бошқалардир. Биз медиаологиянинг функцияларини журналистика функциялари билан солиштириб маълум хулосалар чиқарамиз.

Медиаология фанида медиасемиотика, яъни тиллар ҳақидаги фан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маълумки медиамаконда тил масаласи муҳим ўрин тутати. Сўзлардан тузилган ва тугал маъно берувчи гап ҳамда гаплардан ташкил топган матн муҳим аҳамият касб этади. Медиятекст инсониятнинг тарихий шаклланиши ва у яратган маданиятнинг тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Европалик олим М.Малюэн инсоният тамаддунининг ва шу жумладан медиамаданият тарихининг тўрт даврини кўрсатиб ўтади. Улар: 1-ёзув пайдо бўлган пайтгача бўлган жоҳилият даври, 2- фонетик ёзув мингйилликлари, 3- Гуттенберг ихтироси, 4- Маркони ихтиросидан иборатдир. Ушбу рўйхатга биз 5-давр, яъни Халқаро электрон-ахборот тизими - Интернетни ҳам қўшиб қўямиз. Буларнинг ҳаммасида тил,

сўз, матн, овоз, тасвирли овоз муҳим ўрин тутати. Сўз ва такстнинг такомиллашуви, уларни ёзиб олинishi ва сақланиши, оммага етказилиши медиакон фаолиятида тибора муҳим ўрин тутиб келмоқда.

Медиаологияда медиасиёсат ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Медиасиёсат доимо жамиятни бошқаришда, инсонлар онгини шакллантириш ва уларнинг жамият ҳаётида фаол, оқиллик билан иштирок этишларида муҳим ўрин тутати. Халқаро маданий ишлар билан шуғулланувчи ташкилот ЮНЕСКОнинг “Ахборотлаштирилган жамиятда инсон ҳуқуқларини таъминлаш ҳақидаги Декларацияси”да инфорацион коммуниацион технологияларга юқори баҳо берилиб, уларни ахборотлаштирилган жамият қуришдаги муҳим ҳаракатлантирувчи куч эканлиги таъкидланган. Инфорацион олиш ва тарқатиш эркинлиги, матбуот эркинлиги ҳамиша жамияда энг муҳим масалалардан бири бўлиб келган. Ўзбекистон Конституциясининг 67-моддасида “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва конунга мувофиқ ишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди”, деб таъкидлаб ўтилган ва бунга оғишмай амал қилиб келинмоқда.

Медиаология фанида медиапедагогика ҳам муҳим ўрин тутати. Бу эса бир томондан медиа материалларидан фойдаланишни ёшларга ўргатиш билан бир қаторда медиа ходимларини тайёрлаш ва уларга медианинг ички қонуниятларини ўргатиш, журналистиканинг турли соҳалари бўйича мутахассислар тайёрлаш масалалари киради. Медиамаконда фаолият кўрсатадиган журналист кадрларни тайёрлаш бутун дунё миқёсида олиб борилади.. Бу билан асосан юқори даражадаги олий ўқув юртлари – университетлар шуғулланадилар. Ўзбекистон республикасида ҳам юз йиллар давомида журналист кадрлар тайёрлаш ишлари кенг қўламда олиб боришмоқда. Бу жиҳатдан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети муҳим ўрин тутати. Бу олий ўқув даргоҳида 1947 йилда тузилган журналистика факультетида неча минглаб етук кадрлар билим олдилар. Шунингдек, Ўзбекистон Жаҳон тиллари университетининг Халқаро журналистика факультети ҳам анчадан буён фаолият кўрсатиб халқаро журналистлар тайёрлаб келмоқда. Ўтган йили Ўзбекистон Журналистика ва оммавий коммуниациалар университетининг очилиши бу борада муҳим янгилик бўлди. Бу даргоҳда қўплаб бўлгуси журналистлар медиамаконнинг турли соҳаларини кунт билан ўрганмоқдалар.

Медиаология фани ўрганадиган муҳим соҳалардан бири медиаменежментдир. Мамлакатимиз миллий мустақиллик даврига қадам босгани ва ижтимоий-иктисодий ҳаётда амалга оширилган кўпгина ислохотлар, бозор иктисодлиётига ўтиш бошқа соҳалар қаторида медиамаконда ҳам муҳим масалаларни кўндаланг қилиб қўйди. Шулардан бири менежмент тушунчаси бўлиб, бу медиа маҳсулотларини чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ масалалардир. Яъни, эндиликда медиамаконнинг газета, журнал, радио, телекўрсатувлар, ахборот агентликлари, китоб нашриётлари, интернет каби кўринишлари ўз маҳсулотларини тайёрлаш ва оммага етказиб беришда бозор иктисодиёти талабларига бўйсунуишлари шарт бўлиб қолди. Бунда менежмент асосий ўрин тутиб ҳарқандай медиамаҳсулотнинг тайёрланишидаги сарф-харажатлар ва уларни оммага етказиш, қисқача қилиб айтганда сотиш муаммосини ҳал этишда қўл келади. Газеталар, журналлар, китоб нашриётлари ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар тўғридан-тўғри сотилса, радио, телекўрсатувлар, интернет сингари медиамаҳсулотлар эса кетган харажатларни қоплашда реклама ва эълонлар тарқатишдан фойдаланадилар. Бунда

хариддорларни аниқлаш, реклама берувчиларни жалб этиш сингари иктисодий омиллар муҳим ўрин тутати.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики медиаология фани журналистика назарияси билан чамбарчас боғлиқдир. Яъни массмедиянинг асосини оммавий ахборот воситалари ташкил этар экан унинг фаолиятида асосий ўрин тутувчи журналистика назарияси фани асосий ўрин тутати. Бу эса аввало журналистика тарихи билан, яъни массмедиянинг пайдо бўлишига газета, журнал, радио, телевидение, ахборот агентликлари ва интернетнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Ҳозирги замон массмедияси, яъни медиамакон оммавий ахборот воситалари типологияси билан бирлашиб кетади. Шунингдек, журналистика назариясининг бош масаласи бўлган унинг функциялари, фаолият тамойиллари, журналистиканинг информацион, тахлилий ва бадий публицистик жанрлари борасидаги назарий ва амалий қарашлар ҳам медиаологияда муҳим ўрин тутати. Оммавий ахборот воситалари фаолиятида жамоатчилик фикрининг шаклланиши ва бу борада асосий ўрин тутувчи ўзига хос ижод тури – публицистика ҳам медиаология назариясига тааллуқлидир. Шунини айтиш керакки, медиаологияга доир айрим илмий адабиётларда бу масалага етарли эътибор берилмайди ва журналистика назарияси медиаология фани билан чамбарчас боғлиқлиги эътибордан четда қолади.

Медиада жанрлар ҳам асосий ўрин тутати. Жанрлар бу маълум шаклга ва ички ўзига хос хусусиятларга эга бўлган журналистика асарларидир. Улар информацион, тахлилий ва шу билан биргаликда бадий-публицистик турларга бўлинади ҳамда кичикдан каттага, яққадан умумийга қараб ўсиб боради. Информацион жанрларда ижтимоий ҳаёт воқеалари, янгиликлар, фактлар ва ҳодисалар қисқа шаклда баён этилади. Ўз моҳиятига қараб информациялар ижобий ва танқидий хусусиятга эга бўлади. Мазкур жанр асосан медиамаконнинг газета, радио, телекўрсатувлар каби

турлари ҳамда интернет тармоқларида асосий ўрин тутати. Ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни бевосита тасвирлаш билан боғлиқ бўлган репортаж ҳамда сўраб билиш воситаси – интервью медианинг энг кенг тарқалган информацион жанрлари ҳисобланади. Тахлилий жанрларга эса мақола, суҳбат, тақриз, шарҳ, кузатиш, журналист текшируви кабилар кириди. Мазкур жанрлар ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини, ички сабабларини очиб бериш, баҳолаш, маъқуллаш ёхуд танқид қилиш вазифаларини бажаради. Журналистиканинг бадий ижод билан туташиб кетувчи бадий публицистик жанрлар ҳам муҳимдир. Улар орасида информациянинг бадийлаштирилган кўриниши – лавҳа, воқеа ва ҳодисаларни образ ва бошқа бадий воситалар орқали очиб берувчи очерк, ижтимоий ҳаёт масалаларини кенг ва ҳар тарафлама ёритишга хизмат қиладиган эссе жанрлари ҳам мавжуддир. Ҳаёт воқеаларини ижтимоий кулгу воситаси билан ёритувчи ҳажвий публицистика жанрлари ҳам медиада ўзига хос ўринни эгаллайди. Шунингдек, медианинг муҳим бўлаги бўлган фотожурналистика, кинопублицистика, тасвирий санъат таркибига кирувчи графика, дизайн, сатирик журналистикага хизмат қилувчи кулгили суратлар – карикатура ва бошқалар ҳам бу борада ўзига хос муҳим ўрин эгаллайди ҳамда ўзига хос санъат қоидалари билан бир қаторда журналистика тааааааалабларига хизмат қилади. Буларнинг барчаси оммавий медиа ва журналистиканинг қонуниятлари асосида жамиятга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда ҳозирги замон илмий тафаккурининг маҳсули бўлган медиаология фани журналистика назарияси билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар икки фан бир-бирини тўлдириб келади ва ижтимоий ҳаётни акс эттириш орқали инсонлар онгига ҳамда жамият ҳаётига таъсир этишдек улкан вазифани бажаришда хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кириллова Н. Б. Медиакультура: теория, история, практика. М. : Акад. проект, 2008. 496 с.
2. Кириллова Н.Б. Медиаология как синтез наук. - М.: Академический проект, 2013. - 368 с.
3. Кириллова Н. Б. Медиаменеджмент как интегрирующая система. М., 2008.
4. Дебре Р. Введение в медиаологию. Пер. с франц. Б. М. Скуратова. - М.: Праксис, 2010. 368 с.
5. Введение в теорию журналистики: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности «Журналистика»/Е.П. Прохоров. М.: Аспий Пресс, 2003.
6. Ворошилов В.В. Журналистика. Учебник 2-е издание. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000.
7. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации. - СПб.: Питер, 2011. - 217 с
8. Колесниченко М.Б. Современные социологические теории: учеб.пособие. Пермь: Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2008.
9. М.Худойкулов. Журналистика ва публицистика. Т., “Тафаккур”, 2013.
10. Т.Қозқобоев, М.Худойкулов. Журналистикага кириш.Т.”Иктисод-Молия”, 2018



УДК859.9(865.1)

Раҳима ШАРИПОВА,
НавДПИ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.ф.д.(PhD) М.Б. Ахмедова тақризи асосида

ТАБИАТ РАМЗЛАРИНИНГ ШЕЪРИЯТДА УЙГУН КЕЛИШИ

Аннотация

Замонавий ўзбек шеъриятида шамол, ёмғир, қор, булут сингари табиат рамзлари талқини алоҳида ўрин тутати. Бу тимсоллар инсон руҳияти, ҳис кечинмаларини очиб беришнинг образли воситасидир. Мақолада замонавий ўзбек шеъриятида шамол, ёмғир, булут кабиларнинг тимсолий-рамзий маънолари баҳор, куз, қиш фасллари талқини билан уйғунликда очиб берилган.

Калит сўзлар: Мотив образ, шамол, булут, ёмғир, ташхис, лирик қаҳрамон, рамз, руҳият.

СОВМЕСТИМОСТЬ СИМВОЛОВ ПРИРОДЫ В ПОЭЗИИ

Аннотация

В современной узбекской поэзии особое место занимает интерпретация природных символов, таких как ветер, дождь, снег, облака. Эти эмблемы являются образным средством раскрытия человеческой психики, чувств. Статья раскрывает символические значения ветра, дождя, облаков и т.д. В работе в современной узбекской поэзии раскрыты гармонии с интерпретацией весны, осени и зимы.

Ключевые слова: Мотив изображения, ветер, облако, дождь, диагностика, лирический герой, символ, психика.

COMPATIBILITY OF THE SYMBOLS OF NATURE IN POETRY

Abstract

In modern Uzbek poetry, interpretation of natural symbols such as wind, rain, snow, clouds occupies a special place. These emblems are a figurative means of revealing the human psyche, feelings. The article reveals the symbolic meanings of wind, rain, clouds, etc. In the work of in modern Uzbek poetry, harmonies with the interpretation of spring, autumn and winter are revealed.

Key words: Image motive, wind, cloud, rain, diagnostics, lyrical hero, symbol, psyche.

Кириш. Адабиётда табиат ва у билан боғлиқ тушунчаларнинг берилиши бу ҳар қандай асарнинг юраги ҳисобланади. Инсон табиатнинг таркибий қисми ва фарзанди сифатида вужудга келган ва ривожланган. Инсоният ўз ҳис туйғуларини, кечинмаларини таъсирлироқ ифодалаш мақсадида шеъриятдан фойдаланган. Турли рамзлар, образлар, тимсолларни келтириш уларни янада оқимишли болишига ёрдам берган. Замонавий ўзбек шеъриятида табиат рамзлари уйғунликда, ёнма-ён келиши жуда кўп ўринларда кузатилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шеъриятда табиат рамзлари уйғунликда, ёнма-ён келиши орқали рамзий маънони кучайтиришга, лирик қаҳрамон руҳиятини ёрқин ифодалашга эришилган. Шеъриятда бу ҳолат бир неча кўринишда намоён бўлган.

1. Булут-қор-шамолнинг уйғун келиши. Абдулҳамид Чўлпон ижодида буни кузатиш мумкин:

Ҳар томон қор, қор, қор// Ел билан тушар, чиқар.

Булутлар элаб элак// Сепар оппоқ капалак.

Тўда-тўда учарлар// Айланишиб қочарлар

Елларга йўл очарлар. //Мана ҳар томон оппоқ,

Майдон, кўча, том, чорвоқ.//Ерлар тўнган, кўк

тўнган,

Ҳаво чарчаб бўғилган.//Кўкрагига тушган қор

Ўзига жой ахтарар.//Жимжит уйларни ўраб.

Оғир-оғир ёйлар.//Кафан каби керилар

Қип-яланғоч далага.//Қуши кетган уяга.

Қишлоқ бироқ кўринмас.//Бошидан булут кетмас,

На йўл, на из билинмас[1].

“Қор” шеъридан олинган юкоридаги сатрларда шоир табиат мўъжизаси ҳисобланган оппоқ қорнинг ёғиш ҳолатини тасвирлайди. Қорнинг майин шамолда ўйнаб

тушиши элакдан тушаётган оппоқ унга ўхшатишган. “Оппоқ капалак” – қорга нисбатан қўллаган шоирнинг янги ташбеҳи. Бунда ўхшашлик қорнинг ерга иниши капалакнинг қанот қоқиши билан уйғунлик. Шу уйғунликни шоир калбдан ҳис этган. Демак, бунда булут-қор-шамол учлиги асосида поэтик манзара яратилган. Аммо кейинги сатрлар ижтимоий мазмунга йўғрилади боради ва шеърга маҳзун руҳ кириб келади. “Тўнмоқ” музламоқ деганидир. Қор айни замонда совуқларни ҳам бошлаб келади ва жимжит уйларни ўраб олади.

Тадқиқот методологияси. Жимжит уй деганда шоир камбағал хонадонларни назарда тутати. Чунки қор юпун хонадонлар учун хурсандчилик эмас. Шунинг учун “жимжит уй”, “кип-яланғоч дала”, “қуши кетган уя” сингарилар қиш атрибутлари сифатида юпун халқ аҳволини акс эттириб келади.

Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,

Нега сенинг бошингда қуюқ булут қўланка?

Ужмохларнинг кавсаридек покиза,

Садафларнинг донасидек топ-тоза

Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,

Томчилари ёмғир каби учаркан,

Нима учун йиғлар каби инграйлар?

Ёв борми, деб тўрт тарафни тинглайлар?

Табиатнинг ўтини йўқ ўтида,

Шарақ-шарақ қайнаб чиққан булоқлар

Ҳар қоронғи, кўрқинч туннинг бетида

Шифо истаб келмасин дер, қўноқлар[2].

“Бузилган ўлкага” шеъридан олинган бу сатрлар исён руҳи билан суғорилган. Хусусан, “тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка” – Туркистоннинг бошида “қуюқ булут қўланка” пайдо бўлганлиги тасвирини буни тасдиқлаб туради. “Қуюқ булут қўланка” рамзий маънода

эрк ва озодлик йўллари тўсиқ бўлган собиқ тузум назарда тутилади. Шоир ватанда кечаётган ижтимоий жараёнларни ифода этар экан, пейзажга ҳам мурожаат қилади. Тоғдан эриб тушувчи томчилар ёмғирнинг ёғишига ўхшатилади. Айни чоқда дастлабки сатрлардаги фикр тадрижлантирилади. Яъни тоғдан ёмғир янглиғ тушаётган томчиларнинг “инграши” Чўлпон яшаган даврнинг моҳиятини очиб беради. Бунда булут ва ёмғирнинг бирга келиши натижасида поэтик фикрни кучайтиришга хизмат қилган.

Кўзимда эрта ва кеч бир йиғин хиёл очилар,
Хаёл билан кўраман, кўк юзи булутли каби,
Бутун кўнгил ва юраклар оловли, ўтли каби;
Булут кўзидан эса ерга оғу – ёш сочила.
Менинг ўйимми қора? Ёки юрт кўкида булут,
Қуюқ булут тўдаси қонли ёш тўкиб йиғлар?
Меним бу хаста дилимни яна нечун тиглар?
Меним-да кўксима бокмоқчи истар ул бир ўт?[3]

Юқоридаги сатрлар ҳам “Бузилган ўлка”даги поэтик фикр давом эттирилган. “Кўк юзи булутли” ифодаси ҳам рамзий. Чунки юрт осмонидаги булут мустамлакачилар тимсолини ифода этади. “Булут кўзи” метафора бўлиб, ундан ёмғир тўкилиши тасвирини беради. Ёмғир томчилари эса ерга тушаётган оғуга менгзалади. Оғу – захар. Шу жиҳатдан халқнинг оғир ва мустамлака аҳволини рамзи ифода этади. Бунда ҳам булут ва ёмғир ёнма-ён келганлиги кузатилади.

Ҳамид Олимжоннинг «Дарё кечаси» шеърида ҳам борлиқнинг қор ёққан вақтдаги сокин манзараси чизилган:

Тоғлар боши қорга кўмилган
Қор устида оппоқ бир тумон...
Тумон хаёлига қуюлган
Паға булут, феруза осмон
Дарё тўлкин шамол кўйнида
Пориламоқдадир чироқлар
Ёришмоқда унинг аксидан
Чўққилар, адирлар ва тоғлар[4].

Баланд қорлар чўққисиди ҳаммиша қор бўлади. Бунда қор-туман-паға булут-шамол тўртлиги табиатнинг гўзал манзарасини яратиш учун асос бўлган. Қор парчалари ялтираб туради. Шуни шоир чироқнинг пориллашига ўхшатади. Қор учқунлари адир, чўққи ва тоғларни ойдинликка буркайди. Шу табиий ҳолатлар пейзаж тасвири сифатида ҳис этилган поэтик оламнинг сержозиб манзараси сифати лирик қаҳрамон руҳиятини акс эттириб келади.

Қиш ёймишдир оқ қанотини
Шамол ўтар юзларни ялаб.
Тўзон каби соғурилар қор,
Қуюн чопар ерни тимдалаб.

Қор керакдир дала, чўлларга,
Уни кутар зориқиб баҳор.

Қор керакдир тоғлар, кўлларга,
Уни кутар ҳар бир пахтакор...[5]

Юқоридаги сатрлардаги қор тасвири бетакрор. Яъни шоир қишни қушга, унинг қорини эса қушнинг оқ қанотига менгзайди. “Оқ қанот” қорга нисбатан қўлланган янги метафора. Шамол таъсирида қор эпкинлари юзларга урилади. Шиддат билан ёғадиган қор тўзон каби соғурилади – ҳар ёққа сочилади. Биринчи банда пейзаж тасвирини ифода этган бўлса, кейинги банд ижтимоий мазмун касб этади. “Қор дала, чўл, тоғ, кўллар керак”, дер экан шоир, унинг деҳқон учун мўл ҳосил манбаи эканлигини таъкидламоқчи бўлади.

Тоғлар боши қорга кўмилган
Қор устида оппоқ бир тумон.
Тумон хаёлига қуюлган
Паға булут, феруза осмон[6].

Бунда қор-туман-булут учлиги тадрижий равишда поэтик фикрни ифодалашга хизмат қилган. Шоир пейзаж устаси сифатида қиш манзарасини усталлик билан чизади. Ҳақиқатан, шеърхон кўз ўнгиди гавдаланадиган тоғлар бошидаги қор, унинг устидаги оппоқ туман, паға булут ва феруза осмон табиатнинг гўзал ҳолатини ифодалаб келади.

Таҳлил ва натижалар. Усмон Азим шеърларида булут-қор-шамол учлиги кузатилади:

Булутлар тўхтади, шамол тўхтади.
Қорнинг учқунлари қотди муаллақ.
Соғинган дунёни сукут йўқлади,
Сенинг йўқлигингни эслатди барҳақ.
Чопқир дақиқалар йиқилди беҳол,
Лаҳзалар кенгайди – дунёча тошди.
Умрим вайронадир, вужудим – завод,
Рухим – бир хўрсиниш, бир қатра ёшдир.
Соғинч! Бениҳоя, бесарҳад соғинч,
Сенинг паймонангга қачон етурман?
Ҳозир дунё – сокин, Ҳозир дунё – тинч,
Шамоллар қўзғолса, тўзиб кетарман...[7]

Бунда булутларнинг, шамолнинг тўхташи, қор учқунларининг муаллақ қотиши сингари табиатдаги ҳолатлар билан лирик қаҳрамон руҳиятида уйғунлик бор. Сабаби, шоир бу манзараларда соғинччи туяди.

2. Булут, ёмғир ва шамолнинг бирга келиши. Ойбек шеърларида бу ўзига хос хусусият сифатида кўзга ташланади:

Илдам оқ туялар каби чопаркан
Шамоллар булутни узокдан қувди
Ёзнинг чангли яшил сочини ювди
Булутнинг терлари қуйилиб бирдан
Япроқлардан томган томчилар билан
Очилди мудраган кўзлар сояда
Ёмғирнинг тўрига ўралди шўх-шан
Боғида чуғурчук кўрган қизча-да
Қоп-қора сочлар-да порлади ёнди,
Ёмғирнинг топ-тоза бриллиантлари
Қовжираб -қақшаган ернинг қўйнига
Ёш баҳор киргандек ҳар ёқ жонланди[8]

Бунда тасвир бетакрор. Шамол-булут-ёмғир учлиги орқали табиатнинг турфа ҳолатлари ифода этилган. Булутларни шоир “оқ туя”га менгзайди. Кейинги мисраларда табиат манзараси янгича ташхислар орқали ифодаланган. Жумладан, шамолларнинг булутни қувиши, ёзнинг чангли яшил сочини ювиши сингариларда кузатилади. Ёки булутдан ёмғир ёғиши – унинг терлари қуйилишига нисбат берилади. Яна бир ўзига хослик – ёмғир томчиларининг бриллиангга ўхшатилишида кўринади.

Рауф Парфи шеърларида табиат рамзларининг уйғун келиши лирик қаҳрамон қалбидан кечган изтиробли кечинмалар ифодасига хизмат қилган:

Ёмғир ёғмоқдайди алла айтгандай,
Олтин дончалар сачратар ҳар ёқ.
Шамол ҳам гувиллар бетиним сойдаи,
Бир зум, севгилим, узокларга бок.
Олислар турибди мунгли бир тусда,
Дарахтлар тўқмоқда маржон-маржон ёш...
Паришон булутлар эса осмонда
Қора қанотларин ёзган қайғудош[9].

Юқоридаги сатрларда ёмғир-шамол-булут кетма-кетлиги кузатилади. Бундаги образлар оҳорли. Ёмғирнинг ёғиш ҳолати, ундаги сокинлик алла айтишга қийин. Шамолнинг гувиллаши эса бетиним сойга монанд. Бунда изтиробли кечинмалар кечириётган лирик қаҳрамондаги маҳзунилик кайфиятига уйғун. Дарахтларнинг маржон-маржон ёш тўқиши – оригинал тасвир. Сабаби, дарахтларга энган ёмғир томчилари маржон янглиғ ерга

тўкилади. Булутларнинг осмоннинг ҳар қаер, ҳар қаерида кўриниши эса ташхис орқали образлантирилган. “Паришон булутлар” аини чокда сифатлаш ҳамдир. Улар “қора қанотларини ёзган”. Ундан тўкилувчи томчилар эса лирик қахрамон дардларига қайғудош.

Усмон Азим шеърларида ҳам табиат рамзлари тасвирида муҳаббат ошуфта қалб кечинмалари ифода этилган:

Оҳиста-оҳиста ёғди ёмғир,
Оҳиста-оҳиста кўзгалар шамол.
Оҳиста-оҳиста тўқар юмшоқ нур.
Булутлар бағридан кўринган ҳилол.
Оҳиста-оҳиста йиғлайди бир қиз.
Каптар патидан ҳам майин дардлари...
Тун тирик... Яхшилаб тинглаб кўрсангиз
Эшитилар унинг юрак зарблари...
Не нафис тугёнлар ичида қолдик!
Севгилим, гапирма, ўлтирган тиниб –
Гўё дунё гўдак қалбидан нозик,
Гўё энтиксанг ҳам кетади синиб[10]

Ёмғирнинг ёғишида ўзига хос сокинлик бор. Шунинг учун шоир унга нисбатан равиш туркумига мансуб “оҳиста-оҳиста” такрор сўзини қўллайди. Қолаверса, шамолнинг эсишида ҳам шундай ҳолатни кўради шоир. Ёмғир ёғиб бўлгандан сўнг булутларни ёриб осмонга ҳилол – ой чиқади. Табиатдаги маҳзун ҳолатлар ва лирик қахрамон кечинмалари уйғунлик касб этган. Оҳиста-оҳиста йиғлаётган қизнинг дардлари майин ёғётган ёмғирга монанд. Муҳаббат шунчалик нафис туйғуки, у шоир наздида гўдак қалбидан ҳам нозик.

Иқбол Мирзо шеърларида шамол-булут-чақмоқ уйғунлиги кузатилади:

Даврон шамоллари йиғди булутни, Халким сел-дўлларда зор-зор суринди. Чақмоқ яраклатди шамшир, совутни – Темур тимсолида Хизр кўринди![11]

Юқоридаги сатрлар шоир табиат рамзлари орқали ижтимоий мазмунни ифодалаган. “Даврон шамоллари” бунда истиқлолга ишора қилади ва метафорадир. “Халким сел-дўлларда зор-зор суринди”, дер экан шоир собиқ тузумга, халқнинг яқин тарихига ишора қилади. “Чақмоқ яраклатган шамшир – Темур тимсолидаги Хизр” истиқлол ва унинг бунёдкорини билдиради. Демак, шамол-булут-чақмоқ учлик рамзи шу жиҳатдан рамзий-тимсолий маъно ташийди.

Хулоса ва таклифлар. Табиат рамзларининг уйғунликда ифода этган поэтик маънолари таҳлили асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Булут-қор-шамолнинг уйғун келиши рамзий маънода ижтимоий ҳаётни акс эттиради. Жумладан, “жимжит уй”, “кип-яланғоч дала”, “қуши кетган уя” сингарилар қиш атрибутлари сифатида юпун халқ аҳволини акс эттирилган бўлса, “қуюқ булут қўланка” рамзий маънода эрк ва озодлик йўлларини тўсиқ бўлган собиқ тузумни (Чўлпон) билдириб келади. Пейзаж тасвири сифатида хис этилган поэтик оламнинг сержозиб манзараси чизилган, шу билан бирга тимсолий маънода бу учлик деҳқон учун мўл ҳосил манбаи яратиши (Х.Олимжон) таъкидланган.

Булут, ёмғир ва шамолнинг бирга келиши, аввало, табиат манзараси лирик қахрамон руҳиятига уйғунлик касб этади (Ойбек), унинг қалбида кечган изтиробли кечинмалар суратини билдириб келади (Р.Парфи), муҳаббатга ошуфта қалб изҳорлари, соғинч ҳислари (У.Азим) акс этади, ижтимоий мазмун рамзий маънода собиқ тузум манзаралари ва истиқлолга шукроналик туйғусини (И.Мирзо) ифодалаб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. 1– жилд. Шеърлар, мансуралар, шеърий хатлар. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 217.
2. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. 1– жилд. Шеърлар, мансуралар, шеърий хатлар. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 88
3. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. 1– жилд. Шеърлар, мансуралар, шеърий хатлар. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 102
4. Олимжон Ҳ. Дарё каби уйғоқ ўтурман. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2009. – Б. 32
5. Олимжон Ҳ. Дарё каби уйғоқ ўтурман. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2009. – Б. 39
6. Олимжон Ҳ. Дарё каби уйғоқ ўтурман. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2009. – Б. 32
7. Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. – Тошкент: “Шарқ” – Б. 326
8. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. 1-том. Шеърлар (1922-1935). – Т.: Фан, 1975. – Б. 299
9. Рауф Парфи. Сакина (шеърлар). – Т.: “Muharrir”, 2013. – Б. 73
10. Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. – Тошкент: Шарқ. 1995. – Б. 40.
11. Иқбол Мирзо. Агар жаннат кўкда бўлса... Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2010. – Б. 20.



УДК: 392.5(575.1)(043.3)

Гавҳар ШЕРБЕКОВА,

Бухоро давлат университети таянч докторанти

E-mail: g.y.sherbekova@buxdu.uz

БухДУ профессори, ф.ф.д. Ўраева Д.С. тақризи остида

ARTISTIC EXPRESSION OF BUKHARA WEDDING TRADITIONS IN RELATIVE SONGS

Abstract

The Bukhara wedding customs are unique, and most of them contain folk songs. In particular, they perform rituals such as "uy ko'rdi", "kelin uzatish", "kelin va kuyovni kutib olish", blocking their way, and so on. In this process, it is observed that the songs performed give an artistic expression of the situations directly related to these vocabularies.

Key words: Wedding, marriage, bride, groom, yor-yor, ritual, wedding songs.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ БУХАРСКИХ СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЙ В ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПЕСНАХ

Аннотация

Бухарские свадебные обычаи уникальны, и большинство из них содержат народные песни. В частности, они совершают такие обряды, как «уй курди», «келин узатиш», «келин ва куёвни кутиб олиш», преграждая им дорогу и так далее. При этом отмечается, что исполняемые песни дают художественное выражение ситуаций, непосредственно связанных с этими словарями.

Ключевые слова: Свадьба, венчание, невеста, жених, ёр-ёр, обряд, свадебные песни.

БУХОРО НИКОХ ТҶИИ УДУМЛАРИНИНГ УНГА АЛОҚАДОР МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИДАГИ БАДИИЙ ИФОДАСИ

Аннотация

Бухоро никоҳ тўйи удумлари ўзига хос бўлиб, уларнинг аксарияти мазмунига мос халқ қўшиқлари мавжудлиги алоҳида эътиборни тортади. Жумладан, уларда “уй кўрди”, “келин узатиш”, “келин ва куёвни кутиб олиш”, бунда уларнинг йўлини тўсиш ва ҳоказо сингари удумлар амалга оширилади. Шу жараёнда ижро қилинадиган қўшиқларда бевосита бу воқеалар билан боғлиқ вазиятларнинг бадиий ифодаси берилгани кузатилади.

Калит сўзлар: Тўй, никоҳ тўйи, келин, куёв, ёр-ёр, удум, тўй қўшиқлари.

Кириш. Жаҳон фольклоршунослигида турли ҳудудларда яшовчи аҳолининг миллий ўзлигини англатадиган маросим фольклори ва бу фольклор жанрлар тизимининг ўзига хос локал жиҳатлари, тарихий-генетик асослари, маросим қўшиқларининг структурал-семантик, поэтик хусусиятларини тадқиқ этиш долзарб илмий йўналишлардан биридир. Шу жумладан, Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг жанрий таркиби, ижро хусусиятлари, тили, образлар олами ҳам ўзига хос бўлиб, яхлит тизим сифатида ўрганишни тақозо қилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек фольклоршунослигида никоҳ тўйи маросими фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, жанрлар таркибининг таснифи, тарихий асослари ва поэтикаси масалалари С.Давлатов, Н.Куронбоева, О.Исмонова, Л.Худойкулова, М.Муродова, Ш.Имомназарова диссертацияларида [3, 14, 7, 13, 8, 6], М.Алавия, М.Жўраев, У.Жуманазаров, Г.Тошева, Ф.Ҳайитоваларнинг монография ва илмий мақолаларида таҳлилга тортилган [1, 5, 4, 12, 18]. Бироқ Бухоро воҳаси ҳудудида истиқомат қилувчи зулфисонайн аҳолининг никоҳ тўйи фольклори ҳозирга қадар филологик жиҳатдан маҳсул илмий тадқиқот объекти бўлмаган эса-да, бу ҳақда бухоролик фольклоршунослар О.Сафаров, Д.Ўраеваларнинг айрим монография, тўплам ва мақолаларида баъзи фикрлар айтилган [10, 11, 15, 16, 17].

Тадқиқот методологияси. Жаҳон фольклоршунослигида ўзбек фольклорининг туркий ва бошқа халқлар эпик анъаналари билан генетик алоқадорлиги, жанрий таркиби, сюжет, мотив ва образлар

структурасида баъзи умумий ва дифференциал жиҳатлар борлиги айрим тадқиқотларда қайд этилгани эътиборни тортади. [2, 9].

Таҳлил ва натижалар. Тўйдан олдин келин борадиган хонадонни суриштириш, бориб кўриш, танишиш удуми ҳалигача сақланиб келаётир. Одатда, кекса аёллар иштирокида ташкил қилинадиган бу удум халқ орасида “Уй кўрди” деб номланади. Унга ишоралар қуйидаги ёр-ёрда ифода этилган:

Кекса-кекса хотинлар
Бориб келинг, ёр-ёр.
Икки ёкни кўндириб,
Тўйни қилинг, ёр-ёр.
Тўй бўлажак ҳовлини
Кўриб келинг, ёр-ёр.
Домотимиз онасини
Сўраб келинг, ёр-ёр.
Куёвнинг уйини кўришга келган аёлларга куёв хонадони, одатда макталган, таъриф-тавсифланган:

Келин тушган уйнинг
Нақши бордир, ёр-ёр.
Бизга келган келиннинг
Бахти бордир, ёр-ёр.
Куёвнинг уйини, хонадон аҳлини кўриб келган аёллар эса қиз томонга шу мақтов ва таъриф-тавсифларни етказишган:

Келин тушган уйнинг
Свети бор, ёр-ёр.
Ҳамма халқнинг дунёдан
Умиди бор, ёр-ёр.

Ёки:

Хай-хай ўлан, хай ўлан,

Хай саники, ёр-ёр.

Тўрт бурчаги кумушдан

Уй саники, ёр-ёр.

Ёр-ёрларда “уй кўрди” натижаларини баъзан кизнинг дугонаси сўраб, билиб бериши ифода этилган:

Тоғда кийик сайр этиб,

Сойга тушди, ёр-ёр.

Манинг севган дугонам

Қайга тушди, ёр-ёр.

Уй кўриб келган аёлнинг келин дугонаси саволига жавоби:

“Қайга тушди?” – деманглар,

Ишқ боғида, ёр-ёр.

Энди ўрин қолмайди

Дил доғига, ёр-ёр.

Агар “уй кўрдичи”ларга куёв томон маъқул келмаса, бу ҳам рўй-рост айтилган:

Жерси қўйлак эғнида

Гули майда, ёр-ёр.

Танимаймиз куёвни

Уйи қайда, ёр-ёр.

Қуйидаги мисралар ўтмишда келин ўз сепи билан куёвниги махсус яратилган катта араваларда (баъзи жойда укаси билан отга мингаштирилган ҳолда) олиб борилганини тасаввурда жонлантиради. Ҳозирда эса келин машинада олиб кетилади.

Араванинг оёғи

Дол бўлмасин, ёр-ёр.

Бориб кўринг куёвни

Кал бўлмасин, ёр-ёр.

Бунда келин янгалардан бирининг қўлида, албатта, ёқилган чироқ ёки ун солиб, ичига иккита ёқилган шам сукиб қўйилган бир товоқ бўлади. Бу удуҳ ҳам Бухоронинг Олот ва Қорақўл худудларида ҳамон сақланган:

Аравакаш қаламқош,

Чироқ ушланг, ёр-ёр.

Қошингиз қора экан,

Йўлни бошланг, ёр-ёр.

Келин кетиши олдида у минган арава йўлига кепак сочилган. Ёки арава ортидан сув сепилган. Бу одатга ишора ёр-ёрларда мавжуд:

Аробанинг йўлига

Сепдим капак, ёр-ёр.

Келин синглим кийгани

Зару ипак, ёр-ёр.

Баъзида узатилаётган кизнинг араваси олди кетмон билан текисланган. Бу ирим икки маънода амалга оширилган. Биринчиси – халқ мақолида “Кетган келар, кетмонлаган келмас” деб айтилганидек, киз ортига қайтиб келмасин деган ниятда. Иккинчиси – келинларга олқиш сифатида айтилаётган “Борган жойида тошдай ўрнашсин”, ортига қайтмасин, ҳаёти текис бўлсин” деган мақсадда. Ушбу ирим ифодаси Ёр-ёрларда “кетмон олиб йўлларини тузатайлик” мотиви сингишига олиб келган:

Тенг ўсганим жўнаса,

Узатайлик, ёр-ёр.

Кетмон олиб йўлларин

Тузатайлик, ёр-ёр.

Бухорода келин, одатда, куёв хонадонига эрталаб сахарда узатилади. Камдан-кам ҳолларда кечда олиб кетилади. Шу сабабли худуддан ёзиб олинган киз узатиш қўшиқлари – ёр-ёрларда бунга алоҳида ишора қилинган намоён бўлади:

От келтиринг отлансин,

Келин ахир, ёр-ёр.

Рухсат беринг, киз чиксин,

Бўлди сахар, ёр-ёр.

Киз узатилаётганда унга янгалар ҳамроҳ бўлиши ҳам одатий ҳолдир. Шунингдек, кизнинг сеп билан жўнатилиши яна бир шундай анъанавий одатлардан биридир. Буларнинг бари ҳаётий воқелик ифодаси сифатида ёр-ёрларда алоҳида мотивлаштирилган:

Кизил-кизил атиргул,

Жуфтланади, ёр-ёр.

Кизни олиб янгалар,

Отланади, ёр-ёр.

Сават-сават узумлар

Чўпли бўлар, ёр-ёр.

Биздан сизга киз борар,

Сепли бўлар, ёр-ёр.

Келинни узатиш олдида уни дугоналари “олиб қочиши” ва бирор хонадонга вақтинча яшириб, эвазига “ҳақ” олиши удуҳи ҳам ханузгача айрим жойларда сақланиб келмоқда. Ёки, умуман, тўйдан олдин “келин олиб қочиш” одати баъзи туркий ва туркий бўлмаган халқлар орасида мавжудлиги маълум. Айтайлик, қозоқ халқида бу одат зарур ва муҳим ҳисобланади. Агар куёв тўйдан олдин келинни олиб қочса, совчи қўйиб, келиннинг ота-онаси билан “яраш тўйи” қилинади.

Қозон-қозон қовурмоч

Тўлди, тошди, ёр-ёр.

Менинг акам зўр чиқиб,

Олди-қочди, ёр-ёр.

Ўтмишда келинни куёвниги етказиб боргунларича йўл бўйи “ёр-ёр” айтиб боришган. Куёв томон миннатдорчилик рамзи сифатида ёр-ёрчиларнинг белига чорси-белбоғ боғлаб, ҳурмат билан кутиб олишган:

Ёр-ёр айтиб борамиз

Элингга, ёр-ёр.

Шохи чорси боғлатинг

Белингизга, ёр-ёр.

Куёв хонадонига ёр-ёрлар икки қуд томоннинг “ўлан айтиш” мусобақасига улашиб кетган. Ғолиблар куёв томонидан тақдирланган:

Ўланчига шохи тўн

Солсанг кетар, ҳой ўлан.

“Йўлтўсарлик” никоҳ тўйи удуҳлари орасида алоҳида ўринга эга. Унинг “келин йўлини тўсиш”, “Куёв йўлини тўсиш” сингари икки типи мавжуд. Бунда “бақан тутиш”, “арқон тутиш”, “қунда ташлаш” удуҳлари амалга оширилади. Йўлтўсарлар жамоа бўлиб фаолият кўрсатишади. Бундай жамоа таркибини йигитлар, болалар, хотин-халажлар ташкил қилиши мумкин. Келин олиб келаётганлар ёки куёв томондан пул ёхуд озиқ-овқат, сарпо-сурук олинган, уларнинг йўли бўшатиб қўйилади, акс ҳолда, йўли тўчиб турилаверади. Қуйидаги матнда чимилдик тутилган, аёлларнинг куёв йўлини тўсиши одатига ишора қилинган:

Чимилдикнинг ичида

Гул қўйманглар, ёр-ёр.

Куёв бола келяпти,

Йўл қўйманглар, ёр-ёр.

Навбатдаги матнда эса келин олиб келаётганлар ёки келинни олиб келиш учун бораётган **куёв томон йўлининг тўсилиши** ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

Хай-хай ўлан, жон ўлан,

Бир боғ ўсма, ёр-ёр.

Узоқ ердан келамиз,

Йўлни тўсма, ёр-ёр.

Ҳозиргача келиннинг йўлига ўт ёқиб, қутиб **олинади**. Бу билан у инсу жинслардан покланиши назарда тутилади. Оловга сиғиниш удуҳининг қолдиғи сифатида сақланиб келаётган бу одатга ишора ёр-ёрларда шундай талқин топган:

Келинчакнинг йўлида,

Ўт ёқайлик, ёр-ёр.

Одатда, келин куёвнигига ўз оёғи билан юриб кирмайди. Уни куёв ичкарига кўтариб олган ҳолда, олов (гулхан) атрофидан уч марта айлантириб, сўнгра олиб киради. Шунинг учун қуйидаги “ёр-ёр”ларда “Куёв кўлида қушдай енгил келин” ҳақида сўз юритилмоқда. Бу пайтда куёвга атрофидагилар, хусусан, куёв жўралари “Кўтар, кўтар” деб, рухий мадад бериб туришган. Келинни полвонлардай кўтариши учун даъват этишган:

Хай-хай ўлан, жон ўлан,

Алвон бўлинг, ёр-ёр.

“Кўтар, кўтар”, – деганда,

Полвон бўлинг, ёр-ёр.

Ҳозиргача келин тушиб келиши билан унинг оёғи остига қўй сўйиб, қон чиқарилади. Қуйидаги мисраларда шу анъавий одатга ишорани кузатиш мумкин:

Ёр-ёр айтиб борамиз,

Тўйлар бўлсин, ёр-ёр.

Шундай қунга сўйилган

Қўйлар бўлсин, ёр-ёр.

Кўринадики, Бухоро никоҳ тўйи удумларга бой. Унга алоқадор удумларнинг аксарияти никоҳ тўйи маросими жараёнида айтиладиган қўшиқларда ҳам ўз бадий тажассумини топганлиги билан эътиборни тортади.

Хулоса ва таклифлар. Бухоро никоҳ тўйига алоқадор удумлар тасвири, талқини ҳозиргача жонли ижрода сақланиб келаётган ёр-ёр, ўлан, келин салом сингари жанрларда ўзига хос бадий ифодасини топганлиги алоҳида диққатга сазовор. Воҳа аҳолисининг никоҳ тўйи фольклорини яхлит тизим сифатида ўрганиш ҳозирги замон этнофольклористикаси тараққиёти учун муҳим ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – 222 б.
2. Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1996. – 443 p.
3. Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996.
4. Жуманазаров У. Тўй маросим фольклорида олқиш жанри / Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б.100–107.
5. Жўраев М. “Келин тушди” маросими. – Тошкент: Республика халқ ижодиёти маркази, 2002. – Б. 7-8.
6. Имомназарова Ш.Х. Ўзбек фольклорида ўлан жанри (ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва бадияти): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. ... автореф. – Тошкент, 2018. – 57 б.
7. Исмонова О. Ўзбек тўй маросим фольклорида “келин салом” жанри (генезиси, ўзига хос хусусиятлари ва поэтикаси): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1999.
8. Муродова М.Ш. Ўзбек никоҳ тўйи фольклорининг жанрлар таркиби ва бадияти (Ўрта Зарафшон воҳаси материаллари мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 53 б.
9. Райхл К. Тюркский эпос: традиция, формы, поэтическая структура / Карл Райхл: пер. с англ. В.Трейстер под ред. Д.А.Функа. – Москва: Восточная литература, 2008. – 383 с.
10. Сафаров О. “Келин ўтирсин” ва “Куёв ўтирсин” маросими қўшиқлари (Бухоро никоҳ тўйлари мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – №5. – Б.35–36.
11. Сафаров О. “Куёв элтиш” ва “Келин элтиш” удумлари ва жанрлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – №6. – Б.35–36.
12. Тошева Г. Ўзбек-тожик тўй маросими фольклори алоқаларининг йўналиш ва принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1993. – №4. – Б.39–42.
13. Худойкулова Л. Сурхондарё тўй маросими қўшиқлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011.
14. Қуронбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.
15. Ўраева Д., Ражабов Д. Бухоро халқ қўшиқларининг тўпланилиши ва бадияти ҳақида / Бухор элда гул сайли: Бухоро халқ қўшиқлари ва термалари. – Т.: Мухаррир, 2010. – Б.3-15.
16. Ўраева Д. Халқ мухаммасхонлиги // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. ҲИ китоб. – Т., 2017. – Б.99-107.
17. Ўраева Д. Бухоро фольклорини тўплаш ва ўрганишнинг долзарб муаммолари. / “Навқирон Бухоро” гуманитар тадқиқотлар маркази. “Филология фанларининг долзарб масалалари” мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари. 2-қисм. – Бухоро: “Дурдона”, 2017. – Б.55-59.
18. Ҳайитова Ф. Тўй қўшиқларида дуо мазмунининг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. – №4. – Б.64–65.



Asqar ESHMUMINOV,
Termiz davlat universiteti dotsenti
E-mail: asqar@list.ru

TerDU professori, filol.f.d. Umurqulov B. taqrizi asosida

IMPLEMENTATION OF MAYDON'S THEORY IN LINGUISTICS

Abstract

This article discusses in detail the application of field theory to linguistics and theoretical ideas about field theory. The study of linguistic phenomena on the basis of the semantic field has become more developed in the system-structural period of linguistics. The introduction of the phenomenon of field theory into Uzbek linguistics is also described in detail.

Key words: Field theory, microfield, macro field, semantic field, associative field, field.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ ПОЛЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В этой статье подробно рассматриваются приложения теории поля к лингвистике и теоретические представления о теории поля. Изучение языковых явлений на основе семантического поля получило большее развитие в системно-структурный период языкознания. Также подробно описано внедрение феномена теории поля в узбекское языкознание.

Ключевые слова: Теория поля, микрополе, макрополе, семантическое поле, ассоциативное поле, поле.

TILSHUNOSLIKDA MAYDON NAZARIYASINING TADBIQI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikka maydon nazariyasining tadbiqi va maydon nazariyasi haqidagi nazariy fikrlar atroflicha yoritilgan. Til hodisalarini mazmuniy maydon asosida o'rganish tilshunoslikning sistem-struktur davrida ancha kuchayganligi Yevropa tilshunos olimlarining maydon, maydon nazariyasi, assotsiativ maydon haqidagi bir-biriga qarama-qarshi fikrlari va bahs munozaralari ilmiy nuqtai nazardan tahlilga tortilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligiga maydon nazariyasi hodisasining kirib kelishi batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Maydon nazariyasi, mikromaydon, makromaydon, mazmuniy maydon, assotsiativ maydon, maydon.

Kirish. Borliqdagi barcha narsa-hodisalar o'zaro sistema sifatida birlashgan. Yigirmanchi asrning 40-yillarida shveysariyalik tilshunos olim Sharl Balli "assotsiativ maydon" atamasini fanga kiritdi. U yozganidek, "assotsiativ maydon" tushunchasi qayishqoq (elastik) tushuncha, bu assotsiatsiyalar hajmining har xil odamlarda bir xil emasligi bilan dalillanadi; negaki bunda maydonning yaqin va uzoq uyushmalarni o'z ichiga olishi mumkinligini e'tiborda tutish lozim. Olimning fikricha, agar belgida motivatsiya bo'lsa, u holda ichki assotsiatsiyalarga asoslangan (daraxt, uning assotsiativ taksoni: shoxcha, barg, qobiq, qayin va boshqalar) va aksincha, ichki assotsiatsiyalarga asoslangan meronimlik belgisiga asoslanadi (butunning bir qismi, masalan, tom yoki rul; butun obyekt bilan bog'lanish: uy, mashina) [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Keyingi yillarda tilshunoslikda sistemaviy tadqiqotlarga jiddiy e'tibor berila boshlandi. Bu tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, lingvistik faktlarga avtonom holda yondashmay, har qaysi hodisaning ostida yashirinib yotgan mohiyatning ochilishiga e'tibor beriladi. Tadqiqotchi e'tibori ko'proq lingvistik hodisalar o'rtasidagi munosabatni yoritishga qaratiladi.

Struktur tilshunoslikning asoschisi F.de Sossyur tilshunoslar diqqatini lingvistik birliklar orasidagi munosabatni ochishga qaratib, munosabatning paradigmatic va sintagmatic turlari mavjudligini aniqlagan edi. Lingvistik birliklarning muayyan birlashtiruvchi ma'no asosida ma'lum paradigmalarga birlashuvi keyinchalik tilshunoslikda maydon nazariyasini vujudga keltirdi. Lingvistikada esa "ma'no" (mazmun) umumiyliги bilan birlashgan va belgilanayotgan hodisalarning tushunchaviy, predmetlik yoki vazifaviy

(funksional) o'xshashligini aks ettiruvchi til birliklari (asosan, leksik birliklar) yig'indisi maydon sifatida belgilanadi [2].

Lingvistik birliklarning ma'lum ma'no asosida birlashuvi, ma'lum bir tildagi lug'aviy birliklarni ana shunday mazmuniy uyalarga birlashtirish Sharq tilshunosligida rivojlangan. Keyinchalik XIX asrda lingvistik birliklarni mazmuniy guruhlariga birlashtirish yoki butunni ma'lum mazmuniy guruhlariga ajratish g'oyasi Yevropada avj oldi. Shunga ko'ra, bu nazariya Yevropa tilshunosligi bilan uzviy bog'lanib qoldi. XIX asrda leksik (umuman, til) birliklar(i) umumiyliгiga M.Pokrovskiy tomonidan e'tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maydon tushunchasining nazariy talqini I.Trir, G.Ipsen, V.Porsig, L.Vaysgerber, A.Yolles ishlarida ko'zga tashlanadi, keyinroq A.A.Ufimseva, N.I.Filicheva, Y.N.Karaulov, G.S.Shchur kabilar ishlari bilan bu nazariya rivojlantirildi. Shuni ta'kidlash lozimki, lingvistikaga maydon nazariyasi mazmuniy maydon tushunchasi sifatida kirib keldi. Xo'sh, mazmuniy maydon nazariyasi paydo bo'lishining qanday asoslari mavjud? Bu nazariyaning paydo bo'lishi o'tgan asrning 20-30-yillariga to'g'ri kelib, u V.Gumboldtning "tilning ichki shakli" xususidagi ta'limotining qayta – yangi yo'nalishda ko'rib chiqilishi bilan bog'lanadi. Bu davrda uzoq davom etgan lingvistik tadqiqotlarning asosiy objekti bo'lgan "tilning ichki shakli" sifatidagi ilmiy bahslar ushbu nazariyaning dunyoga kelishi uchun asos bo'ldi.

"Mazmuniy maydon" termini o'sha paytda tadqiqotchilar tomonidan turlicha izohlandi. I.Trir mazmuniy maydon sifatida "tushunchalar maydoni", "tushunchalar doirasi"ni nazarda tutdi. L.Vaysgerber "til mazmunining ma'lum qismi", "tarkibining bo'lagi", V.Porsig "ma'nolarning mohiyatan bog'liqligi", G.Ipsen mazmuniy va Grammatik

jihatdan bog'langan so'zlar guruhini semantik maydon tarzida talqin etadi. A.Yolles esa uni "semantik birlashish" deb nomlab, uning doirasida antonimik juftliklarni belgilaydi. F.Dornzayf va V.Vartburglar til lug'aviy tarkibi – ajratilish mumkin bo'lgan semantik guruhlarida mazmuniy maydonni ko'radilar. Yuqoridagi tadqiqotchilar mazmuniy maydon atamasini har xil tarzda izohlashlariga qaramay, ularni semasiologik tadqiqotlar asosi bo'lgan "tilning ichki shakli"ni tushinishda tilni har tomonlama va turlicha munosabatlarda o'rganishlari bilan birlashtirish mumkin [3]. V.Gumboldtning "ichki shakl" ta'limotini L.Vaysgerber va I.Trir tushunchaviy mohiyati jihatidan, G.Ipsen va V.Porsig so'zlarning mazmuniy guruhi hamda sistemasi tomonidan, F.Dornzayf va Vartburg esa tilning lug'at tarkibiga xos predmetlilik va tushunchalar guruhi nuqtayi nazaridan rivojlantirdilar.

Semasiologiyadagi yangi gumboldtchilik yo'nalishining nazariy asosi tilning leksik bo'linish qonuni hisoblanadi, til strukturasi bo'linish qonuniyatlarini "tilning ichki shakli"dan kelib chiqadi. V.Gumboldt "tilning ichki shakli" sifatida, avvalo, chiqayotgan tovushning fikr ifodalash darajasiga ko'taruvchi aql faoliyatining doimiy elementini tushunadi. Uning keyingi davrdagi izdoshlari til o'rganishning asosiy vazifasi "turli tillar semantik strukturasi yangi-yangi ko'rinishda, jumboqli tarzda namoyon bo'luvchi o'ziga xos tushunchaviy g'oya"ni izlashga olib keladi, deb ta'kidlaydilar [4].

F.de Sossyur yuqoridagi masalani oydinlashtirishda yangigumboldtchilarga yo'nalish yaratib berdi, deyish mumkin. F.Sossyurning fikricha, tilning o'z sistemasi mavjud bo'lib, u o'zaro shartlangan ishoralar sistemasidir [5]. Sossyur tilni bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgandagina ahamiyatli bo'lgan shartli belgilarning yopiq sistemasi sifatida tadqiq etib, tilning bo'linish qonunini yangidan ko'rsatib berdi. Tilning ma'lum tuzilma sifatidagi bo'linish mexanizmini tushuntirib, u shunday yozadi: "lotinchada artikulus – narsalar qatorining a'zosi, qismi, bo'lagi degan ma'noni anglatadi, har qaysi til elementi o'z ichida g'oyaning tovush bilan birlashtirgan kichik bir bo'lak – artikulusdir, tovush esa g'oya uchun belgidir" [6].

Har bir so'z ortida tovush, vaziyat va tushunchaviy aloqalar sistemasi yotadi. So'z ko'p o'lchamli aloqalarning to'ri (setkasi) hisoblanadi. Normal holatda ba'zi uslubiy aloqalar (masalan, obrazlilik) e'tiborga olinmaydi, bunda ma'noviy aloqalar yetakchilik qiladi. Sossyur: "Tilning fikrga bo'lgan munosabati – xarakterli vazifasi g'oyani ifodalash uchun moddiy tovush vositasini hosil qilishda emas, balki uning tafakkur va tovush orasidagi vositachiligidir. Bunda ularning birlashuvi birliklarning ikki tomonlama chegaralanishiga olib keladi. Tabiatan ayqash-uyqash (xaotik) bo'lgan tafakkur bo'lina turib biror ehtiyoj natijasida oydinlashadi", - deb tilning bo'linish qonuniyatlarini falsafiy asoslaydi. V.Gumboldt va uning keyingi davrdagi izdoshlarini F.de Sossyur bilan til strukturasi xarakterini o'z qonunlari bilan tashkil etilgan yopiq sistema sifatida tushunish birlashtiradi. "Har bir til obyektiv reallik ustida turuvchi va unga qarama-qarshi qo'yiluvchi tanlovlar sistemasidir", - deb ta'kidlaydi I.Trir.

Tilshunoslikda "maydon" tushunchasining uzil-kesil shakllanishiga yordam bergan, hal qiluvchi tadqiqotlardan biri L.Vaysgerberning ishlari bo'ldi. L.Vaysgerberning fikricha, tilni ruhiy mazmunning oddiy vositasi sifatida emas, balki dunyoning intellektual shakli sifatida o'rganish zarur, uningcha, semasiologiya ma'nolar xususidagi fan bo'lmay, tushunchalar haqidagi ta'limot bo'lishi kerak. I.Trir va L.Vaysgerber talqinidan farqli holda yangi gumboldtchilikning keyingi guruh olimlari G.Ipsen, V.Porsig, A.Yolles, F.Dornzayf, F.fon Vartburg singarilar lingvistik

tadqiqotlar obyekti qilib so'zlar guruhi yoki tilning butun lug'aviy tarkibini oladilar. G.Ipsen qadimgi Hind-Yevropa tillari leksikasini qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish davomida "mazmuniy maydon" terminini birinchi marta Sharq tillaridagi metall nomlarini belgilovchi so'zlar guruhiga nisbatan qo'llagan bo'lib, u bu so'zlarning Hind-Yevropa tillarida funksional jihatdan chegaralanib, alohida guruhi tashkil etishiga asoslangan. V.Porsig esa semasiologiya faniga mazmuniy maydonning o'ziga xos tushunchasini olib kirdi, u maydon nazariyasini nutqni o'rganish asosida ochib berishga intildi. Uningcha, mazmuniy maydon ma'lum tildagi so'zlar orasida o'rnatiluvchi asosiy munosabatlar bilan bog'lanadi hamda predikativ vazifani bajaruvchi fe'l, sifat va otlar orasidagi bog'liqlikdan kelib chiqadi. V.Porsig bilan bir vaqtda F.Yolles ham tilshunoslikka mazmuniy maydonning yangicha talqinini kiritdi. U ma'lum butunlikka mansub birliklar shu butunlikning biror jihatini ifodalashi bilan shu guruhga xoslanishini ko'rsatdi.

Maydon nazariyasi muammolari bo'yicha keyingi yillarda qator tadqiqotlar olib borildi. G.S.Shchur maydon muammolari yuzasidan mingdan ortiq maqolalar e'lon qilinganini ta'kidlaydi. Bunday nazariy tadqiqotlarni atroflicha o'rganib, ularni umumiy tarzda tarixiylik nuqtayi nazaridan va qo'yilgan muammolar jihatidan ma'lum guruhlariga ajratish mumkin. Bunda asosan nazariyaning alohida tushunchalarini xronologik yo'nalishda ko'rib chiqib, ularning isbot qilinishi, nazariyaning qo'yilayotgan muammolari jihatidan o'rganilishi, shuningdek, maydon nazariyasini tarixiylik va muammolar tahlili bilan birgalikda olib borilishini hisobga olib farqlash mumkin.

Xulosa va takliflar. Lingvistikada maydon nazariyasining keyingi yillardagi rivoji shu darajaga yetdiki, uning g'oyalari va metodlari tilning leksik sathidan boshqa sathlarga nisbatan ham tatbiq qilina boshlandi. Dastlabki tadqiqotlar mazmuniy maydon doirasidan kelib chiqib, turli lug'atlar (ko'proq tezauruslar) tuzish uchun umumiy qonuniyatlarni ochishda nazariy asos bo'ldi. Keyinroq bu yo'nalishda tilning boshqa sathlari, jumladan, morfosemantika, grammatika singarilar doirasida ham jiddiy asarlar yuzaga keldi. Maydon tushunchasining talqini hamda unga xos xususiyatlarga ayrim holda yondashuv maydon nazariyasini tadqiq etishning turlicha muammolarini vujudga keltirdi. Bunda maydon chegaralarining aniqligi, maydonning avtonomligi, butunligi, uzluksizligi jihatidan til birligi sifatida qaralgani holda yoki maydon mustaqilligining nisbiyligi, maydonlar o'zaro munosabatining keng xarakterga egaligi bo'yicha til birliklaridan farqlanuvchi tomonlari asosidagi muammolar; maydonlar tuzilishi (maydonda ochiq - bo'sh o'rinning bo'lmashligi) muammolari; ko'p ma'noli so'zlarning faqat bir maydonga mansubligi yoki bir necha maydonning elementlari bo'lishi mumkinligi asosida maydon va polisemiya munosabatlari muammolari o'rta tashlandi. Maydonning u yoki bu xususiyatlariga tayanib, ushbu muammolar tadqiqotchilar tomonidan turli-tuman ravishda o'z yechimini topmoqda. O'zbek tilshunosligida ham maydon talqini bilan bog'liq bir qator qarashlar yuzaga chiqmoqda [9].

Shunday qilib, o'zbek tilshunosligida til birliklarini maydon asosida o'rganish keng yo'lga qo'yilmoqda. Bu usul, bizning nazarimizda, ayniqsa, leksikani o'rganishda katta ahamiyatga ega. O'zbek tili leksikasini makromaydon sifatida qaralgani holda, uni mikromaydonlarga ajratish tezauruslar, ideografik lug'atlar tuzishda katta samara beradi. Shuning uchun ham lingvistik maydon va til lug'at tarkibini bunday maydonlarga ajratishning nazariy asoslarini chuqur, atroflicha o'rganish hozirgi o'zbek tilshunosligi oldidagi eng dolzarb muammolardan sanaladi [10].

ADABIYOTLAR

1. Каспрук Д. И. Антропологические аспекты сопоставительного исследования лексики на примере семантического поля «fitness». канд.филол.наук. дисс.- М. 2018. Б 19
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., СЭ, 1990. – С. 380.
3. Уфимцева А.А. Теории «семантического поля» и возможности их применения при изучение словарного состава языка // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. –М., 1961. – С. 31.
4. Звегенцев В.А. Семасиология. – М., МГУ, 1957. – С. 266.
5. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Т., Ўқитувчи, 1972. – Б. 92.
6. Соссюр Ф. Курс общей лингвистике. – М., 1977. – С. 112.
7. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. – М., Наука, 1974. – С. 19.
8. Щур Г.С. О морфосемантических полях, функционально-инвариантных группах и категориях //Вопросы лингвистики. – Томск., 1970. – С. 3-10; Филичева Н.И. Синтаксические поля. – М., – ВЯ,1977.
9. Мирзакулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари: Филол.фанл. докт....дисс. автореф. – Т., 1994; Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. -1988. - № 4. – Б. 62-66.
10. Нурмонов А. Танланган асарлар III жилд. Тошкент. 2012. – Б. 55.



Gulrux ESHONKULOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
e-mail: gulroeshonkulova@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

PROVERBS AS A PAREMIOLOGICAL UNIT OF LANGUAGE (LINGVODIDACTICS AND METHODOLOGICAL ISSUES)

Abstract

The article deals with the problem of a proverb as a kind of paremiological cliché, provides an overview of the scientific literature, and identifies the features of proverbs that have theoretical and methodological significance. Proverbs are considered as a reflection of the culture, history and language of the people.

Key words: paremiology, proverbs, folklore, wisdom, linguistics

MAQOLLAR TILNING PAREMIYALOGIK BIRLIGI SIFATIDA (LINGVODIDAKTIKA VA METODIKA MASALALARI)

Annotatsiya

Ushbu maqolada maqol muammosi paremiologik klisheining bir turi sifatida ko'rib chiqilib, ilmiy adabiyotlar haqida umumiy ma'lumot berilgan, maqollarning nazariy va uslubiy ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlari aniqlangan. Maqollar xalq madaniyati, tarixi va tilining ko'zgusi sifatida qoraladi.

Kalit so'zlar: paremiyologiya, maqol, xalq og'zaki ijodi, donishmandlik, tilshunoslik

ПОСЛОВИЦЫ КАК ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА ЯЗЫКА (ЛИНГВОДИДАКТИКА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ)

Аннотация

В статье рассматривается проблема пословицы как разновидности паремнологического клише, дается обзор научной литературы, выявляются особенности пословиц, что имеет теоретическое и методическое значение. Пословицы рассматриваются как отражение истории культуры, и традиции народа в языковом оформлении

Ключевые слова: паремнология, пословицы, фольклор, мудрость, языкознание

Kirish. XX asrning oxiri XXI asr boshlarida tilshunoslikning bir fani sifatida o'rganilgan paremiyologiya - qisqa badiiy matnlar haqidagi fan bo'lib, faqat murakkab klisheilar to'g'risida ish olib boradi. Murakkab klisheilar tillarda o'z ifodasini topgan bo'lib, kamida ikkita so'zdan iborat bo'ladi. G.L. Permyakovning fikricha, murakkab klisheilarga maqollar, matallar, frazeologizmlar, topishmoq, mualliflik va xalqning hikmatli so'zlari va boshqalar kiradi [1]. "Paremiyologiya-yunoncha "paromia"-masal, ramzli hikoya; "logos"-so'z, fan degan ma'nolarni anglatadi. Paremiyologiya-ma'lum bir tildagi avlodlar-avlodga og'zaki shaklda ko'chib yuruvchi, ixcham, sodda, qisqa va mazmundor mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo'lgan turg'un ibora, maqol va matal-paremalarni o'rganuvchi fan"[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakat rivojlangan sari insonlarning ongi ham o'sib boradi. Yurtimizda olib borilayotgan samarali ishlarda yoshlarga qaratilgan e'tiborni alohida ta'kidlab o'tishimiz lozim. Yoshlarni ma'naviyat ruhida tarbiyalashda yoshi ulug'larning roli muhimdir. Bunda albatta biz ajdodlarimizning ma'naviy meroslariga tayanamiz. Har bir millatning o'ziga xos milliy urf-odatlar, yuksak madaniyati, dunyoqarashi va ahloq - odobi, maqollari, matallari mavjuddir. Hozirda biz, paremiyologiya sohasi doirasida o'rganilib paremiyologik birlik-parema hisoblangan, maqollar xususida to'xtalib o'tamiz.

Badiiy adabiyotda til,falsafa va ular orqali vujudga kelgan xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lgan maqollar folklorning sodda,ixcham, lo'nda va albatta mazmun jihatdan teran bo'lgan janrlaridan biri hisoblanadi.

Paremiyologik birliklardan paremiologlar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar, folklorshunoslar, etnograflar va boshqalar o'z ilmiy-tadqiqot ishlarida unumli foydalanishgan. Maqollar qisqa lo'nda aniq ixcham shaklda bo'ladi. Ulardagi fikr to'liq tugallangan shaklda bo'ladi. Maqollar asrlar davomida sayqallanib, dunyo hodisalarni kuzatadi, uning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Maqollarni alohida shaxslar emas, balki ona tilida so'zlashuvchilarning barchasi o'zlashtiradi. Xalq bilan tug'iladi va xalq ichida yashaydi.

Dunyoviy donishmandlik durdonalari hisoblangan maqollar, xalqning ma'naviy boyligi va madaniy merosi bo'lib, ko'p asrlar tajribalar bilan isbotlangan. XIX-asrning mashhur yozuvchisi, tilshunosi, etnografi, rus maqollari va maqollarining eng keng to'plami muallifi V.I.[3].

Insoniyat hayotida maqollar va so'zlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ularning ko'rinishi qadim zamonlarga tegishli, chunki ular uzoq vaqt davomida xalqning hayotiy tajribasini, axloqiy sifatlarini va asoslarini aks ettiradi. Dunyoning paremiologik qatlamida folklorini qayta tiklaydigan va aniq bir vaziyatda qanday harakat qilish kerakligi haqida to'g'ridan-to'g'ri maslahat beradigan, dolzarb ma'lumotlarni o'z ichiga olgan barcha xalq donoligi mavjud.

Maqol "arabcha" so'zdan olingan bo'lib, maqola, kichik asar, so'z, nutq degan ma'nolarni anglatadi. Maqollar hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega bo'lgan ixcham tugal ma'noli gapdir. Maqollarda avlod-ajdodlarning jamiyat va tabiatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari ijobiy va salbiy fazilatlar haqida mulohazalar aks ettiriladi[4].

Xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lgan maqollar -bu xalqning donoligini, millatning ruhini, uning madaniyatini

ko'rsatib turadigan xalq og'zaki ijodining mahsulidir. Maqollar ustida tinimsiz izlanishlar xalq ijodiyotini o'rganish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Maqollarda xalqning ichki kechinmalari aks etgan, xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan badiiy, obrazli mulohazalar, hikmatli so'zlar aks ettiriladi. Maqollarning atalishi tillarda har hil bo'lsada, har birining ma'nosi alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'zbek tilida maqol, tojiklarda zarbulmasal, ruslarda poslovisa, arablarda naql, turklarda ata so'zi atamasi bilan yuritiladi.

Teylor va Uaytinglar fikriga ko'ra maqollarga izoh berish go'yatda murakkab masaladir. Ular ko'rsatgan sabablarga qo'yidagicha: berilgan iboraning maqol yoki maqol emasligi tushuntirib bo'lmas asoslarga ega, lekin ma'lum bir til foydalanuvchilari biron bir gapning maqol yoki maqol emasligini osongina ajratadilar[5].

Maqollarda xalqning ichki kechinmalari aks etgan, xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan badiiy, obrazli mulohazalar, hikmatli so'zlar aks ettiriladi. Maqollarning atalishi tillarda har hil bo'lsada, har birining ma'nosi alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, o'zbek tilida maqol, tojiklarda zarbulmasal, ruslarda poslovisa, arablarda naql, turklarda ata so'zi atamasi bilan yuritiladi. Olimlarimiz tomonidan maqollar chuqur tahlil qilinib, bir necha xususiyatlarga bo'lib o'rganiladi:

Xalqchillikni maqollarda namoyon bo'lishi. Aynan shu xususiyat maqollarni aforizmlardan ajratib o'tadi. Xalqchillik maqolning ichki strukturasini, ya'ni ma'nosini yo'q bo'lib ketmasligini isbotlab beradi. Taniqli, mashhur tilshunos Dal aytib o'tganidek, "maqollar ortidan xalq tomon borish mumkin ekanligini hech kim rad eta olmaydi". Maqollar - bu xalq tajribasi, uning nafasini, yig'isini, shodligi va sevinchi, qayg'usi va ovunchi, bu xalq xaqiqati, uni to'g'ri yo'lga eltuvchi, ruhiy kechinmalarini aks ettiruvchi hikmatli so'zlardir. "Xalq asrlar mobaynida to'plangan hayotiy tajribasini turli vositalar yordamida kelajak avlodga me'ros qilib qoldiradi. Maqollar ana shunday bebaho me'ros namunasi hisoblanadi. Ular zamonlar osha, xalq donishmandligining muhim manbai sifatida, og'izdan-og'izga o'tib sayqallanib kelgan. Maqollar xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari singari, har bir xalqning milliy adabiy va madaniy boyligi hisoblanadi. Ular xalqning milliy-madaniy xususiyatlari va uning qirralarini, dunyoqarashi, axloqiy me'yor va prinsiplarini, millatning ruhiy holatini to'liq ifodalaydi"[6].

Kelib chiqishining qadimiyligi. Maqollarning tarixi o'zoq o'tmishga borib taqaladi. Borliq paydo bo'libdiki, unda insoniyat vujudga keladi va u asta sekinlik bilan tabiat, jamiyat bilan muloqotda bo'ladi, ular haqida o'ziga kerakli bo'lgan xulosalar chiqaradi. Ana shu xulosalar-maqollarning kelib chiqishiga zamin yaratadi. Biz shuni ayta olishimiz kerakki, maqollar bir kishi tomonidan emas, balki butun bir jamiyat tomonidan yaratiladi. Kelib chiqishi uzoq o'tmishga borib taqalmasin, maqollar hech qachon eskirmaydi.

Maqollarning hikmatlilik xususiyati. Bu xususiyatda, yani maqollarda pand-nasihati berish, talim-tarbiya yetakchilik hisoblanadi. Quyidagi misollarda biz ularni qay tarzda o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkin:

O'zbek tilida: "Qish g'amini yozda ye", "Suv ko'rmasdan etik yechma".

Ingliz tilida: "Live and learn", "Don't cross the bridge until you come to it"

Anonimlik holatini namoyon bo'lishi. Asar muallifi nomining ma'lum emasligi, anonimlikdir. Bizga ma'lumki, maqollar bizga ajdodlarimizdan qolgan noyob durdonadir. Ana shunadi noyob xazinani asrash bizning burchimizdir.

Metaforalik. Maqollarda metaforalik alohida ahamiyat kasb etadi, ya'ni ular obrazlilik kuchli ifodalanadi. Metaforada kuchli ko'chma ma'no ifodalanadi. Misol tariqasida quyidagi maqollarni keltirishimiz mumkin:

O'zbek tilida: "Pul- qo'ning kiri"

Ingliz tilida: "Walls have ears" [7]"

Ko'p ma'noviylik va umumlashtiruvchanlik. Bu xususiyatda maqollar bitta ma'noga emas, balki ko'p ma'noga ega bo'ladi, ya'ni ko'chma ma'noda qo'llaniladi va umumlashtirilgan holda ishlatiladi. Masalan: "Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa birovga", ya'ni bundan ko'rinish turibdiki, o'zingga ravo ko'rgan narsani birivga ham ko'r.

Emosianallik. Emosianallik deganda biz, his-tuyg'uni tushunamiz. Maqollarda insonlarning his-tuyg'ulari, g'am-tashvishlari, uy-fikrlari, kulgi-quvonchlar o'z aksini topadi va ana shu holatlar emosianallik belgilari hisoblanadi. Bunga misol qilib, "Qovun yesang sahar ye, sahar yemasang zahar ye".

Xalq og'zaki ijodida, butun dunyo bo'ylab hamma xalqlarda maqollarchalik shaklan va mazmunan o'zaro yaqin janr deyarli yo'q. Masalan, o'zbeklarda "O'z uying o'lan to'shaging" bo'lsa, inglizlarda, "East and West, Home is best" ma'nolarini anglatadi. Taniqli tilshunoslar maqollarning o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha o'rganib chiqib ajratadilar. P.U.Bakirov maqollarni 10 taga ajratib o'rgansa, A. Dandes 7 bosqichga bo'ladi, V.I.Dalning fikricha maqollar 2 qismdan iborat. Internet ma'lumotida maqollarning janr xususiyatlari quyidagilardan iboratdir[8] va biz ularni misollar bilan to'ldirib o'tamiz:

1. Maqollarning hajmi qisqa va cheklangan. Bunga misol qilib, "Birovga choh qazima" ni keltiramiz.

2. Maqollar mazmunan serko'lam va chuqur ma'noni ifodalaydi. Masalan, "Oyni etak bilan yopib bo'lmas".

3. Xalq maqollari shaklan she'riy va nasriy bo'ladi. Ammo nasriy maqollar ham she'riy misralarni eslatadi. "Vale kiysang atlas, unutm bo'zing" misrasi, "boy bo'lsang, chirog'ingni unutma" ma'nosida keladi.

4. Maqollarda hayotiy voqea-hodisa haqida qat'iy hukm ifodalanadi. Bu hukm musbat va manfiy mazmunda aks etadi. Masalan, musbat mazmuniga, "Beshikdan to qabrgacha ilm izla" maqolini keltirsak, manfiy mazmuniga, "Tirikligida siylamasang, o'lganida yig'lama" misolini keltirib o'tamiz.

5. Maqol shaxs hayotidagi xususiy vaziyatni xalq, omma, hayot nuqtai nazaridan umumlashtiradi. "Bulbul chamanni sevar, odam-vatanni"

6. Tilshunoslikda maqol shaxsi umumlashgan gap hisoblanadi. "Ota rozi- Xudo rozi" kabi misollarni keltirishimiz mumkin.

Shunday qilib, xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lgan maqollarda qaysi mavzu, hayotning qaysi sohasi haqida fikr yuritilmasin, tanlangan muammo atroflicha o'rganilib, yoritiladi. Aslida hajm va shakl qanchalar ixcham, mohiyat va mazmuni qanchalar keng ko'lamga ega bo'lsa, yaratilayotgan asar shunchalar qadrlil bo'ladi. Va albatta bunday holat, xalq og'zaki ijodida, ko'pincha maqollarda namoyon bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tishimiz joizki, maqollar xalqning noyob durdonalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Dal V.I. Rus xalqining maqollari. - M.: Astrel, AST, 2000. - P.1.
2. Пермьяков Г.Л. От поговорки до сказки. Заметки по общей теории клише.-М:Наука, 1970.
3. fikr.uz>samgiiya>favourites>topics.
4. Mirzayev. T. O'zbek xalq maqollari.- Toshkent: Sharq, 2012.
5. Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русского, узбекского и казахского языков).-Ташкент: Фан, 2006.

-
6. Oxford Concise Dictionary of Proverbs .-Oxford University Press, 2003.
 7. e-adabiyot.uz>...>Qo'llanmalar.
 8. Джусупов, Алибекова, Мажитаева, "Специальная Лексика и Пословицы" 2013,41с